

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

DR

letnik **XXVII** številka **67** september **2011**

Slovensko sociološko društvo, Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
ISSN 0352-3608 UDK 3

Revija izdajata Slovensko sociološko društvo in Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani. /
Published by the Slovenian Sociological Association and the Faculty of Social Sciences at the University of Ljubljana.

Urednica / Editor

Valentina Hlebec

Uredniški odbor / Editorial board

Milica Antič Gaber

Karmen Erjavec

Maša Filipovič Hrast

Matej Kovačič

Sonja Kump

Miran Lavrič

Majda Pahor

Gregor Petrič

Mateja Sedmak

Miroslav Stanojević

Zdenka Šadl

Alenka Švab

Andreja Vezovnik (recenzija knjig)

Jezikovno svetovanje / Language editors

Nataša Hribar

Tina Verovnik

Bibliografska obdelava /

Bibliographical classification of articles

Janez Jug

Pridruženi svetovalni uredniki / Advisory editors

Nina Bandelj, University of California, Irvine

Ladislav Cabada, Metropolitan University, Prague

Sonja Drobnič, University of Hamburg

Thomas Luckmann, Prof. Emeritus, University of Konstanz

Katarina Prpić, Institute for Social Research in Zagreb

Zlatko Skrbiš, University of Queensland

Zala Volčič, University of Queensland

Oblikovanje naslovnice / Cover design:

Amir Muratović

Prelom / Text design and Typeset:

Polona Mesec Kurdija

Tisk / Print:

Birografika BORI, Ljubljana

Naklada / Number of copies printed: 320

Naslov uredništva / Editors' postal address

Revija Družboslovne razprave, Valentina Hlebec,

Fakulteta za družbene vede,

Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

Tel. / Phone: (+386) 1 5805 284

Elektronska pošta / E-mail: valentina.hlebec@fdv.uni-lj.si

Spletna stran / Internet: <http://www.druzboslovnerazprave.org/>

Revijo sofinancira / The Journal is sponsored by

Javna agencija za knjigo Republike Slovenije / Slovenian Book Agency.

Letna naročnina (3 številke) / Annual subscription (3 issues):

individualna naročnina / individual rate: 25 EUR; za organizacije / institutional rate: 50 EUR; za študente in brezposelne / students and unemployed discount rate: 16 EUR; cena posameznega izvoda / single issue rate: 16 EUR. Za člane Slovenskega sociološkega društva je naročnina vključena v društveno članarino. / The annual Slovenian Sociological Association membership fee includes the journal's annual subscription rate. Družboslovne razprave je mogoče naročiti na naslovu uredništva ali na spletni strani revije. / Subscription requests can be sent to the editors' postal address.

Družboslovne razprave so abstrahirane ali indeksirane v / Družboslovne razprave is abstracted or indexed in:

COBIB.SI, CSA Sociological Abstracts, CSA Social Services Abstracts, CSA Worldwide Political Science Abstracts, Current Abstracts, SocINDEX, TOC Premier.

Uredniška politika: Družboslovne razprave so revija, ki objavlja kolegialno recenzirane znanstvene članke in recenzije knjig. V recenzijski postopke sprejema članke v slovenščini in angleščini s področja sociologije, komunikologije, politologije in kulturologije ter tem raziskovalnim področjem bližnjih družboslovnih disciplin. Pri izboru člankov za objavo se upošteva njihova raziskovalna inovativnost ter aktualnost glede na trende v znanstveni skupnosti, v kateri je revija zasidrana. V teoretskem in metodološkem pogledu je revija pluralistično naravnana, posebno skrb pa posveča utrjevanju slovenske družboslovne terminologije.

Editorial policy: Družboslovne razprave is a peer reviewed journal which publishes papers and book reviews. Contributions are invited in fields of sociology, media studies, political science, cultural studies and other studies which are close to these fields. The published contributions should display high level of research originality and address the themes which seem relevant to the scientific communities in which the journal is grounded. Both in theoretical and methodological respects the journal stands for pluralism.

Kazalo

ČLANKI

Misliti metodo: kvalitativna metodologija med teorijo in izkušnjo Samo Uhan	7
»Med deklarativnimi zavezami in realnostjo«: upravljanje človeških virov na Ministrstvu za zunanje zadeve Republike Slovenije Lea Pfajfar, Boštjan Udovič	23
Državljanstvo kot glagol: Alterglobalistično gibanje in ideja translokalnega državljanstva Žiga Vodovnik	41
Obdavčitev dela in zaposlenost v državah OECD in Sloveniji Primož Dolenc, Suzana Laporšek	59
Marketinški diskurz: zgodovinski pogoji možnosti vznika marketinškega koncepta v povojnih ZDA (1945–1974) Katja Huš	77

RECENZIJE KNJIG

Kirn, Gal (ur.): Postfordizem: razprave o sodobnem kapitalizmu. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, 2010. <i>Jernej Prodnik</i>	99
Tomaz Deželan: Nasproti evropskemu federalizmu?: evolucije ideje državljanstva od mestnih republik do federalne države in konfederalnih struktur. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV (knjižna zbirka politika), 2010. <i>Tit Neubauer</i>	101
Mateja Sedmak, Ernest Ženko (ur.): Razprave o medkulturnosti. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2010. <i>Matej Vatovec</i>	103
Eva Illouz: Hladne intimnosti: oblikovanje čustvenega kapitalizma. Ljubljana: Založba Krtina, 2010. <i>Andreja Trdina</i>	105
Andreja Vezovnik: Diskurz. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2009. <i>Robert Bobnič</i>	108
ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS	113

ČLANKI

Samo Uhan

Misliti metodo: kvalitativna metodologija med teorijo in izkušnjo

POVZETEK: Cilj članka je predstaviti vplive, ki jih ima teorija poststrukturalizma na usmeritve kvalitativnih metodoloških strategij. V članku so najprej predstavljene ključne teze strukturalizma in poststrukturalističnega pristopa, vključno z obravnavo Derridajevega koncepta dekonstrukcije. V nadaljevanju so podani nekateri primeri metodoloških implikacij idej postrukturalizma za empirično raziskovanje. Prispevek v sklepnem delu ponuja konkretne predloge za oblikovanje raziskovalnih strategij, hkrati z izhodišči za njihovo kritično obravnavo.

KLJUČNE BESEDE: poststrukturalizem, refleksivna metodologija, dekonstrukcija, empirično raziskovanje

1 Uvod

Metodologija družboslovnega raziskovanja v zadnjem desetletju doživlja skokovit razvoj. Ta se kaže tako na področju empiričnega raziskovanja z uveljavljanjem spoznanj kognitivnih znanosti kot tudi na področju epistemologije družbenih ved in z razvojem t. i. refleksivne metodologije. S sintagmo refleksivna metodologija Alvesson in Sköldbberg (2000) označujeta kompleksna razmerja med procesi nastajanja znanja in variabilnimi konteksti, v katerih znanje nastaja, vključno z vsemi akterji. Za raziskovanje v družboslovju ima refleksija teh razmerij pomembne metodološke implikacije. Značilnost refleksivne metodologije v primerjavi s »klasično« je, da v celoti sprejema dejstvo, da so jezik, kultura, družbena struktura, norme, ideologija, diskurzi itd. konstitutivni del znanstvenega postopka. Našteti elementi nujno posegajo v razmerje med empirično resničnostjo in poskusi implementacije segmentov te resničnosti v raziskovalne ugotovitve (tekst), kar v veliki meri vpliva na veljavnost rezultatov oziroma celo ustvarja pogoje za veljavnost raziskovalnih rezultatov. Če to spoznanje lahko štejemo za upravičeno kritiko nereflektiranega empiricizma,¹ pa po drugi strani radikalna kritika

1. Izraz »empiricizem« v tem kontekstu povezujem s praksami v znanosti, ki za refleksijo realnosti kot ključni kriterij uporabljajo empirično raziskovanje. Raziskovanje v tem pogledu prvenstveno razumemo kot zbiranje, procesiranje in analiziranje podatkov, tako kvalitativnih kot kvantitativnih. Teorija in podatki nastopajo ločeno, pri čemer veljavnost teorije testiramo s podatki (Alvesson in Sköldbberg 2000: 10).

empiričnega raziskovanja sproža raziskovalno »malodušje« in spraševanje o tem, ali je empirično družboslovje sploh mogoče teoretično utemeljiti.² Pretežni del klasične metodološke literature ne ponuja zadovoljivih odgovorov na ta vprašanja. Kot odgovor na vprašanje, kaj je ključni del družboslovnega raziskovanja, se tako v razponu dveh skrajnosti ponujajo bodisi neinterpretirana dejstva v obliki »čistih« podatkov bodisi pristop, ki celo običajno človeško izkušnjo označi za »diskurzivni konstrukt«.

Zagate raziskovalcev so torej povezane z dejstvom, da sodobno družboslovje operira tako z odprtim empiričnim gradivom, ki omogoča ekvivalentnost interpretacij, kakor tudi s kvalitativnimi vsebinami, ki »podležajo« togi kategorizaciji. Posledica tega spoznanja je, da se raziskovalci vse bolj odpovedujejo natančnemu ločevanju standardiziranih in nestandardiziranih raziskovalnih pristopov ter s tem ključnemu merilu razlikovanja med kvantitativnimi in kvalitativnimi metodami. Na to opozarjata Alvesson in Sköldberg (2000: 150), ko ugotavljata, da se tudi z upoštevanjem najvišje stopnje metodološke diferenciranosti in rigoroznosti ne moremo izogniti bistvu raziskovanja v družboslovju – to je dejstvu, da raziskovalci, ki so del družbe, raziskujejo družbene odnose, kar samo po sebi sooblikuje rezultate raziskovanja.

Četudi se v tem kontekstu utemeljeno in vedno znova sprašujemo o tem, ali niso rezultati raziskav zgolj svojevrsten konstrukt raziskovalcev, pa to hkrati ne pomeni, da lahko legitimno ločujemo med metodološkimi pristopi, katerih raziskovalni rezultati so konstrukti, in tistimi, ki rezultatov raziskovanja ne »konstruirajo«. Raziskovalna praksa kaže, da je upravičeno govoriti zgolj o pristopih, ki se »konstrukta« ne zavedajo, in pristopih, ki »konstrukt« priznavajo, hkrati pa poskušajo razložiti naravo tega dejstva in učinke na raziskovalne rezultate. Zavedajoč se pomanjkljivosti te nekoliko grobe poenostavitve, se v nadaljevanju ukvarjam zgolj z enim od pristopov, ki ga uvrščamo med t. i. epistemološke temelje raziskovanja v družboslovju, konkretno s teorijo poststrukturalizma. To seveda nikakor ne pomeni, da zmanjšujem pomen drugih teorij, ki tvorijo epistemološki lok družboslovnega raziskovanja. Prav nasprotno. Sodobna refleksivna metodologija se povsem neposredno sklicuje na hermenevtiko, lingvistično filozofijo, kritično teorijo in v zadnjem času še posebej aktualno analizo diskurza oziroma sodobne diskurzivne teorije (prim. Vezovnik 2008). Poudarek, ki ga v tem kontekstu namenjam poststrukturalizmu, je povezan s ključnim elementom

2. V ozadju tega spraševanja je ideja raziskovanja, katerega ključna in določujoča značilnost je stalna interpretacija in refleksija vseh raziskovalnih elementov. Pogosta napaka raziskovalcev je, da interpretacijo razumejo kot »tehnični« element raziskave, ki sledi zbiranju in obdelavi empiričnega gradiva. V tem primeru je seveda povsem spregledana epistemološka dimenzija raziskave.

refleksivne metodologije, tj. interpretacijo raziskovalnih rezultatov.³ Refleksivnost moramo namreč v kontekstu empiričnega raziskovanja razumeti kot interpretacijo interpretacije (Alvesson in Sköldbberg 2000: 6) oziroma kot kritično spraševanje o lastni interpretaciji empiričnega gradiva. Poststrukturalizem v tem pogledu v primerjavi z drugimi teorijami izstopa z zahtevo po ločevanju teksta od »zunanje« resničnosti. Tekst, kot ga razumejo poststrukturalisti, živi svoje lastno življenje brez kakršnekoli zunanje reference; za razumevanje in interpretacijo je relevanten le vpliv drugih tekstov.⁴ Če izhajamo iz te predpostavke, postaneta v procesu raziskovanja vprašljiva tako avtoriteta avtorjev (v našem primeru raziskovalcev) kakor tudi zmožnost »empirične rekonstrukcije« resničnosti. Z drugimi besedami – za sodobno metodologijo sta problematična tako subjekt (raziskovalec) kot objekt (empirična resničnost) raziskovanja.

2 Teorija in metodološke posledice

Teorija, ki jo v povezavi z vplivi na sodobno, predvsem kvalitativno družboslovno raziskovanje obravnavam v nadaljevanju pričujočega besedila, sega v šestdeseta leta prejšnjega stoletja, k avtorjem, kot so Levi-Strauss, Lacan, Barthes in drugi, ki jih bolj ali manj utemeljeno uvrščamo v krog strukturalistov ter kasneje, s prihodom Derridaja (koncept dekonstrukcije), Lyotarda (koncept znanja) in Foucaulta (koncept subjekta in moči), v polje poststrukturalistov. »Strukturalistična revolucija« je prekinila s filozofsko tradicijo, ki je »zahodno« misel od Descartesa do Sartra utemeljevala s tem, da je v opisovanje in pojasnjevanje družbenih pojavov vpeljevala strukturalistično analizo oziroma pojme, kot so struktura, pravila, kode, sistem in druge. Strukturalisti v izhodišču zavračajo koncept subjekta, ki je desetletja prevladoval v zahodni humanistični tradiciji. Zanje je subjekt izveden, sekundaren in obrobni, učinek jezika, podzavesti in kulture, brez kakršnegakoli kreativnega potenciala. Teorija v ospredje postavlja nezavedno, simbolno in družbena razmerja, skladno s tem pa se vzpostavljajo tudi »metodološke konsekvence«; pomeni in interpretacije po tej razlagi niso rezultat transparentnih intenc avtonomnih subjektov, temveč je subjekt sam rezultat jezikovnega razmerja oziroma

-
3. »Refleksivnost« v članku obravnavam kot posebnost (specifično značilnost) raziskovanja, ki vključuje »refleksivnost« različnih raziskovalnih pristopov, ki jih uveljavijo predvsem etnometodološka etnografija, kritična fenomenologija, postmoderna sociologija in avtorji, kot sta Gouldner in Giddens (dvojna hermenevtika). V literaturi se pojma refleksivnost in refleksija največkrat pojavljata v povezavi s procesi »nastajanja« znanja in različnimi konteksti, v katerih znanje nastaja, vključno z akterji (raziskovalci). V članku se opiram na koncept, ki ga oblikujeta Alvesson in Sköldbberg, ki refleksivnost razumeta kot prepletanje jezikoslovnih, socialnih, političnih in teoretičnih elementov v procesu »nastajanja« (konstruiranja) in interpretiranja empiričnega gradiva.
 4. Povsem nesporno je, da je tekst »odmev« nekega drugega teksta, vendar to še ne pomeni, da se raziskovalci lahko odrečejo povezavi z »zunanjo« resničnostjo. Bolj ustrezno je torej, če tekst razumemo kot metaforo družbenega pojava, ki »vsebuje« napetost med objektom raziskave in njegovim reprezentatom (diskurzom, tekstom), pri čemer je za raziskovalce pomembno, da to napetost prepoznajo in »rešijo« na ravni interpretacije.

je subjektiviteta družbeni in jezikovni konstrukt (Alvesson in Sköldbberg 2000; Best in Kellner 1991; Vattimo 2004).

Poststrukturalisti so prevzeli ključne elemente lingvistične teze strukturalizma, v celoti pa so zavrnili koncept t. i. dominantnega središča, ki »upravlja« s strukturo. Ključno mesto je zavel tekst, ki je za poststrukturaliste zgolj igra znakov, brez sklicevanja na avtorja (subjekt) ali zunanji svet. To pa je hkrati tudi najbolj radikalna metodološka inovacija poststrukturalizma. Poststrukturalisti tekst⁵ ločijo od zunanje-ga sveta in ga na ta način razbremenijo vseh referenc.⁶ Tako v procesu raziskovanja postane vprašljiva tako raziskovalčeva avtoriteta kakor tudi možnost, da raziskovalci s tekstom reproducirajo zunanjo resničnost.

Ključna referenca poststrukturalistov postane jezik, ki je ambivalenten, dvoumen, metaforičen in konstitutiven, nikakor pa ne enoznačen, dobeseden in opisen. S takšnim razumevanjem jezika (govora) poststrukturalisti problematizirajo koncept objektivnosti, jasnosti in racionalnosti raziskovalne procedure. Za potrebe raziskovanja lahko problem preoblikujemo v vprašanje, kot si ga zastavljata Alvesson in Sköldbberg (2000: 152), in sicer: ali lahko raziskovalec pove karkoli o »resničnosti«, kar v smislu verodostojnosti in kakovosti presega mnenja drugih o isti resničnosti?

Raziskovalce in metodologe, ki se opirajo na ideje poststrukturalizma, zanimajo predvsem koncept »nastajanja« teorij, ki so ga razvili poststrukturalisti, ter diskurzivne strategije in način razumevanja avtoritete. Poststrukturalisti v tem pogledu ne oblikujejo teoretičnega referenčnega okvira, ki bi raziskovalce usmerjal k enoznačnim logičnim rezultatom in interpretacijam. Prav nasprotno. Prizadevajo si za multiplo in variabilno interpretacijo rezultatov, ki naj prikazuje nekonsistentnost in fragmentiranost »teksta« (realnosti).

Dejansko ključni avtorji poststrukturalizma metodologije sploh ne omenjajo, zato se je uveljavilo prepričanje, da je poststrukturalizem antimetodološki. Vendar pa lahko ugotovimo, da se poststrukturalizem metodi približa z uveljavljanjem koncepta introspekcije, antiobjektivistične interpretacije in seveda dekonstrukcije, ki ji več pozornosti namenjam v nadaljevanju.

Ključna za razumevanje odnosa poststrukturalizma do empiričnega raziskovanja seveda ne najdemo v ideji »portretiranja resničnosti«. Za poststrukturaliste nevtralna in preprosto interpretativna resničnost pač ne obstaja. Če si v tem smislu zastavimo

-
5. »Ničesar ni zunaj teksta,« je prva Derridajeva zapoved. Po drugi strani pa je vsa kultura tekst, v katerem ima vse, kar imamo za resnično, svojo lastno strukturo. Kot posamezniki smo nenehno ujeti v mrežo političnih, jezikovnih, zgodovinskih in drugih struktur; prav zato je dekonstrukcija usmerjena k prebijanju mej, odpiranju, razširjanju in povečevanju kompleksnosti, ustvarjanju prostora za tisto, kar šele nastaja (Campbel 2005).
 6. Za Derridaja je ključna kritika t. i. »metafizike prisotnosti«. Metafizika prisotnosti je koncept, po katerem je v ozadju opazovanega pojava vedno prisotna še neka druga, pomembnejša, izvirnejša, prvobitna, bodisi začasna bodisi konceptualna entiteta. Derrida torej kritizira idejo, da je za tistim, kar opazujemo, vedno še nekaj skritega in odločilnega za razumevanje pojava. Zanj in za poststrukturaliste nasploh pojav nima svojega »ozadja« in je torej vse, kar je za raziskovalce relevantnega, na površini (Alvesson in Sköldbberg 2000).

vprašanje, kaj je ključna naloga raziskovalca, potem je za poststrukturaliste odgovor jasen: to je aktivno delo z jezikom in tekstom oziroma njegovo lokalno, kontekstualno in arbitrarno naravo.⁷ Za družboslovne raziskovalce in metodologe je to seveda odgovor, ki sproža več dilem, kot jih rešuje. Na tem mestu ni mogoče obravnavati vseh, ugotovimo pa lahko, da so sodobnim metodološkim pristopom inherentne tri, ki jih navajam v povezavi s »specifičnim« pogledom poststrukturalistov. Te so:

- odnos do empirične resničnosti: poststrukturalizem dosledno zavrača koncept dokončne (neovrgljive in absolutne) resnice tako na ravni teorije kot na ravni interpretacije;
- odnos do narave družbenih dejstev: poststrukturalizem pozornost raziskovalcev usmerja predvsem v razkrivanje ambivalentnosti, divergentnosti in diferenciranosti družbenih dejstev, ki nastopajo kot samoumevni konstrukti;
- odnos do razmerja raziskovalec–respondent: poststrukturalizem problematizira klasično razmerje med raziskovalci in respondenti s tem, ko izpostavlja nerešeno vprašanje »strukturnega nasilja« oziroma dejstva, da nobena še tako rigorozna metodologija ne odpravi učinkov družbene strukture, ki se vpišejo v razmerje med raziskovalcem in raziskovancem (Bourdieu in dr. 2002).

Naštete dileme v nadaljevanju članka uporabljam za izhodišče pri obravnavi referenčnega okvira sodobne (refleksivne) metodologije in vloge poststrukturalizma, ki ga imam za eno ključnih teorij okvira. Zastavljam si teoretično raziskovalno vprašanje o vplivih idej poststrukturalizma na oblikovanje sodobne refleksivne metodologije (ali jih lahko prepoznamo in kako se kažejo). V nadaljevanju me bo zanimalo tudi, ali lahko lociranje vplivov uporabimo za izhodišče pri oblikovanju priporočil za raziskovalne strategije. Odgovore na vprašanja najprej iščem v obravnavi Derridajevega koncepta dekonstrukcije in s tem povezanih dveh metodoloških dilem, in sicer pozicije humanističnega subjekta v raziskovanju ter vlogi raziskovalca kot avtorja. Obe dilemi povežem s tistimi poudarki v teoriji poststrukturalizma, ki imajo po mnenju različnih avtorjev neposredne implikacije za sodobno refleksivno, predvsem kvalitativno metodologijo.⁸

2.1 De(kon)strukcija kot metodološko sredstvo

Izhodišče Derridajeve dekonstrukcije najdemo v prispodobi o tem, da je vsaka najmanjša, skorajda nevidna razpoka v fasadi že simptom razpada cele stavbe (Alvesson in Sköldbberg 2000: 154). Razpoka v tekstu, če uporabimo enako prispodobo, na ta

7. Za raziskovalce, ki se opirajo na teorijo poststrukturalizma, je ključna metaforična narava jezika oziroma ideja, da je v družboslovju tekst metafora družbenega pojava. Metafora raziskovalcu omogoči vpogled v pojav s tem, ko vzpostavi »napetost« med objektom preučevanja (družbo, organizacijo, subjektom) na eni in »glasnikom« (tekstom, diskurzom) teh objektov na drugi strani. Pomembno je torej, da raziskovalci prepoznajo to napetost, vendar hkrati ne dovolijo, da metafora določa pomen (Alvesson in Sköldbberg 2000: 179).

8. Stroga delitev na kvalitativne in kvantitativne metode je v sodobnem družboslovnem raziskovanju vse redkejša. V metodoloških razpravah so v ospredju ontološki in epistemološki temelji raziskovanja, ob predpostavki, da je odločitev za eno ali drugo metodo vprašanje narave raziskovalnega vprašanja, in ne pripadnosti »šoli« ali teoriji.

način razgalja navidezno enotnost teksta s tem, ko odkriva skrito, zatrto in podrejeno v tekstu (razmerju).

Prvi korak dekonstrukcije zahteva popoln obrat, ki zatrto stran spremeni v dominantno. To ne pomeni, da zgolj spremenimo hierarhično razmerje med dvema nasprotujočima si stranema, temveč da v drugem koraku popolnoma izničimo razlike med stranema. Derrida na ta način tudi pojasnjuje besedo de-kon-strukcija. Začetni korak pomeni destrukcijo prvotne dominantne podobe, kjer postane dominantno tisto, kar je bilo prej prikrito. Naslednji korak pomeni destrukcijo obeh strani, hkrati s tem pa njuno »premestitev« in konstrukcijo nečesa novega in širšega, kjer obe strani predstavljata poseben primer.

Z uveljavitvijo koncepta dekonstrukcije Derrida najprej kritizira navidezno enotnost govornih besede in reference. V semiotiki, lingvistiki in drugih teorijah pomena po Derridaju govornjena beseda prevladuje nad pisano, kar imenuje »fonocentrizem« (z govorom je mogoče hitreje izraziti namen). Fonocentrizem vodi v širšo in bolj znano idejo logocentrizma, ki nakazuje tendenco, prevladujočo v miselnem sistemu zahodnega sveta, da ima vse logično in racionalno podlago in so torej takšni (oziroma morajo biti) tudi cilji in zaključki.

Derrida kritiko privilegiranosti govornjene besede izpelje v prikaz pomena pisane besede oziroma v spremembo hierarhičnega razmerja med govornjeno in pisano besedo, kar nekateri njegovi kritiki označujejo za grafocentrizem. Glede na zahtevo, da proces dekonstrukcije ne pomeni samo menjave položaja (v našem primeru govornjene in pisane besede), je po Derridaju potrebna tretja faza dekonstrukcije oziroma drugačen način ustvarjanja teksta (brez reference), ki naj odpravi hierarhično razmerje. Tekste je treba po Derridaju brati tako, da razbijemo avtoritarno igro, katere nosilci so besedila vsakič, ko hočejo povedati »poslednjo resnico«, ko nam skušajo zares govoriti o stvareh samih. Gre za to, da »razgalimo« besedilno (intertekstualno) igro prisotnosti in odsotnosti, npr. vzroka v posledici, intenc v posameznikovem vedenju, bistva moči od uporabe moči itd., s čimer rušimo dano, samoumevno hierarhijo. Analitično orodje, ki ga uporabljamo v tem kontekstu, je t. i. konceptualni trikotnik, ki ga tvorijo beseda–pomen–objekt oziroma bolj znano znak–označevalec–označenec. V konceptualnem smislu torej beseda specificira niz lastnosti, ki skupaj tvorijo pomen in tudi resnične pojave (referente), ki imajo te lastnosti⁹ (Alvesson in Sköldberg 2000; Best in Kellner 1991; Derrida 1988, 1997; Kembel 2005).

Skupaj z nekaterimi drugimi poudarki poststrukturalizma (predvsem Lyotardovo kritiko »prevladujoče naracije«) Derridajev koncept dekonstrukcije generira dve temeljni metodološki dilemi, in sicer: (1) vprašanje položaja humanističnega subjekta v raziskavi in (2) vprašanje raziskovalca kot avtorja raziskave (Alvesson in Sköldberg 2000: 164, 167).

9. Za Derridaja so sicer besede »podvojitve odstotnosti«, ki so za nameček vgrajene še v neko jezikovno skupnost, ki je zgodovinsko in kulturno determinirana, kar povzroča še dodatni odmik od neposrednosti. Prav zaradi tega je za Derridaja pravi model jezika pisava (tekst), in ne govornjena beseda (Vattimo 2004: 92).

ad 1 Položaj humanističnega subjekta v raziskavi

Med avtorji, ki jih uvrščamo med postmoderniste, in še bolj med tistimi, ki se imajo za poststrukturaliste, velja ideja o avtonomnem posamezniku, delujočem individuumu, nosilcu smisla in pomena, za zgrešen izum zahodne šole mišljenja. V nasprotju s prevladujočo predstavo o koherentnem in v vsakem pogledu integriranem posamezniku želijo poststrukturalisti idejo individuuma razsrediščiti in s tem premestiti poudarek od klasičnih konstruktov, zaznav, čustev in delovanja k t. i. diskurzivnemu kontekstu, ki oblikuje posameznikove načine omejenega izražanja v času in prostoru. S subjektiviteto je tu mišljeno zavestno in nezavedno, čustva in zaznave, posameznikova introspekcija in stališča do sveta, ki ga obkroža. Jezik v tem pogledu ni izraz subjektivitete, temveč nasprotno tvori subjektiviteto. Z jezikom tvorimo izkušnjo sveta (Vattimo 2004: 91), zato je subjektiviteta nestabilna, protislovna in je prej proces kot struktura. Katero obliko subjektivitete vzpostavimo, je odvisno od načina nagovarjanja. Nekoga lahko interpeliramo kot moškega, inženirja, davkoplačevalca, odvisnika, Ljubljana itd., pri čemer je interpelacija subjekta odvisna od razpoložljivih diskurzov oziroma diskurzivnih kontekstov, ki ustvarjajo različne pomene socialnih vlog, identitet ali razmerij. Weedon (v Alvesson in Sköldbberg 2000: 181) ugotavlja, da posameznikova izkušnja nima inicialnega pomena, temveč tega pridobi z jezikom v »diskurzivnem sistemu pomena«, ki pogosto vsebuje protislovne načine opisovanja družbene resničnosti. Diskurzi zato ne nastajajo niti prosto niti naključno. Nekateri diskurzi prevladujejo, npr. diskurzi spolnih vlog, potrošnje, normalnosti, politične participacije, medtem ko so lahko drugi zaradi narave družbene strukture in razmerij moči povsem spregledani.

Za poststrukturaliste je razkrivanje subtilnih razsežnosti teksta povezano z razkrivanjem prave narave avtoritete in moči. Vendar poststrukturalistov za razliko od kritične teorije ne zanima emancipatorni potencial védenja. Za Margolisa (1989) je Derridajev pristop konzervativen, glede na njegovo nezanimanje za realnost oziroma vztrajanje, da o realnosti sami po sebi ni mogoče reči nič dokončnega in še manj predlagati konkretne družbene spremembe. Očitek o apolitičnosti sicer velja za ves opus poststrukturalizma. Seveda pa je to le del resnice. Derridajev pristop lahko prav tako označimo za subverzivnega v delu, ko razkriva prevladujoče forme družbenih razmerij oziroma nasilje družbene strukture. Vendar pa ima poststrukturalistična »obsedenost« z avtoriteto tudi konkretne metodološke posledice. Strah poststrukturalistov pred lastno avtoritarnostjo (arbitrnega posega raziskovalca v empirično gradivo) je enako velik kot strah pred avtoritarnostjo sistema. Za poststrukturaliste je beseda sicer omnipotentna in je ključ za razumevanja sveta, vendar se hkrati zaradi strahu pred »okuženostjo« raziskovalcev odrekajo stiku z empiričnim gradivom (Alvesson in Sköldbberg 2000: 240).

Poststrukturalizem je z idejo razsrediščenja subjekta v mnogočem »pretresel« temelje družboslovnih znanosti. V tej luči je postala povsem legitimna zahteva poststrukturalistov, da je treba ponovno premisliti klasične sociološke kategorije in predvsem koncept avtonomnega racionalnega subjekta.

ad 2 Vprašanje raziskovalca kot avtorja raziskave

Z idejo, da je jezik oziroma izrečeno ključni element raziskave, postane ključno tudi vprašanje avtorstva, še posebej v etnografskih študijah. Dejstvo, da izobilje empiričnega gradiva, ki v pripravi na analizo zahteva korenit raziskovalčev poseg (redukcijo), je razkrilo banalno ugotovitev, da empirična realnost pravzaprav ne določa končne podobe teksta (raziskovalnega rezultata). Postrukturalisti raziskovalni proces v tej luči vidijo kot »totalizirajoč« opis neke realnosti, kjer raziskovalec spregovori v imenu »Drugega« tako, da glasu drugih (preslišanih, zatrtih, podrejenih), ne okrepi, ampak ga de facto onemogoči (prim. Ragin 2007).

Ključno metodološko vprašanje za postrukturalizem tako postane vprašanje reprezentiranosti oziroma ideja, s katero postrukturalizem v celoti zavrača tradicionalne poglede, ki v beleženju podatkov vidijo le del raziskovalnega procesa, ki ga sicer določajo teorija, zbiranje podatkov, analiza in interpretacija. Nevtralna družbena realnost, ki jo lahko objektivno opišemo in interpretiramo, za poststrukturaliste ne obstaja, zato je tudi naloga raziskovalca vse prej kot objektivni opis resničnosti. Naloga raziskovalcev je prav z aktivnim (vrednote, interesi) odnosom do teksta razkriti njegovo ambivalentno in kontekstualno naravo. Fiktivni elementi oziroma ustvarjalne invencije avtorja so postali sestavni del vsake interpretacije, ki jo večina poststrukturalističnih avtorjev vidi na dva načina: po eni strani gre za vprašanje reprodukcije/konstrukcije posebne resničnosti (re-prezentacija) v smislu, ali ta zajema celoto in kako jo razlaga, po drugi strani pa gre za vprašanje, kateri oziroma čigavi interesi v raziskavi prevladujejo. Za raziskovalce to pomeni predvsem spoznanje in upoštevanje dejstva, da je raziskovanje prvenstveno interpretativna dejavnost z raziskovalcem kot ključnim akterjem; interpretacija ne prenese izdelanih interpretativnih shem, temveč so ključne raziskovalčeva presoja, intuicija in sposobnost videti (več in onkraj) v bolj ali manj eksplicitnem dialogu z vsemi akterji raziskave (prim. Uhan 1998).

3 Izhodišča za drugačno raziskovalno metodologijo

Če v tem kontekstu razmišljamo o rešitvi prej omenjenih metodoloških dilem, se nam pokažejo jasna izhodišča za oblikovanje sodobne refleksivne metodologije. V nadaljevanju jih najprej obravnavam kot poziv poststrukturalistov k drugačni etnografiji, zatem predstavljam mehanizem selektivnosti izbire sodelujočih v raziskavi kot metodološko sredstvo za preprečevanje reprodukcije asimetrije družbene moči akterjev v raziskovanju. Med metodološke implikacije uvrščam tudi za raziskovalce nujno razumevanje razmerja med njimi kot akterji in empiričnim gradivom, izpostavljam pa tudi potrebo po upoštevanju alternativnih prezentacij in perspektiv vseh akterjev v raziskovanju. Obravnavo metodoloških izhodišč zaključim s kritično pripombo poststrukturalistov glede interpretacije vsebin intervjujev kot tehnike zbiranja empiričnega gradiva.

3.1 Poziv poststrukturalistov k drugačni etnografiji

Eden najpomembnejših poudarkov poststrukturalistov je poziv k drugačni etnografiji. Po mnenju avtorjev poststrukturalizma sta izrazita slabost tradicionalne etnografije njena fiksiranost na empirično podlago in premajhna občutljivost do ideološkega ozadja teorij, na katere se raziskovalci sklicujejo pri interpretaciji podatkov. Kombinacija obojega po mnenju poststrukturalistov onemogoča pojasnjevanje družbene kozmogonije. Priložnost, ki se kaže, je v etnografski tehniki oziroma t. i. »dajanju besede«. Gre za tehniko, ki omogoča razkriti subtilne vidike in značilnosti prezrtih skupin, kar naj bi raziskovalcem pomagalo pri oblikovanju boljših prikazov njihovih izkušenj (Ragin 2007). Problem tradicionalne etnografije pri tem je, da po mnenju poststrukturalistov povsem spregleda »intencionalno simbolno nasilje« oziroma učinke družbene strukture, ki se vpiše v razmerje med raziskovalcem in raziskovancem. Poststrukturalisti kot metodološko inovacijo predlagajo dosledno samoomejevanje raziskovalcev v pripisovanju pomenov raziskovanemu pojavu (transkripti so že interpretacije!), vendar hkrati tudi opuščanje ideje (iluzije!), po kateri diskurzi spregovorijo sami zase (Bourdieu 2002: 620).¹⁰

Tudi opazovanje, ki poteka v naravnem kontekstu, v tem smislu ne pomeni popolne rešitve, saj je pod močnim vplivom nedoločljive narave jezika – družbene interakcije tvori govornica, torej je delovanje akterjev v tem kontekstu zgolj podeljevanje pomena oziroma smisla lastni eksistenci.

V primerjavi s klasičnim pristopom,¹¹ ki temelji na kodiranju in sintezi ugotovitev (redukciji), poststrukturalisti uveljavljajo normo »odprtega teksta«, kar v praksi pomeni, da raziskovalci iščejo variacije v empiričnem gradivu (opazovanjih, intervjujih), ki jih na enakovreden način vključujejo v interpretacijo. Le na ta način je mogoče izraziti multiplost identitet, ki jih premore subjekt in ki niso zgolj dominantne, temveč so tudi posebne in marginalne. Raziskovalec se mora torej zavedati, da s poseganjem v izrečeno ustvarja zgodbo, zato naj dobro premisli, kako to počne. Pomembno je, da prepozna tako »nereflektirane sociološke kategorije« (npr. menedžer, ženska, mladostnik itd.) kot tudi diskurzivne konstrukte, ki ustvarjajo učinke. Kot primer slabe raziskovalne prakse lahko navedemo običajno zahtevo raziskovalca, da respondent npr. opiše razmerje z nadrejenim; raziskovalci s to zahtevo ustvarijo fiksno identiteto, ki vključuje razmerje odvisnosti oziroma nadrejenosti in podrejenosti, ter hkrati izključijo vse druge enako relevantne posameznikove pozicije (Alvesson in Sköldberg 2000; Bray v Della Porta in Keating 2008).

10. Poststrukturalisti vidijo rešitev v upoštevanju (razkrivanju) prikritih dimenzij lastne interpretacije. To storimo s »soočanjem« različnih interpretacij, ki »razkrijejo« položaj prevladujoče in alternativne interpretacije. Tako ohranimo tekst »odprt«.

11. S pojmom »klasično« v članku označujem pristope, ki temeljijo na doslednem ločevanju kvantitativnih in kvalitativnih metod oziroma na doslednem ločevanju standardiziranih in nestandardiziranih tehnik zbiranja podatkov. V tem smislu med sodobne (neklasične) uvrščam pristope, ki raziskovalčevo pozornost »preusmerjajo« od »klasičnega« obravnavanja empiričnih podatkov k upoštevanju spoznavnih, teoretičnih, medbesedilnih in jezikovnih kontekstov nastajanja (zbiranja) podatkov.

3.2 Izbiranje sodelujočih v raziskavi kot reprodukcija asimetrije moči

Povsem napačna je predpostavka, da je za veljavnost rezultatov kvalitativnega raziskovanja pomembno upoštevati vse, ki jih lahko umestimo v relevantne kategorije. Za veljavnost ugotovitev je pomembnejši proces t. i. »reflektiranega izključevanja« oziroma utemeljenega pluralizma glasov, s katerim lahko v največji meri uravnotežimo perspektive akterjev, ki so vključeni v empirično gradivo. V empiričnem smislu se problem izključevanja kaže na dva načina: po eni strani gre za (ne)zastopanost različnih skupin, kategorij in posameznikov v raziskovalnem procesu oziroma tekstu, po drugi strani pa za vprašanje (ne)zastopanosti teh subjektov znotraj skupin oziroma kategorij – torej čigav glas slišimo ali preslišimo.¹² Pomembno je opozoriti, da je »utišanje« sestavni del kategoriziranja oziroma »zaklepanja subjektov v identitete« (Alvesson in Sköldberg 2000: 189).

Za poststrukturaliste kakor tudi za avtorje, ki se uvrščajo v kritično teorijo, je vprašanje izključevanja v bistvu politično vprašanje oziroma vprašanje narave družbene strukture. V raziskovalnem instrumentu (npr. vprašalniku) se po mnenju poststrukturalistov zrcali razmerje družbene moči posameznih skupin. Institut nevtralnega raziskovalnega vprašanja po mnenju avtorjev obeh pristopov (kritične teorije družbe in poststrukturalizma) zgolj prikriva problem selektivne konstrukcije sveta. Vendar pa se poststrukturalisti v obravnavi političnega diskurza oddaljujejo od angažiranosti kritične teorije s tem, ko zanimanje usmerijo predvsem na problem raziskovalčeve interpretacije realnosti, šele v »drugem planu« pa je razkrivanje asimetrij v razmerju moči družbenih akterjev oziroma opisovanje oblik ideološke dominacije.

Vprašanje izključevanja in vključevanja sodelujočih v raziskavi za poststrukturaliste zato ni prvenstveno vprašanje o tem, katere skupine ali kategorije so v raziskavo vključene oziroma kako raziskovalci vplivajo na proces izbiranja. Za »težo« raziskave je pomembneje ugotoviti, kako se tisto, kar akterji povedo (kar je izrečeno), v interpretaciji spremeni, presliši oziroma popači. Subjekti pri opisovanju realnosti uporabljajo različne strategije, lahko tudi zastopajo »glasove« drugih, zato morajo raziskovalci spodbujati ambivalentnost empiričnega gradiva, ne pa je omejevati.

3.3 Komplementarnost raziskovalca in empiričnega gradiva

Selekcija sodelujočih v raziskavi in način raziskovalčeve interpretacije gradiva sta ključna elementa verodostojnega teksta. To dejstvo raziskovalce, po mnenju poststrukturalistov, postavlja ob bok vsem drugim akterjem v raziskavi. Prispevek teorije poststrukturalizma k razumevanju procesov v kvalitativnem raziskovanju je morda prav v tem delu najbolj značilen. Poststrukturalizem si prizadeva za premišljen proces izključevanja oziroma vključevanja subjektov v raziskavo na način reprezentiranja in branja empiričnega gradiva. Ta proces se odvija s pomočjo referenčnega okvira, s katerim lahko raziskovalec v izhodišču, na ravni teorije, izpostavi in okrepi struktur-

12. Za Bourdieuja zgodovina posameznika ni nikoli nič drugega kot »konkretna posebnost v kolektivni zgodovini njegovega sloja oziroma razreda« (Bourdieu v Della Porta in Keating 2008: 304).

no diskriminirano razmerje, vlogo ali identiteto subjekta, kar npr. klasične kulturne študije ne zmorejo. Kot primer lahko navedemo obravnavo spolne diskriminacije: če spolna diskriminacija nastopa v kontekstu, ki ga ne problematizirajo niti moški niti ženske, pojava v okviru klasične kulturne študije ni mogoče okarakterizirati. To lahko storimo zgolj s pomočjo referenčnega okvira, kjer teorijo uporabimo kot okvir za prepoznavanje in odkrivanje nerefektiranega strukturnega nasilja, ki ga izražajo stališča intervjuvancev v raziskavi.

V tem smislu je utemeljena vloga raziskovalca, ki kritično presoja, čigav položaj je podcenjen oziroma čigav glas je v raziskavi spregledan ali izključen kot posledica intencionalnega diskurzivnega nasilja.

Pri tem pa je nujno opozoriti, da kritično branje, ki naj razkriva ambivalentnost teksta in se izogiba pripisovanju prevladujočih pomenov posameznim pojavom, ni enako t. i. poudarjenemu branju. Ravno nasprotno – zadržanost raziskovalcev, da oblikujejo enoznačno interpretacijo s poudarjanjem ene dimenzije (poudarjeno branje) teksta, se ne izključuje z interpretacijo, v kateri raziskovalci namensko okrepijo glas posameznega subjekta in na ta način kompenzirajo »sistemski manko« oziroma podrejeni položaj subjekta v družbeni strukturi. V praktičnem smislu je to dilema mogoče rešiti tako, da raziskovalci lastne interpretacije izpostavijo alternativnemu branju po raziskavi oziroma da se z drugačnimi pogledi seznanijo pred raziskavo. V luči poststrukturalizma je raziskovalčeva pozicija komplementarna empiričnemu gradivu in v nobenem smislu ne pomeni alternative empirični naravi gradiva.

3.4 Upoštevanje alternativnih prezentacij in perspektiv akterjev

Značilnost poststrukturalističnega pristopa je skepticizem do referenčnega teoretičnega okvira, ki naj določi horizont pomena. Za poststrukturalizem je razmerje med svetom in izkušnjo, tekstom in resničnostjo, strukturo in akcijo pomensko nedoločljivo, zato je sklicevanje na teoretični referenčni okvir za raziskovalce neproduktivno, ker preprosto ni mogoča teoretična rešitev, ki bi red implementirala v univerzum, ki je zasičen s pomeni (Marcous v Alvesson in Sköldbberg 2000: 191).

Četudi se torej raziskovalci zavedajo ambivalentnosti, nekonsistentnosti in kontradiktornosti empiričnega gradiva, z interpretacijo največkrat zgrešijo že zato, ker poskušajo tekst harmonizirati s sklicevanjem na referenčni okvir. Poststrukturalisti vidijo rešitev v soočenju interpretacij oziroma v igri med dominantno in alternativno interpretacijo, kar raziskovalce vodi k odpiranju teksta. Na to nas napotuje tudi zgoraj omenjena Derridajeva ideja konverzije, s katero razloži, kako je pomen nekega pojava odvisen od potlačenega nasprotja oziroma kako na pomen konkretnega znaka hkrati vpliva odsotnost vseh drugih znakov.¹³ Za ugotavljanje pomena so torej pomembne vzporedne interpretacije in soočanje perspektiv, kar raziskovalcu omogoči ustvarjalno kombiniranje vseh elementov. Z multiplim branjem dosežemo produktivno »napetost«,

13. Podobno ugotavlja Campbell, ko pravi: »Za Derridaja je vsaka beseda obkrožena z namišljeno »odsotnostjo« drugih besed, od katerih se razlikuje. V danem sistemu znakov je pomen posameznega znaka takšen, kakršen je, prav zaradi odsotnosti vseh drugih« (Kembel 2004: 375).

ki jo je mogoče sprostiti zgolj s postavljanjem relevantnih vprašanj. Namen celotnega postopka je izogibanje prezgodnji sintezi ugotovitev oziroma oblikovanju sklepov.

3.5 Prevzemanje odgovornosti za tekst in njegovo interpretacijo

Eden pogostih očitkov poststrukturalistov empiričnim raziskovalcem je, da se ti pogosto skrijejo za skorajda birokratsko metodološko proceduro in prevladujočimi konvencijami pisanja znanstvenih besedil.

V tem kontekstu ima poststrukturalistična teorija o subjektu kot diskurzivnem konstrukt oziroma o dominaciji jezika in konteksta nad subjektom pomembne implikacije za razumevanje raziskovalnega intervjuja. Za poststrukturaliste ima namreč način reprezentacije realnosti v intervjuju le malo skupnega z realnostjo samo. V postopku intervjuja se vzpostavijočasne subjektivitete, ki zastopajo realnost v razmerju do lokalnega diskurzivnega konteksta, ki ga ustvari intervju (Alvesson in Sköldbberg 2000: 193).

Poudarjanje pomena jezika vpliva predvsem na razumevanje interpretacije. Poststrukturalisti modernistično idejo, da jezik zgolj odseva kompleksno realnost, nadomestijo z idejo konstitutivne (nereferenčne) narave jezika. Govorica v tem kontekstu postane medij za razumevanje tistega, kar leži onkraj empirije in teorij, ki se nanjo opirajo. Poststrukturalisti se v analizi govora osredotočajo na predvsem štiri dimenzije, ki postanejo predmet interpretacije, in sicer: (1) na tisto, kar vemo in rečemo (poznano izrečeno), (2) na tisto, kar vemo, a ne rečemo (poznano neizrečeno), (3) na tisto, kar rečemo, a ne vemo (izrečeno nepoznano), in (4) na tisto, česar ne rečemo in ne vemo (neizrečeno nepoznano) (Francois 2009).

Ključne za interpretacijo so torej raziskovalčeva presoja, intuicija in zmožnost prepoznati skrite dimenzije problema, ki se kažejo v izrečenem. Interpretacija torej ne temelji na očitnih, preprostih in nedvoumnih metodoloških procedurah, temveč je ekspliciten dialog (Alvesson in Sköldbberg 2000: 248) med subjektom, raziskovalcem in bralcem. Poanta refleksivne interpretacije je, da v tem pomenu »razgali« razmerja med sodelujočimi ter naredi proces raziskovanja in razmerja moči med akterji kar se da transparenten. Pogosta slabost v kvalitativni raziskovalni praksi je prav dejstvo, da raziskovalci upoštevajo oziroma preobtežijo zgolj en element v raziskavi – bodisi empirično gradivo in njegovo interpretacijo bodisi sociolingvistična razmerja med akterji.

4 Sklep: kako naj torej oblikujemo raziskovalne strategije?

Za poststrukturaliste je problematičen ves nabor klasičnih metodoloških strategij. Resničnosti pač ni mogoče zajeti, opisati in razložiti s spraševanjem in prevajanjem odgovorov v teorijo na način, kot velja za empirične metode. Številne teoretike je kritika poststrukturalistov odvrnila od empiričnega raziskovanja, mnoge raziskovalce pa je zajela »raziskovalna resigniranost«. Ta se kaže predvsem kot nenehno samo-spraševanje raziskovalcev o smislu empiričnega raziskovanja. So torej »ugotovitve« in antimetodološka narava poststrukturalistov zadostna podlaga za opustitev ideje

klasičnega empiričnega družboslovnega raziskovanja? Ne nujno. Zadržanost post-strukturalizma do klasičnih metodoloških tem si razlagamo predvsem z dejstvom, da v središču zanimanja teoretikov poststrukturalizma ni »ravnjanje s podatki«. Zato lahko kritike, ki jih poststrukturalizem namenja empiričnemu raziskovanju, po drugi strani okrepijo metodološke ambicije raziskovalcev, s tem ko metodološko pozornost premeščajo od »empirične resnice« v podatkih k interpretaciji in refleksiji podatkov v globalnem kontekstu, ki vključuje ideološke, metateoretične, lingvistične in politične dimenzije raziskovanja. Alvesson in Sköldbberg (2000: 248) govorita o refleksivni interpretaciji, ki raziskovalce usmerja k iskanju odgovorov na raziskovalna vprašanja, ki jih najdemo onkraj samoumevnih shem, v presečišču pozicij objekta raziskave, raziskovalca in »bralca«. To pomeni, da se v praksi raziskava odvija na treh ravneh – empirični, interpretativni in kritičnointerpretativni. Slednje pomeni, da se refleksivna interpretacija ne ukvarja zgolj z naključno strukturo interakcije, pač pa z interakcijo kot transakcijo akterjev z namenom realistične rekonstrukcije razmerij med akterji. Refleksivna interpretacija v tem pogledu zavrača tako čisti empiricizem oziroma podatkovni redukcionizem kot tudi teoretski redukcionizem, ki se kaže kot prevlada bodisi spolne, diskurzivne, strukturne bodisi kulturne reference izbrane teorije.

Na osnovi povedanega ter v povezavi z dilemami in raziskovalnim vprašanjem iz prvega dela članka lahko izoblikujemo naslednja priporočila za sodobno kvalitativno (refleksivno) metodologijo:

1. glede dileme oziroma odnosa sodobne metodologije do empirične resničnosti predlagamo prakso doslednega vključevanja alternativnih prezentacij raziskovanega pojava v raziskovalni postopek, kar naj vključuje tudi kritično in reflektirano uporabo različnih teoretičnih perspektiv;
2. glede zahteve, da naj bo sodobna metodologija dovzetna za razkrivanje ambivalentnosti, divergentnosti in diferenciranosti družbenih dejstev, ki jih preučuje, predlagamo pluralizem perspektiv akterjev v raziskavi, ki ga Alvesson in Sköldbberg (2000: 194) razumeta kot izrabo potenciala multiplih identitet (glasov), povezanih s skupinami in posamezniki ter njihovim položajem ali posebnimi interesi, ki so predmet raziskovanja oziroma so konstitutivni del raziskovalnega teksta;
3. glede razumevanja razmerja med raziskovalcem in respondentom v sodobni metodologiji predlagamo oblikovanje raziskovalnih pristopov, ki povečujejo dovzetnost raziskovalcev za variabilnost izrečenega s strani subjektov v raziskavi in možnost sprejemanja različnih reprezentacij, ki jih lahko o eni temi prispeva posamezen respondent. Predlog se smiselno navezuje na Bourdieujeva »priporočila« raziskovalcem glede izbire respondentov in razumevanja strukture odnosov med raziskovalci in respondenti. Bourdieu (Bourdieu in dr. 2002: 610) opozarja na pomembnost družbene bližine (celo sorodnosti) med raziskovalci in respondenti, kar naj bi raziskovalcem omogočilo izvedbo raziskave v pogojih t. i. nenasilne komunikacije. Nenasilna komunikacija po Bourdieuju rešuje vprašanje strukturnega nasilja (učinke družbene strukture, ki se vpišejo v razmerje med raziskovalcem in raziskovancem) s tem, da omogoči izmenljivost družbene izkušnje, kar zmanjšuje nevarnost raziskovalčevega subjektivnega sklepanja o »objektivnih dejavnikih«

(delovanju družbene strukture). Družbena bližina pa hkrati omogoča tudi avtentično razlago komunikacije in poznavanje vseh njenih posebnosti (slenga, žargona itd.) (Bourdieu in dr. 2002).

Najpomembnejša metodološka zaveza sodobne refleksivne metodologije pa slej ko prej ostaja ustvarjanje odprtega teksta, ki spodbuja aktivno interpretacijo brez omejujočega in metodološko rigidnega posredovanja raziskovalcev. V družboslovju je tekst metafora za družbeni pojav. Metaforična narava teksta raziskovalcu omogoči vpogled tako, da ustvari napetost med objektom raziskave (družbo, organizacijo, posameznikom) in diskurzom, ki »zastopa« objekt raziskave. Družba seveda ni tekst, vendar je mogoče nekatere njene vidike lažje razumeti in razložiti, če jih obravnavamo kot tekst (Alvesson in Sköldberg 2000; prim. Best in Kellner 1991).

Takšna obravnava pa zahteva tudi »zrno soli«. Raziskovalci naj ne bi usmerjali pozornosti na minorna protislovja in neskladnosti v tekstu, temveč brisali ostro mejo med dvema ontološkima pozicijama – ekstremno jezikovno, ki zahteva dekonstrukcijo teksta, in objektivistično, ki zapira prostor interpretacije.

Literatura

- Alvesson, Mats, in Sköldberg, Kaj (2000): *Reflexive Methodology. New Visits for Qualitative Research*. London, New Delhi: SAGE Publications.
- Bourdieu, Pierre, in dr. (2002): *The Weight of the World – Social Suffering in Contemporary Society*. Cambridge: Polity Press.
- Best, Steven, in Kellner, Douglas (1991): *Postmodern Theory. Critical Interrogations*. New York: Guilford Press.
- Della Porta, Donnatella, in Keating, Michael (ur.) (2008): *Approaches and Methodologies in the Social Sciences. A Pluralist Perspective*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Derrida, Jacques (1988): *Glas in fenomen*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- Derrida, Jacques (1997): *Izbrani spisi*. Ljubljana: Krt 91.
- Kembel, Džeremi (2005): *Lažljivčeva priča. Istorija neistine*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Margolis, Joseph (1989): *Postscript on Modernism and Postmodernism*. *Both. Theory, Culture & Society*. 6 (1): 5–30. London: SAGE.
- Ragin, Charles (2007): *Družboslovno raziskovanje: Enotnost in raznolikost metode*. Ljubljana: FDV.
- Uhan, Samo (1998): *Prava in neprava mnenja*. Ljubljana: Znanstvena knjižnica FDV.
- Vattimo, Gianni (2004): *Filozofska karta 20. stoletja: Tehnika in eksistenca*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Vezovnik, Andreja (2008): *Kritična diskurzivna analiza v kontekstu sodobnih diskurzivnih teorij*. *Družboslovne razprave*, XXV (60): 27–45.

Viri

Francois, Philippe (2009): Beda ideologije. *Le Monde diplomatique*. November, 051.

Naslov avtorja:

doc. dr. Samo Uhan

Fakulteta za družbene vede

Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana

e-mail: samo.uhan@fdv.uni-lj.si

Lea Pfajfar, Boštjan Udovič

»Med deklarativnimi zavezami in realnostjo«: upravljanje človeških virov na Ministrstvu za zunanje zadeve Republike Slovenije

POVZETEK: Članek proučuje kadrovsko strukturo, izobraževanje in usposabljanje zaposlenih na Ministrstvu za zunanje zadeve (MZZ) od osamosvojitve dalje. Ta tema je zanimiva zato, ker se Slovenija kot majhna država z majhnim številom usposobljenih kadrov zavzema za uveljavitev družbe znanja. Avtorja zanima, koliko MZZ vlaga v izobraževanje in usposabljanje svojih zaposlenih. Rezultati analize vodijo do ugotovitev, da:

a) MZZ premalo vlaga v kadre;

b) izobraževanje in usposabljanje izhajata iz želja vsakega posameznika in se ne odvijata sistemsko;

c) MZZ nima dodelanih instrumentov za spodbujanje izobraževanja, kar vodi do tega, da se ga udeležuje malo zaposlenih.

Zato članek predlaga, da bi veljalo v prihodnosti premisliti o oblikovanju takšne politike, ki bi izobraževanje in usposabljanje kadrov bolj izrazito spodbujala.

KLJUČNE BESEDE: izobraževanje, usposabljanje, kakovost, diplomacija, Ministrstvo za zunanje zadeve

1 Uvod¹

Moderna družba se giblje k družbi znanja in razvoja.² Da pa bi to družbo lahko dosegli, je treba spodbujati ekonomiko človeškega kapitala z vlaganjem vanj (Blažič 2008: 76ff). Podatki Eurostata (2010) kažejo,³ da se tako odstotkovno kot nominalno količina vlaganj za izobraževanje in usposabljanje povečuje, ni pa jasno, ali ti vložki vodijo do napredovanja v strukturi znanja ali ne. To vprašanje je še posebej aktualno

1. Najlepše se zahvaljujema urednici revije Družboslovne razprave dr. Valentini Hlebec ter anonimnima recenzentoma za vse komentarje in predloge, ki so bili zelo korektni in so pomembno prispevali k izboljšanju članka.

2. Več o definiciji družbe znanja (in razvoja) v Udovič in Bučar (2008: 29–31).

3. Gre za podatke, dostopne na spletni strani Eurostat (23. aprila 2010), ki navaja podatke od leta 2000 dalje.

za Slovenijo, ki – na kar opozarja Sistem inovacijskih kazalnikov (EIS – *European Innovation Scoreboard*) (2009) – se sooča z velikim razmikom med vlaganji v 'ekonomiko intelektualnega kapitala' (*inputi*) in rezultati, ki jih ta vlaganja dajejo (*outputi*).

Odsev intelektualnih vložkov v končnih rezultatih je za državo še posebej pomemben na zunanjepolitičnem področju, saj se kadri posamezne države pri svojem vsakodnevnem delu srečujejo z drugimi, konkurenčnimi kadri (Svetlik in Zupan 2009: 21; Murphy in Poist 1992: 54). To je še poseben izziv za male države, kot je Slovenija, ki mora – ravno zaradi majhnega, »omejenega nabora primerne kadra za delovanje v zunanji politiki« (Petrič 1996: 879, 889) – za svoje kadre izbirati posameznike (Farnham in Horton 1996: 32), katerih izobraženost in usposobljenost (poleg drugih primerih osebnih značilnosti) zagotavljajo vnaprejšnjo vidnost in uspešnost v vodenju zadev v mednarodni skupnosti. In ker sta tako izobraževanje kot tudi usposabljanje razumljena kot procesa, je nujno, da potekata sinhrono in kontinuirano (Petrič 1996: 881).⁴

Članek obravnava perečo problematiko izobraževanja in usposabljanja v javni upravi, na Ministrstvu za zunanje zadeve (dalje MZZ). Tako v okviru članka proučujeva, (a) katere so temeljne značilnosti politike izobraževanja in usposabljanja zaposlenih na MZZ ter (b) ovire in težave, s katerimi se pri upravljanju človeških virov sooča MZZ. Znotraj teh dveh raziskovalnih vprašanj oblikujeva tezo, da glede na to, da je bila kadrovska struktura ob začetku slovenske diplomacije (ob t. i. uri nič) sestavljena iz starejših, preizkušenih (jugoslovanskih) diplomatov in mlajših, neizkušenih začetnikov, je MZZ, da bi premostilo ta prepad med »izkušenimi« in »neizkušenimi«, v naslednjih letih svoje zaposlene spodbujalo k neprestanemu izobraževanju in usposabljanju ter v ta proces vložilo tudi veliko finančnih sredstev.

Članek je razdeljen na dva dela. V prvem delu zgoščeno prikazujeva, kako bi morali meriti učinkovitost in kakovost izobraževanja in usposabljanja; kakšen profil kadrov naj bi zagotavljal pot do kakovostne diplomacije ter zakaj je treba dodatnemu izobraževanju in usposabljanju kadrov (tj. investicijam v kadre) posvečati toliko pozornosti. Drugi del se osredotoča na analizo izobraževanja in usposabljanja kadrov MZZ v zadnjih dveh desetletjih. Znotraj njega bova prikazala, kakšen profil kadrov izbira MZZ Republike Slovenije (RS) ter koliko vlaga v znanje in razvoj svojih kadrov. Empirični del bo temeljil na kritični in primerjalni analizi primarnih in sekundarnih virov kot tudi na polstrukturiranem intervjuju, ki sva ga opravila februarja 2010 s sogovornikom, zadolženim za upravljanje človeških virov na MZZ.⁵ V zaključku bova izpostavila ključna odprta vprašanja in podala predloge za izboljšanje sistema.

4. Brejc (2000: 58) poudarja, da »formalna izobrazba ne zadošča več za uspešno opravljanje poklica, saj znanja, pridobljena med formalnim izobraževanjem, hitro zastarajo«, zato jih mora posameznik vseskozi nadgrajevati. Pri tem ima pomembno vlogo tudi organizacija, v kateri posameznik deluje, saj mora neprestano razvijati človeške zmožnosti (več v Svetlik in Kohont 2009: 193), ki bodo pripomogle k njeni večji konkurenčnosti in uspešnosti (Svetlik in Zupan 2009: 27).

5. Zaradi strukturnih in institucionalnih omejitev MZZ nisva mogla izvesti ankete med zaposlenimi na MZZ, s čimer bi še s kvantitativnim metodološkim aparatom preverjala postavljeno hipotezo.

2 Temeljne predpostavke merjenja kakovosti v zunanji politiki in diplomaciji

Merjenje kakovosti in učinkovitosti je v javni upravi (na primer v diplomaciji) težko merljivo (Haček in Bačlija 2007: 62). Eno od orodij, s katerim lahko merimo kakovost delovanja javne uprave, je skladnost s standardi o kakovosti Mednarodne organizacije za standardizacijo (ISO – *International Organization for Standardization*; ISO 9001 in ISO 9004); drugo, boljše merilo pa je model Skupnega ocenjevalnega okvira (CAF – *Common Assessment Framework*), katerega končni cilj je »prispevati k dobremu upravljanju« (Ministrstvo za javno upravo 2007: 8). Med drugim CAF pri merjenju kakovosti posebno pozornost posveča področju zaposlenih, ki jih opredeli kot »največji kapital organizacije«, saj »način, kako zaposleni medsebojno sodelujejo in obvladujejo razpoložljive vire, določa uspešnost organizacije«. Tako je organizacija (v našem primeru MZZ) tista, ki »upravlja, razvija in sprošča kompetence in popolne zmožnosti svojih zaposlenih na ravni posameznika, skupine in celotne organizacije, da bi s tem podprla svoje načrtovanje in strategijo ter zagotovila učinkovito delovanje procesov« (Ministrstvo za javno upravo 2007: 17).

Čeprav je vse povedano »lepo slišati«, pa je ključno vprašanje, kako zahteve ISO in CAF prenesti v prakso, tj. v ustvarjanje izobraženih in kakovostnih kadrov v zunanji politiki in diplomaciji. Težava pri aplikaciji standardov kakovosti v diplomaciji je, da je področje zunanje politike (in diplomacije) močno izpostavljeno dvojici politika – stroka in zato še toliko bolj občutljivo za *ad hoc* procese in izbire. Če v drugih razdelkih javne uprave (tj. ministrstvih in paradržavnih institucijah) morebitni zdrsi pri izboru primerne kadra niso tako akutni, saj se jih da hitro nevtralizirati, če pride do napake, pa je področje zunanje politike poleg notranje javnosti izpostavljeno tudi zunanji javnosti. Neprimerni spodrseljavi v zunanji politiki in diplomaciji so tako še bolj problematični, zato se jim velja intenzivneje ogibati z neprestanim izobraževanjem (Trebar in dr. 1991: 100) in usposabljanjem kadrov,⁶ ki na teh področjih delujejo. To lahko dosežemo z dvema korakoma: a) prevlado profesionalizma in b) izogibanjem birokratizaciji.

a) Kot ugotavlja Kosin (2004), je profesionalizem predpogoj za vsako diplomatsko aktivnost. Petrič (1996: 891–892) predpostavlja, da je profesionalen kader (v zunanji politiki in diplomaciji – op. L. P. in B. U.) tisti, ki obvlada vsaj dva tuja jezika, mednarodne odnose, mednarodno pravo in mednarodno ekonomijo. Petriča »nadgrajuje« Zakon o zunanjih zadevah (ZZZ-UPB1; UL RS 113/2003), ki določa še dodatne pogoje za zaposlitev na MZZ, ki naj bi zagotavljali profesionalizem, in sicer (i) psihofizično sposobnost ter (ii) osebnostno primernost. Za slednjo lahko v ZZZ-UPB1 najdemo nekakšno ohlapno pojasnilo, kaj to je, medtem ko za prvo pojasnila ni, prav tako psihofizičnih sposobnosti tudi ne preverjajo.⁷

6. Cilj usposabljanja zaposlenih naj bi stremel k »razvijanju sposobnosti« (Svetličič in Kajnič 2009), ki jih »posameznik nadalje potrebuje za delo« (Žnidaršič in dr. 1990: 81).

7. Slednje lahko komentirava tako, da kriteriji sicer obstajajo, težko pa je ocenjevati njihovo aplikativnost in sledljivost njihovih rezultatov.

b) Drugič, diplomacija ne sme biti birokratska institucija (prim. Hummel 1982: 28), saj lahko to vodi do zmanjšanja produktivnosti (učinkovitosti) njenega delovanja (glej Huntley in Kleiner 2005: 52–53). Tako mora biti dober diplomat strokovno usposobljen posameznik, ki je tudi široko razgledan, kultiviran in umirjen, obenem pa komunikativen, inteligenten, preudaren, analitičen, uravnotežen in diskreten (Dragan 2009). Prav tako pa mora biti sposoben individualnega dela in dela v skupini (Caillier 2008: 28) ter si mora s svojim poznavanjem in primernim obnašanjem zagotoviti širok dostop do politične in intelektualne elite v državi, v kateri deluje (Petrič 1996: 893). Vse te aktivnosti diplomata morajo biti ciljno usmerjene. Problemov moderni diplomat ne sme prilagajati sebi (načelo *salami*) (Bučar 2001: 149), ampak jih mora reševati kot celoto, saj le tako lahko prihaja do boljših (neparcialnih) rešitev.

Dejansko sta procesa profesionalizacije in debirokratizacije zunanje politike in diplomacije dve strani istega kovanca, a z različnimi rezultati. Sinergije med obema lahko dosegamo le s procesoma izobraževanja in usposabljanja posameznikov.⁸ A tu ne gre le za formalno izobraževanje, ampak ima velik pomen tudi neformalno izobraževanje, tj. koncept *learning by doing*, ki vodi do tega, da se posamezniki (do) izobrazijo v postopku sodelovanja in izmenjave izkušenj z drugimi. Da bi zagotovili tak pretok »dobrih praks in znanj«, pa morajo institucije in odločevalski procesi preiti od vertikalne k horizontalni odločevalski matriki (Dimovski in dr. 2005). Ta ponuja večje možnosti izmenjave izkušenj, mnenj in praks, kar na eni strani spodbuja kritično razmišljanje, na drugi pa krepi komunikacijske veščine (Farnham in Horton 1996: 110; Manns in Waugh 1989: 891), ki so v globaliziranem svetu hitrega pretoka informacij nujni predpogoj uspešnosti (prim. Trahant 2008: 1). Rezultat tega je, da je posameznik, ki svoje znanje in védenje ne prestando oplaja, bolj odporen na politične pritiske, katerim se je v zunanjepolitičnih postopkih odločanja skorajda težko ogniti. V nasprotnem primeru birokratskega razmišljanja pa posameznik ne loči »strokovnih od političnih odločitev«, kar pomeni, da oboje obravnava v enakem okviru in razmišljanju.

Kako torej preseči to *kvadratura kroga*, ko govorimo o strokovnosti in profesionalnosti, ter kako zagotoviti, da se načrtani ukrepi ne bodo izrodili v birokratsko odločanje oziroma da birokratsko odločanje ne bo omejevalo vpeljevanja ukrepov za

8. V tem prispevku se – zaradi omejenosti prostora – ne ukvarjava z različnimi definicijami izobraževanja in usposabljanja, a zaradi metodološke natančnosti navajava definiciji izobraževanja in usposabljanja, ki se nama zdita primerni za obravnavano tematiko. Tako je izobraževanje (Olaniyan in Okemakinde 2008: 157) dolgotrajen in načrten proces razvijanja posameznikovega znanja, sposobnosti in navad, ki mu omogočajo vključitev v družbo in delo (Jereb 1998: 177; Brejc 2000: 59). Za razliko od njega pa je usposabljanje razvijanje znanja, sposobnosti in spretnosti, ki jih zaposleni potrebuje za opravljanje dela na delovnem mestu (Možina in dr. 1998: 502; Brejc 2000: 59). Temeljna razlika med konceptoma je torej v tem, da je izobraževanje bolj splošne narave, medtem ko je usposabljanje ciljno usmerjeno (Stivers in Hummel 2007: 1017), običajno krajše narave in se pogosteje ponavlja.

spodbujanje profesionalnosti in strokovnosti? Trdiva, da je predpogoj za to izobraževanje in usposabljanje kadrov, kar omogoča, da

- a) postanejo bolj odporni na 'politične zahteve';
- b) ne podležejo birokratskemu načinu razmišljanja, ki se rado razvije v nekonkurenčnih krogih po načelu 'manj je več' (*less is more*);
- c) so sposobni reševati težke probleme, ne da bi jih nujno poenostavljali in s tem izgubili posebnosti teh problemov, ki so težko rešljive;
- d) so bolj vpeti v razširjeno politično, gospodarsko, politično in obrambno strukturo in jo bolj poznajo, kar jim daje večje možnosti za širok spekter odločitev.

Ob vsem tem se zavedava, da je temelj uspešnosti posameznika odvisen od tega, v kolikšni meri celoten upravni/uslužbeni sistem, ki mu posameznik pripada, spodbuja posameznika k neprestanemu izobraževanju in usposabljanju. To je še toliko bolj pomembno na področju zunanje politike, saj kadri, ki delujejo v zunanji službi, predstavljajo državo in določajo njen ugled v mednarodni skupnosti. Prav zaradi tega se je v zgodovini močno razvil sistem neprestanega izobraževanja diplomatov. Tako ima danes veliko držav široko mrežo formalnega, polformalnega in neformalnega izobraževanja diplomatov – t. i. diplomatske šole (Petrič 1996: 891) – ki dajo diplomatu obilico znanj, a hkrati pridobivanje teh znanj ni statičnega značaja. Na teh šolah je poudarek tako na teoriji kot praksi, predvsem pa je ključ do uspešnosti teh šol v povezovanju med obema.

3 Kakšne naj bi bile temeljne značilnosti izobraževanja in usposabljanja diplomatov male države (in s tem Slovenije)?

Kosin (2004: 640) ugotavlja, da mora biti dober diplomat (male države – op. L. P. in B. U.) generalist in hkrati specialist ter sočasno dober vodja, saj majhno število kadrov na veleposlaništvih (prim. Svetličič in Kajnc 2009: 72) vodi do tega, da morajo obstoječi kadri opravljati vse vrste poslov (prim. Udovič 2011). Tako morajo biti sposobni delovati usklajeno navznoter, tj. izvajati koordinacijo med različnimi sektorji in ravnmi znotraj ministrstva (prav tam; glej Meier in Hicklin 2007: 587), hkrati pa biti usposobljeni za delovanje navzven, kar se kaže zlasti v pogajalskih znanjih in prepoznavnosti, saj so diplomati malih držav praviloma bolj na 'stranskem tiru' v primerjavi z diplomati velikih držav. Izobraževanje diplomatov malih držav mora torej slediti popolnnevanju vrzeli v njihovem znanju (Bertucci 2006: 179; Miglič 2002: 127; Pilichowski in dr. 2007: 157) oziroma iskanju niš (Svetličič in Kajnc 2009: 66ff), ki jih mala država lahko (iz)koristi za doseganje svojih zunanjepolitičnih ciljev. Da pa bi to dosegli, moramo najprej vedeti, 'kaj želimo' (cilji) in 'kako bomo to dosegli' (obnašanje, kompetence, proces) (Bilgin 2007: 94–95). Pri tem pa se soočamo z dvema vrstama tveganj: preveliko centralizacijo osebja in nezmožnostjo hitrega prilagajanja okolju (Pilichowski in dr. 2007: 157). Obe tveganji dušita iniciativo posameznika in ustvarjata birokracijo, ki postane robotski aparat, brez želje po spremembah (Kajnc in Svetličič 2009).

Da bi se temu izognili in da bi okrepili pobude, moramo diplomatskim predstavnikom zagotoviti primerne priprave (pred začetkom nastopa funkcije) za delovno

mesto, ki ga bodo opravljali (Kosin 1997: 233).⁹ Priprave morajo zajemati seznanitev kandidata s problematiko odnosov z državo, kamor odhaja, ter poglobitev znanj na področju mednarodnih odnosov, mednarodnih ekonomskih odnosov, mednarodnega prava, diplomatske prakse in protokola. Na eni strani je pomembno, da diplomat vlaga v lastno splošno izobrazbo (zgodovino, umetnost) in se usposablja v družabnih stikih (šport, ples), na drugi strani pa mora kandidat za doseganje uspehov dobro razumeti mesto Slovenije v svetu (Petrič 1996: 895). Če povzameva, mora biti dober diplomat izobražen ter sposoben neprestanega ustvarjanja in absolviranja mehkih znanj (veščin) (Svetličič 2010), hkrati pa ga morajo odlikovati prijaznost do ljudi in strogost do problemov (Fisher in Ury 1999), discipliniranost, odprtost in racionalnost. Imeti pa mora tudi izrazite vodstvene sposobnosti (Jazbec in dr. 2009: 60).

4 Izobraževanje in usposabljanje kadrov Ministrstva za zunanje zadeve: formalni pogoji in (vsakodnevna) realnost

Pregled in analiza izobraževanja in usposabljanja uslužbencev MZZ, ki jo predstavlja v nadaljevanju te razprave, temeljita na kombinaciji analize dostopnih podatkov, primarnih in sekundarnih virih ter polstrukturiranem intervjuju s sogovornikom, zadolženim za upravljanje človeških virov na MZZ.

Osnovno vprašanje, ki se nama postavlja pri analizi, je, kako na MZZ ugotavljajo potrebe po izobraževanju in usposabljanju kadrov ter ali upoštevajo interese, znanja, motive idr., kar vpliva na odločanje posameznika za izobraževanje in usposabljanje. Odgovori različnih sogovornikov (s katerimi smo opravili testno fazo pogovorov pred izvedbo polstrukturiranega intervjuja) kažejo, da je sistem izobraževanja in usposabljanja na MZZ »tog« in nizkoodziven na zahteve in potrebe povpraševalcev. Obstajajo notranji razpisi za izobraževanje, na katere se je treba prijavit, in znotraj teh dobi posameznik možnost za izobraževanje oz. usposabljanje. Izven razpisov je izobraževanje in usposabljanje redko. Prav tako razgovori kažejo, da je vsebina razpisov jasna vnaprej in da se redko iz leta v leto spreminja. Poleg tega se je potek izobraževanja in usposabljanja v zadnjih letih oblikoval tako, da je bil večinoma opravljen znotraj, tj. institucionalno (razen za tečaje tujih jezikov). Tako je bila na primer komisija za diplomatski izpit sestavljena iz notranjih strokovnjakov, ki so tematiko predavali, nato pa bili tudi izpraševalci.

Čas in nezanimanje za izobraževanje in usposabljanje (z izjemo nujnega, tj. diplomatskega izpita in priprav na odhod v tujino) sta pokazala, da je na tem področju treba nekaj narediti. Novelacija Zakona o zunanjih zadevah leta 2009 (UL RS 108/2009) je že predvidela uvedbo dveh izpitov, tj. diplomatskega in višjega diplomatskega izpita, kar naj bi bil prvi korak k spodbujanju permanentnega izobraževanja in usposabljanja na MZZ. Zadeva je bila operacionalizirana januarja letos, ko je minister za zunanje

9. Ko govorimo o pripravah, moramo vedno razmišljati o širšem kontekstu priprav. Tako niso nujne priprave samo *ad personam*, ampak morajo vključevati tudi partnerje in družinske člane.

zadeve Samuel Žbogar objavil pravilnik o diplomatskem in višjem diplomatskem izpitu (UL RS 1/2011). Strokovnoizobraževalni svet MZZ je na podlagi tega pravilnika aprila 2011 pozval notranjo in zunanjo zainteresirano strokovno javnost k prijavi za organiziranje predavanj in izvedbo izpitov. Kljub temu da je bilo pozvano veliko število zunanjih institucij, pa je bilo število prispelih prijav dokaj nizko, kar kaže tudi na relativno nezainteresiranost zunanjih institucij za izvedbo izobraževanja in usposabljanja diplomatov.

Ta kratek oris značilnosti sistema izobraževanja in usposabljanja bova v nadaljevanju razdelala natančneje, in sicer v dveh delih. V prvem delu analizirava formalne pogoje (predvsem vezane na izobrazbo in usposobljenost) za zaposlovanje na MZZ; drugi del pa prikazuje upravljanje človeških virov na MZZ 1991–2009 in njegove temeljne dileme.

4.1 Formalni pogoji za zaposlovanje kadrov

Država kot ključni akter v mednarodni skupnosti dnevno sprejema vedno več odločitev. S tem pa narašča tudi potreba po specialistih za posamezno področje (Molitor 1960: 394). Kakor predpostavlja teoretični okvir, lahko torej MZZ kljub birokratskim omejitvam s pravilnim izborom (strokovnega) kadra, ki aktivno posega v zunanjepolitični proces države, zagotavlja večjo kakovost in učinkovitost slovenske diplomacije. Izbor kadrov v slovenski diplomaciji (z namenom dosežati izbor strokovnega kadra) opredeljuje slovenska zakonodaja. ZZZ (ZZZ-1C; UL RS 108/99) (41. člen) in Zakon o javnih uslužbencih (ZJU-UPB3; UL RS 65/2008) (27. člen) določata, da se mora kader (za zaposlovanje v javni upravi – op. L. P. in B. U.) izbirati na osnovi javnega natečaja,¹⁰ k čemur ZZZ-1C dodaja še obveznost preizkusnega testa. Izbrati se mora »kandidat, ki se je v izbirnem postopku izkazal kot najbolj strokovno usposobljen za uradniško delovno mesto« (ZJU, 62. člen).¹¹ To potrjuje tudi intervjuvanec, ko pravi, da se skladno z zakonodajo, s posebnimi psihofizičnimi testi, preizkusom znanja tujih jezikov in osebnim pogovorom izbira najbolj kompetenten, torej strokoven in profesionalen kader (Intervju 2010). ZJU (86.–87. člen) nadalje z namenom zagotavljanja strokovnosti kadra v slovenski diplomaciji določa predpise in pogoje za imenovanje v naziv (predpisana izobrazba – za naziv prvega kariernega razreda je tako zahtevana najmanj univerzitetna ali visoka strokovna izobrazba s specializacijo oziroma magisterijem; strokovni izpit; znanje uradnega jezika). ZZZ-1C (92. člen) zahtevi po zadostni izobrazbi za pridobitev nazivov doda tudi potrebo po izkušenem kadru (najmanj dve leti službovanja v tujini z diplomatskim ali konzularnim nazivom ter najmanj dve leti opravljanja strokovnih

10. Izbor kadrov mora biti pravičen in odprt za vsakogar (Farnham in Horton 1996: 109).

11. Ta test je zanimiv z vidika preverjanja znanja. Poleg splošnega znanja o tematiki MZZ na testu preverjajo znanje s področja razpisanega delovnega mesta, kar je – če gre za specifično delovno mesto – skorajda nemogoče primerno opraviti, saj je znanje s takšnega (specifičnega) področja redko mogoče dobiti drugod kot v instituciji. V takšnem okviru obstaja možnost, da institucija znotraj svojega okvira izvede javni razpis, a s postavitvijo vprašanj na »preizkusnem testu« že vnaprej izloči večino kandidatov.

del na področju zunanjih zadev na MZZ).

Za ilustracijo: pri imenovanju vodij predstavništva RS v tujini se ocenjujejo strokovna primernost kandidata, delovna uspešnost, znanje in izkušnje s področja dela, ki ga pokriva diplomatsko-konzularno predstavništvo (DKP), ter obvladovanje tujih jezikov.¹² Pomembne so tudi veščine, sposobnosti in osebnostne lastnosti (Navodilo o postopku za imenovanje vodij predstavništva RS v tujini, 3. člen). Za vodjo diplomatskega predstavništva ali konzulata je tako lahko imenovan diplomat, ki ima »najmanj 14 let delovnih izkušenj in je najmanj tri leta opravljal delo na diplomatskem delovnem mestu v diplomatskem predstavništvu ali konzulatu« (ZZZ-1C, 27. člen). Izjemoma pa je lahko imenovan tudi posameznik, ki »ima univerzitetno izobrazbo [in] najmanj 14 let primerljivih delovnih izkušenj na področju zunanje politike, mednarodnih odnosov, mednarodnih ekonomskih odnosov ali mednarodnega prava, od tega vsaj tri leta vodstvenih delovnih izkušenj; obvlada angleški in še en tuj jezik na višji ravni« (ZZZ-1C, 27. člen). S tem se odpira možnost imenovanja nekariernih diplomatov, kar je Slovenija že poznala ob osamosvojitvi (prim. UL RS 1/91). To, da je za diplomacijo male države dobro, da ima poleg profesionalnih tudi neprofesionalne diplomate, zagovarja tudi Petrič (1996: 895), ko pravi, da »ni smotno in racionalno, če bi se [diplomacija malih držav] zaprla in omejila le na tako imenovane karijerne diplomate. To bi jo odrezalo od intelektualnih jeder, kjer se tudi izven MZZ profesionalno ukvarjajo z mednarodno problematiko.«

Ne glede na to, ali gre za 'profesionalnega' ali 'neprofesionalnega' kandidata, pa naj bi bili kriteriji izbora enako strogi. Poleg vsega naštetega intervjuvanec (Intervju 2010) poudarja, da so pri izboru »pomembne njegove pogajalske in retorične spretnosti, analitična znanja, strokovno znanje za posamezno področje ter znanje tujih jezikov«.

Poleg strokovnosti in pogajalskih sposobnosti MZZ v okviru koncepta dobrega diplomata/pravilnega kadra razume tistega zaposlenega, ki si želi delati v tujini¹³ in se brez večjih težav prilagaja spremembam. Imeti mora urejeno »družinsko življenje«¹⁴ (družina mu mora slediti tudi v tujino)¹⁵ ter biti dober v medosebnih odnosih (nekonfliktnost, prilagajanje). Nenazadnje mora biti pripravljen opravljati tudi dodatno delo, torej ne le tistega, ki ga je dolžan opraviti v skladu s pogodbo o zaposlitvi (Intervju 2010). MZZ zato iz vseh prejetih prošenj najprej izbere tiste, ki formalno ustrezajo pogojem za zaposlitev, nato točkuje listinsko dokumentacijo, najboljših pet pa povabi

12. Dejansko se moramo zavedati, da so vsi ti kriteriji kvalitativni in jih je kot takšne težko ovrednotiti. Na oceno poleg osebnih kvalitiet gotovo vpliva sposobnost mreženja in pripriljivosti izbirne komisije.
13. Ena od anketirank v Pirnatovi študiji (v Jazbec in dr. 2009: 38) navaja: »Odhod v tujino po sedanjem sistemu preprosto ni vabliliv in daje prednost diplomantom brez družine, moškim, samskim ali ločenemu življenju.«
14. Ni najbolj jasno, kaj naj bi pomenila »urejenost družinskega življenja«; iz pogovorov lahko sklepava, da to pomeni, da mora biti uslužbenec v zunanji službi uglajen in ne sme imeti odprtih problematičnih družinskih vprašanj, kot na primer medijsko razvpita [zahtevna] ločitev od sozakonca, nasilje v družini idr.
15. Pirnat (v Jazbec in dr. 2009: 63) ugotavlja, da je 'sledenje družine' v tujino zelo pomembno za kakovost dela diplomatskega uslužbenca v tujini.

na preizkus znanja tujih jezikov in na test osebnostne primernosti. Nato opravijo še razgovor z najboljšimi tremi kandidati in izberejo najbolj primerne za določeno delovno mesto (Intervju 2010).

Kriteriji izbora so formalno zelo ostri, a zavedati se je treba omejitev, ki se odvijajo znotraj teh kriterijev. Prva omejitev je nabor kadrov. Ta se kaže izrazito pri specifičnih delovnih mestih, kjer je ustreznih kadrov malo. Znotraj takega majhnega nabora so tudi možnosti za izbor kadrov omejene. Zato smo v zadnjih letih priča pogostemu ponavljanju razpisov za nižja (neveleposlaniška) delovna mesta v zunanji službi, saj se kandidati za takšna mesta redko prijavljajo; pogosto se celo zgodi, da na tak razpis ne prispe nobena prijava. Druga omejitev pri prijavljanju za zunanjo službo je »zaposlitev za določen čas«, ki *a priori* določenemu kandidatu ne daje možnosti za prijavo na določeno delovno mesto, saj je določeno, da zaposleni za določen čas ne morejo (razen začasno) službovati v tujini. Ta omejitev majhen izbor še skrči. Tretjič, delovanje v tujini zahteva tudi različne spodbude. Če posameznik, ki bi se morda prijavil za zunanjo službo, ugotovi (»preračuna«), da bo po odhodu glede na količino dela,¹⁶ finančnih sredstev¹⁷ in drugih zadev na slabšem, se za prijavo preprosto ne odloči. Četrta zadeva, ki vpliva na nabor primernih kadrov za zunanjo službo, je lokacija DKP. Bližje ko je to Sloveniji, več je prijav. Tako ima MZZ vedno največ prijav za Zagreb, Dunaj, Celovec, Trst, Rim, Bratislavo, Sarajevo, Beograd; malo (oz. včasih nič) pa je prijav za Peking, Moskvo, New Delhi, Tokio, Kijev itd. To dejstvo kaže na tipično značilnost Slovencev, in sicer njihovo nemobilnost. Pri bližnjih DKP predvidevajo, da bodo lahko »pogosto doma«, poleg tega pa so jim kulture teh držav bolj poznane; oddaljena DKP pa so prav zaradi geografske oddaljenosti in oddaljenosti kultur že vnaprej nezanimiva, in tako je število prijav primerno nižje.

Tako ugotavlja, da velja pravila, ki obstajajo, tolmačiti v duhu, in ne po črki. Zato bi morale MZZ ta pravila še bolj dodelati, pri čemer bi kot kriterij (za izbiranje posameznikov za zunanjo službo) izpostavilo tudi željo po neprestanem usposabljanju in izobraževanju; sočasno pa bi morale določena mesta v zunanji službi narediti bolj privlačna. To pa lahko izvede z različnimi spodbudami, ki se v sedanjem sistemu bolj ali manj ne pojavljajo.

4.2 Upravljanje človeških virov MZZ 1991–2009

Začetki analize profila kadrov slovenske diplomacije segajo v čas osamosvojitve Slovenije, ko je bilo pravzaprav šele treba vzpostaviti MZZ in posledično v kratkem času zaposliti čim več usposobljenih posameznikov (tj. strokoven kader), ki naj bi ureničevali konkretne naloge, ki v večini niso bile več rutinsko delo (na primer priprava gradiv za projekte osamosvajanja, redne in izredne seje izvršnega sveta, skupščine, predsedstva, delovanje v vojnih razmerah, spremstvo opazovalnih misij Evropske unije

16. Ta izhaja predvsem iz zahtevnosti zunanje službe in povprečne majhnosti slovenskih veleposlaništev v tujini.

17. Razgovori so potrdili, da je razpon med dodatki za skupno zakonsko življenje, za šolanje otrok idr. družinske dajatve in stroški v tujini manjši kot v notranji službi, kar je še eden v vrsti dejavnikov, ki posameznike odvrčajo od kandidiranja na razpisih za zunanjo službo.

(EU), priprave na haaško konferenco) (MZZ 1992: 46). Leto 1992 je bilo za slovensko MZZ prelomno leto, saj je bila januarja tega leta Slovenija priznana kot samostojna država in je takoj zatem začela vzpostavljati svojo diplomatsko mrežo. Kot ugotavlja letno poročilo MZZ (1993: 153–155), se je MZZ pri zaposlovanju najboljših kadrov soočalo s številnimi preprekami, ki so temeljile predvsem na strukturnih značilnostih vzpostavljanja diplomacije novonastale države (na primer neprimerni delovni pogoji, slabo plačilo za zahtevno delo itd.). Kljub temu se je z leti število diplomantov slovenskih in svetovnih univerz v diplomatskem aparatu začelo povečevati.

Podatki kažejo, da je MZZ leta 1995 zaposlilo 19 pripravnikov s VII. stopnjo izobrazbe (MZZ 1996: 84); leta 1996 20 s VII. stopnjo, 1 s VI. stopnjo in 1 s V. stopnjo izobrazbe (MZZ 1997: 110); leta 1998 11 s VII. stopnjo izobrazbe in 4 s V. stopnjo izobrazbe (MZZ 1999: 104) ter leta 2000 18 s VII. stopnjo in 3 s V. stopnjo izobrazbe (MZZ 2001: 177). Ob 10. obletnici obstoja samostojne Slovenije je bilo na DKP zaposlenih 212 uslužbencev, od tega že kar 163 diplomatov (MZZ 2002: 122). Sklenemo lahko, da se je v prvem desetletju obstoja Slovenije kot samostojne države število zaposlenih z univerzitetno izobrazbo (in posledično večjo strokovnostjo) nenehno povečevalo.

Vključevanje v evroatlantske povezave je vodilo do skokovite rasti zaposlenosti na MZZ in DKP v času predpristopnih pogovorov. Tako je bilo v letu 2002 na DKP zaposlenih 233 uslužbencev MZZ, od tega kar 183 diplomatov (MZZ 2003: 345). Leto kasneje se je število slednjih povečalo na 201, poseben pomen pa je pridobilo vojaško-obrambno področje (akreditiranih je bilo kar 31 vojaških predstavnikov) (MZZ 2004: 519). Ob koncu leta 2004 je na DKP delovalo 22 diplomatov za gospodarsko področje (več o tem v Udovič 2009) in 31 predstavnikov za vojaško/obrambno področje (MZZ 2005: 468).

Po vstopu v EU in Severnoatlantsko zvezo (NATO) je slovenska zunanja politika imela pred seboj še dva izziva: predsedovanje Organizaciji za varnost in sodelovanje v Evropi (OVSE) leta 2005 in Svetu EU leta 2008. Zato se je zaposlovanje v obdobju 2005–2008 radikalno povečevalo, MZZ je razpisalo tudi kar nekaj pripravništev, višek pa je politika zaposlovanja dosegla v drugi polovici leta 2007, ko je bilo vseh zaposlenih na MZZ 711, od tega polovica v zunanji službi. Število zaposlenih se je po koncu predsedovanja zmanjšalo na raven iz leta 2006, pri čemer velja opozoriti, da so številne kadre, ki so se v predsedovanju izkazali, odslovili, in tako je s kadri odteklo tudi »predsedovalno znanje«.

Če število zaposlenih analiziramo še po strukturi, lahko ugotovimo:

- a) Vse od osamosvojitve in vzpostavitve lastne diplomatske mreže dalje je MZZ zaposlovalo večinoma posameznike s VI. ali višjo stopnjo izobrazbe (prim. MZZ 2007: 128).¹⁸

18. Podatki iz letnega poročila MZZ za leto 2009 poročajo, da je imelo »16 uslužbencev doktorat, 102 magisterij ali specializacijo, 377 univerzitetno stopnjo izobrazbe, 28 visoko strokovno in 14 uslužbencev višjo izobrazbo, 80 srednješolsko izobrazbo, drugo pa 15 uslužbencev« (MZZ 2010: 137). Tu lahko vidimo velik preskok v korist višje izobrazbene strukture zaposlenih, primerjaje z začetnimi leti delovanja slovenske diplomacije.

- b) Glede spolne sestave ugotavljamo, da je struktura zaposlenih na MZZ v »korist« žensk, in sicer v okvirnem razmerju 60 : 40.¹⁹ A pregled aktualnega stanja notranje in zunanje službe kaže, da večino vodilnih položajev (vodje direktoratskih, sektorjev, DKP idr.) opravljajo posamezniki moškega spola.

Na žalost v letnih poročilih ni dostopnih podatkov o vrsti izobrazbe zaposlenih, kar bi bilo gotovo zanimivo analizirati, saj se v javnosti pogosto pojavlja vtis, da so nekateri izobrazbeni profili protežirani na razpisanih natečajih, čemur intervjuvanec nasprotuje.²⁰ Sam poudarja, da se je število kandidatov za posamezno delovno mesto skozi čas močno povečalo (približno dve prošnji na dan mimo razpisov). Število prošelj po mnenju intervjuvanca odraža razmere na trgu dela. Tako na posamezen razpis za informatika prejmejo okoli 10 prijav, na razpise za politologe pa po 100 prijav.

Posledica take asimetrije na trgu dela je, da tudi na nižjih delovnih mestih, ki sicer zahtevajo V. stopnjo izobrazbe, zaposlujejo posameznike s VII. stopnjo izobrazbe. Vse to kaže, da je zanimanje za zaposlitev na MZZ dokaj visoko, raven izobrazbe kadrov pa (marsikdaj) presega zahtevnost njihovega delovnega mesta (Intervju 2010).

A kljub temu da MZZ zadnja leta zaposluje vse bolj izobražene kadre, sočasno svojim že zaposlenim kadrom ponuja možnost dodatnega izobraževanja, a z omejitvijo, da je to omogočeno le zaposlenim za nedoločen čas (Navodilo o izobraževanju, usposabljanju in izpopolnjevanju na MZZ, 25. člen; dalje Navodilo). V preteklosti je za zagotavljanje izobraževanja in usposabljanja zaposlenih na MZZ skrbela Diplomatska akademija, ki jo je MZZ ustanovilo skupaj s Fakulteto za družbene vede (Univerze v Ljubljani) leta 1996.²¹ Zgled za oblikovanje takšne izobraževalne institucije sta bili Diplomatski akademiji na Dunaju in na Malti ter druge evropske institucije, z dolgotrajnimi izkušnjami.

V prvem letu delovanja se je na Diplomatsko akademijo vpisalo 18 slušateljev; pet od tega jih je v naslednjem letu že opravilo specializacijo iz mednarodnih odnosov. Diplomatska akademija je postala stalnica v izobraževanju uslužbencev MZZ, saj je poleg domačih predavateljev (iz znanosti in prakse) gostila tudi tuje strokovnjake (MZZ 1997: 115–116).²² Naslednje leto se je Diplomatska akademija že internacionalizirala, ko se je povezala s hrvaško Diplomatsko akademijo pri hrvaškem MZZ. Sodelovanje med MZZ in Fakulteto za družbene vede je trajalo do leta 2003, ko je bila Diplomatska akademija ukinjena. Od takrat dalje institucionaliziranega doizobraževalnega sistema za uslužbence MZZ ni, čeprav se je v javnosti večkrat poudarjalo, da je oživitvev Diplomatske akademije (v tej ali oni obliki) nujna.

19. To razmerje označujeva kot okvirno, saj se giblje v letih 2005–2009 za ženske na intervalu [55,60] za moške pa [45,40].

20. Gre za pogosto komentiranje, ki se pojavlja v javnosti, da MZZ zaposluje samo pravnike ne glede na delovno področje.

21. Do takrat je dodatno izobraževanje potekalo večinoma v bolj neinstitucionalni obliki.

22. Poleg ustanovitve Diplomatske akademije pa je bila pomembna tudi udeležba na trimesečnih diplomatskih tečajih v tujini (11 uslužbencev), podiplomskem diplomatskem študiju v tujini (2 uslužbenca), dodiplomskem izobraževanju za pridobitev strokovne izobrazbe (6 uslužbencev) ter jezikovnih tečajih (preko 30 uslužbencev) (MZZ 1997: 111).

V okviru usposabljanja lastnih kadrov je MZZ – skladno z Zakonom o javnih uslužbencih (ZJU-UPB3, 9. člen) – omogočilo dodatna usposabljanja v obliki: (i) brezplačnih tečajev tujih jezikov (Navodilo, 22. člen; Intervju 2010);²³ (ii) strokovnega izpopolnjevanja in usposabljanja v tujini (Navodilo, 26. člen) ter (iii) internega izobraževanja in usposabljanja s strani vabljenih, običajno internih strokovnih kadrov (na primer za področje protokola, retorike) (Intervju 2010).²⁴ A kljub temu, da ima – skladno s 1. členom Navodila in Zakonom o javnih uslužbencih (ZJU-UPB3, 102. člen) – vsak zaposleni na MZZ »pravico **in dolžnost** (odebelila L. P. in B. U.) do stalnega izobraževanja, izpopolnjevanja in usposabljanja v skladu s potrebami delovnega procesa«, se ta prevečkrat razume le kot pravica. Tako se posameznik za sprotno usposabljanje in dodatno izobraževanje odloča na podlagi lastnih želja/hotenj, in ne na podlagi spodbud/sankcij, ki bi jih bil deležen s strani sistema, če se usposabljanja/izobraževanja ne bi udeležil (Intervju 2010). Še več, marsikateri posameznik se zavestno ne odloča za dodatno usposabljanje, saj to marsikdaj poteka izven delovnega časa, kar pomeni, da bi moral za to žrtvovati svoj prosti čas (Goldstein 1993: 71), česar pa – ker to le v redkih primerih prispeva k napredovanju²⁵ – marsikdo ni pripravljen storiti. Odsotnost pozitivne spodbude podkrepljuje tudi odsotnost sankcij, ki smo jim v javni upravi redko priča. Intervjuvanec (Intervju 2010) navaja, da je ključni problem državne uprave 'prevelika zaščita zaposlenih'. Posledično, ko na MZZ v okviru postopkov *ugotavljanja nesposobnosti* potrdijo, da posameznik ne dosega nikakršnih rezultatov in da ni primeren za opravljanje dela na MZZ ter bi moral biti za to sankcioniran, se ta običajno pritoži na sekundarni organ. Četudi komisija za pritožbe pri vladi pritožbo uslužbenca zavrne, običajno sledi sodni postopek, v katerem lahko delavci vložijo tožbo proti razveljavitvi pogodbe o zaposlitvi. Sodišče je v vseh dosedanjih primerih ugotovilo krivdo delodajalca (MZZ), češ da ta premalo vlaga v usposabljanje uslužbenca in s tem zaposlenega ne krepi s sposobnostmi, s katerimi bi lahko dosegal želene rezultate.

Posledica takšnega začaranega kroga je, da prihaja znotraj MZZ do diferenciacije med bolj usposobljenimi in strokovnejšimi kadri ter manj usposobljenimi. Slednjih zaradi togosti upravnega sistema ni možno enostavno odpustiti, kar povzroča a) nejevoljo med preostalimi zaposlenimi, saj tak kader dobiva enako plačilo za manj dela; sočasno pa b) takšna struktura vedno bolj pogloblja vrzel med strokovnostjo in birokracijo. Rezultat takega delovanja institucije je nekonsistentnost in, končno, neučinkovitost, ki pa se odraža na zasledovanju ciljev zunanje politike Slovenije.

23. O preskoku pri pomenu znanj tujih jezikov priča dejstvo, da je MZZ leta 1992 organiziralo seminarje angleškega jezika (MZZ 1993: 155), česar danes ne počne več, saj se logično predvideva, da je poznavanje angleščine predpogoj za zaposlitev na MZZ (prim. ZZZ-1C, 15. člen).

24. Poleg navedenih so ta obsegala še (i) enodnevne do enoletne tečaje, (ii) seminarje in delavnice s področja zunanjih zadev, (iii) različne tečaje diplomatskih veščin, kot na primer prevajanje, tajniška dela, protokol, pravo, varnost zaposlenih, informatiko idr. (MZZ 1996: 72; MZZ 2005: 469).

25. Sistem napredovanja v slovenski javni upravi ne temelji na meritokraciji, ampak na terminskem dejavniku, tj. času dela v javni upravi (napreduje se namreč, ko vsaj trikrat doseže oceno odlično ali štirikrat zelo dobro).

5 Namesto zaključka: kako naprej?

Analiza poročil MZZ izpostavlja vprašanje, zakaj poglavje o dodatnem izobraževanju in usposabljanju v zadnjem času izgublja pomen. Izvedba notranjega in zunanjega izobraževanja za zaposlene na MZZ, ki je bila v preteklosti v letnih poročilih ministrstva izražena (vsaj) kvantitativno, v zadnjih štirih ni več razvidna. Tako težko na splošno ocenjujemo sistem izobraževanja in usposabljanja, lahko pa najino raziskovanje tega področja zaključiva z nekaj premisleki o opravljenem in o tem, kaj velja na tem področju še storiti, da bi okrepili sposobnosti in zmožnosti človeških virov MZZ, s čimer bi prispevali tudi k večji prepoznavnosti slovenske zunanje politike v svetu. Zato izpostavlja dve ključni točki, ki bi ju veljalo v prihodnosti udejanjiti.

Prvič, gradnja slovenskega diplomatskega aparata se je začela z okoli 100 posamezniki, ki so imeli različno izobrazbeno raven, različne izkušnje in so bili tudi različno usposobljeni.²⁶ V zadnjih dveh desetletjih se je število zaposlenih povečalo za petkrat, zvišala se je (povprečna) izobrazbena raven, zaposlilo se je veliko število mladih kadrov. Vse to je vodilo do potrebe po dodatnem izobraževanju in usposabljanju, zlasti pa pridobivanju t. i. mehkih znanj in veščin (*intangibles*) (Kosin 1997: 235), ki vključujejo znanje jezikov, načinov pogajanj, vodenja pogovorov in sestankov, obvladovanja delovnega procesa itd. MZZ je svojim zaposlenim omogočilo dodatno usposabljanje, na njih pa je bilo, da se odločijo, ali se bodo teh usposabljanj udeležili. In ravno tu trčimo ob problem, in sicer da se tistim, ki se usposabljanja niso udeležili, 'ni zgodilo nič' (prim. *supra*). Posledici takega obnašanja institucije sta bili dve: (i) povečanje razmika med 'ažuriranimi, usposobljenimi' in 'neažuriranimi' diplomati, kar je vodilo do večje okornosti sistema, saj je prihajalo do podvajanja dela in izogibanja odgovornosti ter (ii) rasti nezadovoljstva 'izobraženih, usposobljenih' diplomatov, saj so ti ugotovili, da dejstvo, da se udeležujejo različnih oblik usposabljanja, ne pripomore k njihovemu napredovanju oziroma jim prej škoduje, kot koristi.²⁷ Tako se je sistem ujel v začaran krog, da so še tisti, ki so bili sprva zainteresirani za vključevanje v dodatno izobraževanje in usposabljanje, to začeli opuščati. Posledično je sistem zapadel v letargijo, na kar kažejo odpori v določenih krogih ob idejah o uvedbi sprememb, ki bi sistem MZZ spremenile v bolj dinamičnega.

Kljub temu da nekateri ugotavljajo, da bo to stanje »težko odpraviti«, pa sama vztrajava, da obstaja možnost, da ta gordijski vozec preseka, in sicer z uvedbo obvezne udeležbe v organiziranem usposabljanju. Seveda mora biti ta uvedena za vse ravni (in ne na primer samo za pripravnike), biti mora kontinuirana (in ne sporadična) ter spod-

26. Čačinovič (1994: 128) navaja, da je iz nekdanje jugoslovanske diplomatske službe v slovensko diplomacijo prišlo več kot 50 posameznikov, kar je predstavljalo skorajda 40 % vsega kadra, zaposlenega na Republiškem komiteju za mednarodno sodelovanje leta 1991 (Mal 2009: 118).

27. To stanje Kosin (2004: 638–639) opisuje z besedami: »/.../ preveč je podvajanja, nepotrebne neroveze, napetosti, kratkih stikov. Nekateri so pri delu zagnani in skušajo čim bolj uveljaviti interese Slovenije. Drugi pa so preveč ležerni, včasih celo kakšna cokla. Vendar pri napredovanjih med njimi ni razlik. Zato so človeško razumljive različne frustracije, nezadovoljstvo, občutki o zapostavljenosti ipd.«

bujana z različnimi spodbudami (na primer del izobraževanja se lahko posamezniku šteje v službeni čas, za udeležbo na njih je lahko nagrajen v obliki različnih spodbud itd.). Končno, sistem MZZ mora začeti spodbujati sodelovanje zunanjih institucij pri izobraževanju, kar bi pomenilo, da bi lahko posamezniki, ki niso del MZZ, stažirali na MZZ za določen čas. Posamezniki, ki so del MZZ, pa bi s sodelovanjem v drugih institucijah (na primer kot gostujoči predavatelji idr.) svoje praktično védenje oplajali s teoretičnim znanjem. Vsekakor lahko k temu pripomore Sektor za analize MZZ, ki bi moral postati središče pretoka znanja za zaposlene na MZZ (prim. Rupel 2011).

Drugič, kadrovska politika MZZ bi morala temeljiti na celostnem oblikovanju posameznika kot dobrega diplomata. A tu trčimo na kar nekaj težav, ki jih poskušava rešiti v nadaljevanju. Najprej predlagava uvedbo nacionalnih testov za zaposlitev. Ti testi bi bili prvo sito, skozi katerega bi šli kandidati, ki bi se želeli zaposliti na MZZ. Tako bi izbrali najboljše kandidate, ki bi jih lahko razporejali na »brezplačne študijske prakse« v notranji in zunanji službi; lahko bi jih izbrali za štipendiranje za študij v tujini (na primer na svetovno uveljavljenih diplomatskih akademijah); spodbujali bi njihove interese ipd. Nekateri bi že skozi te aktivnosti uvideli, da delo na MZZ ni zanje, drugi pa bi se usposabljanja in pridobivanja znanj lotili še bolj zavzeto (kot sedaj). Poleg tega kriterija, ki stremi h kakovosti na »vhodu v institucijo«, bi bilo treba zgraditi sistem prehajanja med sektorji. Nevzdržno je, da se v aktualni situaciji dogaja, da se ob začetku dela na MZZ posameznik zaposli v določenem sektorju in nato to delo opravlja nadaljnjih 10–15 let. Človeška narava je namreč takšna, da se posameznik v začetnih letih uči hitro, pozneje pa se radikalni premiki zgodijo redko. Za ilustracijo: če izračunamo, da se nekdo na določenem sektorju zaposli pri 25 letih, kako ga bomo v drugi sektor premaknili pri 40? Zato morajo kadri na MZZ pogosteje prehajati iz enega sektorja v drugega, kot tudi med direktorati. Le tako bodo posamezniki lahko pridobili znanja na vseh področjih zunanje politike, ki jih v moderni mednarodni skupnosti skorajda že težko ločimo med seboj. Z uvedbo takega sistema bi še bolj povezali sektorje/direktorate, ki se danes redko srečujejo (na primer politični, gospodarski, mednarodnopravni, konzularni uslužbenci). Rezultat tega bi bil, da bi posamezniki prešli od »stanovske« (sektorske) k »profesionalni« (institucionalni, tj. 'mzz-jevski') pripadnosti. Nenazadnje, uspešne kadre je treba začeti nagrajevati, čeprav samo simbolično. To bi na primer lahko storili s podelitvijo nagrad/priznanj »inovativnim diplomatom«, »najboljšim diplomatom« ipd. Taka dejanja imajo običajno dva učinka: na eni strani spodbudijo druge k večji aktivnosti, medtem ko na drugi strani dobitnike teh priznanj zavežejo k nadaljnjemu kakovostnemu delu.

In končno, čeprav je morda na podlagi najine zgornje analize videti, da je v upravljanju človeških virov na MZZ »vse črno«, pa morava poudariti, da ni tako, saj je bilo v teh dvajsetih letih veliko storjenega. Se pa da še marsikaj narediti, da bi zadevo izboljšali tam, kjer trenutno šepa. Osnutke kakovostnega sistema imamo, treba ga je le dograditi – z idejami od znotraj in zunaj – ter poskrbeti, da se bodo morebitne napake/težave odpravljale sistemsko. Le to bo omogočilo, da bo slovenska diplomacija primerno pripravljena za izzive, ki jih pred male države postavlja moderna mednarodna skupnost 21. stoletja.

Literatura

- Bertucci, Guido (2006): Unlocking the Human Potential for Public Sector Performance. *Public Personnel Management*, 35 (3): 175–179.
- Bilgin, Kamil Ufuk (2007): Performance Management for Public Personnel: Multi-Analysis Approach Toward Personnel. *Public Personnel Management*, 36 (2): 93–113.
- Blažič, Marjan (2008): Globalization processes and education. *Pedagoška obzorja*, 23 (1): 74–85.
- Brejc, Miha (2000): Ljudje in organizacija v javni upravi. Ljubljana: Visoka upravna šola.
- Bučar, Bojko (2001): Stroka in politika ob deseti obletnici slovenske zunanje politike. *Teorija in praksa*, 38 (1): 142–151.
- Caillier, James Gerard (2008): A Tale of Two Performance Management Systems. *Public Manager*: 28–30.
- Čačinovič, Rudi (1994): Slovensko bivanje sveta: razvoj in praksa diplomacije. Ljubljana: Enotnost.
- Dimovski, Vlado, Penger, Sandra, Škerlavaj, Miha, in Žnidaršič, Jana (2005): Učeča se organizacija: ustvarite podjetje znanja. Ljubljana: GV Založba.
- Dragan, Zvone (2009): Diplomacija EU. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Farnham, David, in Horton, Sylvia (1996): *Managing People in The Public Service*. Houndmills: MacMillan Business.
- Fisher, Roger, in Ury, William (1999): *Getting to yes: negotiating agreement without giving in*. London: Random Century.
- Goldstein, Irwin L. (1993): *Training in Organizations: Needs assessment, development and evaluation*. Pacific Grove: Brooks/Cole Publishing Co.
- Haček, Miro, in Bačlija, Irena (2007): *Sodobni uslužbenki sistemi*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Hummel, Ralph P. (1982): *The bureaucratic experience*. New York: St. Martin's Press.
- Huntley, Jeremy, in Kleiner, Brian H. (2005): Effective Human Resource Management of County Employees. *Management Research News*, 28 (11–12): 52–59.
- Jazbec, Milan, Lukšič Hacin, Marina, Pirnat, Žiga, Stefanović Kajzer, Milena, in Ferligoj, Anuška (2009): Enake možnosti v slovenski diplomaciji. Ljubljana: ZRC SAZU in MZZ RS.
- Jereb, Janez (1998): Izobraževanje in usposabljanje kadrov. V S. Možina (ur.): *Management kadrovskih virov*: 175–212. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Kosin, Marko (1997): Kakšno profesionalno diplomatsko službo bi rabila Slovenija. *Teorija in praksa*, 34 (2): 228–240.
- Kosin, Marko (2004): Slovenska diplomacija ob vstopu v EU in NATO. *Teorija in praksa*, 41 (3–4): 634–642.
- Mal, Polona (2009): Slovenska diplomacija ob uri nič: nastanek in zgodnji razvoj diplomacije Republike Slovenije, diplomsko delo. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Manns, Edith Kelley, in Waugh, William L. (1989): Communication in public administration: the need for skill-based education. *Policy Studies Review*, 8 (4): 891–897.
- Meier, Kenneth J., in Hicklin, Alisa (2007). Employee Turnover and Organizational Performance: Testing a Hypothesis from Classical Public Administration. *Journal of Public Administration Research*, 18: 573–590.

- Miglič, Gozdana (2002): Analiza potreb po usposabljanju. Ljubljana: Ministrstvo za notranje zadeve.
- Molitor, Andre (1960): The recruitment and training of civil servants: present-day problems. *International Social Science Journal*: 394–405.
- Možina, Stane, in Stanojević, Miroslav (1998): Management kadrovskih virov. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Murphy, Paul R., in Poist, Richard F. (1992): Managing the Human Side of Public Warehousing: An Overview Modern Practices. *Transportation Journal*, 31 (3): 54–62.
- Olaniyan, D. A., in Okemakinde, T. (2008): Human Capital Theory: Implications for Educational Development. *European Journal of Scientific Research*, 24 (2): 157–162.
- Petrič, Ernest (1996): Zunanja politika malih držav. *Teorija in praksa*, 33 (6): 876–897.
- Pilichowski, Elsa, Arnould, Emmanuelle, in Turkisch, Edouard (2007): Ageing and the Public Sector: Challenges for Financial Human Resources. *OECD Journal on Budgeting*, 7 (4): 123–162.
- Stivers, Camilla, in Hummel, Ralph P. (2007): Management: Politics, Administration, and a Passion for Anonymity. *Public Administration Review*, 67 (6): 1010–1017.
- Svetličič, Marjan, in Kajnč, Sabina (2009): Neformalni viri vpliva v EU: trda in mehka znanja ter učinkovitost slovenske državne uprave v času predsedovanja Svetu EU. *Družboslovne razprave*, 25 (61): 59–79.
- Svetličič, Marjan (2010): Enhancing competitiveness by education and training. *Mednarodno inovativno poslovanje*, 2 (1). Dostopno na [http://journal.doba.si/letnik_2_\(2010\)_st_1?aid=376&m=1](http://journal.doba.si/letnik_2_(2010)_st_1?aid=376&m=1) (5. 6. 2010).
- Svetlik, Ivan, in Kohont, Andrej (2009): Organizacija in izvajanje menedžmenta človeških virov. V I. Svetlik in N. Zupan (ur.): *Menedžment človeških virov*: 191–232. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Svetlik, Ivan, in Zupan, Nada (2009): Razvoj menedžmenta človeških virov. V I. Svetlik in N. Zupan (ur.): *Menedžment človeških virov*: 17–62. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Trahan, Bill (2008): Six Communication Secrets of Top-Performing Organizations. *Public Manager* 37 (3): 68–77.
- Trebar, Andrej, Brun, Danilo, in Teran, Janez (1991): *Priročnik za izdelavo poslovnika kakovosti*. Ljubljana: Edil Ing.
- Udovič, Boštjan, in Bučar, Maja (2008): Building the knowledge society: the case of European Union new member states. *Revija za sociologijo*, 39 (1–2): 29–49.
- Udovič, Boštjan (2009): *Ekonomska in gospodarska diplomacija*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Udovič, Boštjan (2011): *Delovanje gospodarske diplomacije MZZ v obdobju 2010–2011*. Interno gradivo Ministrstva za zunanje zadeve.
- Žnidaršič, Janez, Seražin, Silvo, in Polak, Peter (1990): *Razumevanje kakovosti*. Ljubljana: Gospodarski vestnik.

Viri

- EUROSTAT (2010): Gross domestic expenditure on R&D. Dostopno prek: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=t2020_20 (5. 7. 2010).
- Intervju (2010): Intervju z odgovornim za upravljanje s človeškimi viri na MZZ, Ljubljana, 26. 2.
- Ministrstvo za javno upravo (2007): Skupni ocenjevalni okvir za organizacije v javnem sektorju – CAF 2006. Dostopno prek: http://www.mju.gov.si/fileadmin/mju.gov.si/pageuploads/mju_dokumenti/pdf/CAF_2006__SLO_.pdf (3. 5. 2011).
- MZZ (1992): Letno poročilo Ministrstva za zunanje zadeve Republike Slovenije za leto 1991. Ljubljana: MZZ.
- MZZ (1993): Letno poročilo Ministrstva za zunanje zadeve Republike Slovenije za leto 1992. Ljubljana: MZZ.
- MZZ (1996): Letno poročilo Ministrstva za zunanje zadeve Republike Slovenije za leto 1995. Ljubljana: MZZ.
- MZZ (1997): Letno poročilo Ministrstva za zunanje zadeve Republike Slovenije za leto 1996. Ljubljana: MZZ.
- MZZ (1999): Letno poročilo Ministrstva za zunanje zadeve Republike Slovenije za leto 1998. Ljubljana: MZZ.
- MZZ (2001): Letno poročilo Ministrstva za zunanje zadeve Republike Slovenije za leto 2000. Ljubljana: MZZ.
- MZZ (2002): Letno poročilo Ministrstva za zunanje zadeve Republike Slovenije za leto 2001. Ljubljana: MZZ.
- MZZ (2003): Letno poročilo Ministrstva za zunanje zadeve Republike Slovenije za leto 2002. Ljubljana: MZZ.
- MZZ (2004): Letno poročilo Ministrstva za zunanje zadeve Republike Slovenije za leto 2003. Ljubljana: MZZ.
- MZZ (2005): Letno poročilo Ministrstva za zunanje zadeve Republike Slovenije za leto 2006. Ljubljana: MZZ.
- MZZ (2007): Letno poročilo Ministrstva za zunanje zadeve Republike Slovenije za leto 2006. Ljubljana: MZZ.
- MZZ (2010): Letno poročilo Ministrstva za zunanje zadeve Republike Slovenije za leto 2009. Ljubljana: MZZ.
- Navodila o postopku za imenovanje vodij predstavništev Republike Slovenije v tujini. Dostopno prek: http://www.mzz.gov.si/fileadmin/pageuploads/Zakonodaja_in_dokumenti/Notranji_akti/Navodilo_o_postopku_za_imenovanje_vodij_predstavnistev_Republike_Slovenije_v_tujini__cistopis.pdf (20. 3. 2010).
- Navodilo o izobraževanju, usposabljanju in izpopolnjevanju v Ministrstvu za zunanje zadeve. Dostopno prek: http://www.mzz.gov.si/fileadmin/pageuploads/Zakonodaja_in_dokumenti/Notranji_akti/Navodilo_o_izobrazevanju__usposabljanju_in_izpopolnjevanju_v_MZZ__cistopis.pdf (20. 3. 2010).
- Rupel, Dimitrij (2011): Na Tretjem, televizijska oddaja, 6. 5.
- SIST EN ISO 9001 (2008): Sistemi vodenja kakovosti – Zahteve (ISO 9001: 2008).
- SIST EN ISO 9004 (2009): Vodenje za trajno uspešnost organizacije – Pristop z vodenjem kakovosti (ISO 9004: 2009).

European Innovation Scoreboard (2009): Comparative analysis of innovation performance. Dostopno prek: <http://www.proinno-europe.eu/page/european-innovation-scoreboard-2009> (5. 7. 2010).

Zakon o javnih uslužbencih (ZJU-UPB3). Uradni list RS 65/08. Dostopno prek: http://www.mju.gov.si/fileadmin/mju.gov.si/pageuploads/mju_dokumenti/pdf/ZJU_65.08.doc (20. 3. 2010).

Zakon o zunanjih zadevah. Uradni list RS 1/91, UPB-1. Dostopno prek: <http://www.uradni-list.si/1/objava.jsp?urlid=19911&stevilka=13> (17. 4. 2010).

Zakon o zunanjih zadevah. Uradni list 113/2003. Dostopno prek: <http://www.uradni-list.si/1/content?id=45880> (20. 3. 2010).

Zakon o zunanjih zadevah. Uradni list RS 108/2009, 1C. Dostopno prek: http://www.mzz.gov.si/fileadmin/pageuploads/foto/1001/ZZZ_-_NPB.doc (20. 3. 2010).

Zakon o zunanjih zadevah. Uradni list RS 1/2011, UPB-1. Dostopno prek: <http://www.uradni-list.si/1/content?id=101819> (7. 2. 2011).

Naslov avtorjev:

Lea Pfajfar, diplomantka mednarodnih odnosov (UN)

e-mail: lea.pfajfar@gmail.com

dr. Boštjan Udovič

Fakulteta za družbene vede

Kardeljeva ploščad 5, 1000 Ljubljana

e-mail: bostjan.udovic@fdv.uni-lj.si

Žiga Vodovnik

Državljanstvo kot glagol: alterglobalistično gibanje in ideja translokalnega državljanstva

POVZETEK: Upoštevajoč množstvo raziskav o alterglobalističnem gibanju (AGG), njegovi praksi in organizacijski strukturi, preseneča manko študij, ki bi obravnavale tudi njegove politične aspiracije in filozofske inspiracije. V aktualne razprave o globalnem, svetovnem in kozmopolitskem državljanstvu članek posega z rekuperacijo ideje translokalnega državljanstva, mogoče najpomembnejše inovacije AGG, ki je poskus preseganja statusa quo prek izgradnje njegove alternative od spodaj navzgor. Gre za idejo in prakso municipaliziranega državljanstva, ki se konstituira mimo države, včasih nasproti nje, vedno pa se oddaljuje od ideje nacionalnosti, pri tem pa seveda presega parohialne oblike politične skupnosti, ki ne upoštevajo ali pa celo onemogočajo globalno povezanost.

KLJUČNE BESEDE: demokracija, državljanstvo, politično članstvo, alterglobalistično gibanje, globalizacija.

1 Uvod

»Tisto, kar zadeva vse, morajo vsi potrditi.«

– Johannes Althusius, *Politica methodice digesta*, 1603

»Moja domovina je svet, moja religija delati dobro.«

– Thomas Paine, *The Rights of Man*, 1791

Britanski zgodovinar Timothy Garton Ash je pred leti v enem svojih komentarjev za revijo *Economist* zapisal: »Kosovo predstavlja mnogo stvari mnogim ljudem, zato mi povej svoje Kosovo in povedal ti bom, kdo si« (Ash 2007). Če se Ashevo vprašanje na prvi pogled zdi razmeroma jasno, lahko temeljitejši premislek o zastavljenem vprašanju in potencialnih odgovorih kmalu razkrije vso kompleksnost tematike. V resnici namreč ne gre zgolj za vprašanje političnega statusa omenjene pokrajine, ampak prej za vprašanje koncepcije (nacionalne) države in političnega članstva v 21. stoletju – torej vprašanje, ki vključuje oz. bi moralo vključevati samorefleksijo naše politične imaginacije in kreativnosti. Kosovski problem in številna podobna žarišča, ki jih najdemo po svetu, v tem smislu ostajajo preskusni kamen mednarodne skupnosti

in tudi politične teorije, saj je dosedanje reševanje tovrstnih vprašanj razkrilo ne le okostenelost mednarodne skupnosti in njenih političnih rešitev, pač pa tudi fosilizacijo teorij državljanstva v 21. stoletju.¹

Da odgovor na Ashevo vprašanje ne pomeni nujno izbire med eno in drugo že znano opcijo – npr. priznanje nacionalističnih opcij, če so te izraz samoodločbe naroda – ter da je ob ponujenih odgovorih še plejada drugih, v genealogiji nacionalne države (v jugovzhodni Aziji) opozarja tudi James C. Scott. Po Scottu (2009: 3–4) je kljub polnjenju političnega zemljevida z nacionalno državo in posledično sedentarizacijo oz. administrativno, ekonomsko in kulturno standardizacijo fluidnih političnih entitet vseeno mogoče zaključiti, da je politično članstvo onkraj nacionalne države ali ob njej stalnica zgodovine. Tudi Harold Barclay (1996: 12) soglaša, da deatizirana politična skupnost »ni v nobenem pogledu nenavadna; je popolnoma običajna oblika politične skupnosti oz. politične organizacije. Ne samo da je običajna, temveč je verjetno najstarejša oblika politične skupnosti in tista, ki je najbolj zaznamovala človeško zgodovino.«

Podobno kritiko nudi tudi David Graeber, ki v običajnih razlagah demokracije vidi razlog, da so bile politične, ekonomske in družbene spremembe v zadnjih desetletjih zgolj »sistemno imanentne«, ne pa tudi »sistemno transcendentne«. Povedano drugače, neuspeh demokratičnih sprememb je bil v tem, da se je logika političnega in drugačnega izključevanja ohranila, na nekaterih področjih celo okrepila. Po Graeberju (2007: 340) je v aktualnih razpravah o demokraciji mogoče prepoznati dva glavna načina njene obravnave: kot besedo, katere rojstvo gre iskati v antični Grčiji in katere etimološki izvor nas spet vodi do novih dilem, ter kot egalitarne odločevalske procedure in vsakodnevne prakse, ki so jih v Antiki postopoma začeli označevati kot »demokratične«. Rezultat tega dualizma so popolnoma ločene razprave o demokraciji ter nenazadnje vrsta diskusij o stopnji demokratičnosti institucij in institutov, ki že v svojem bistvu predstavljajo nasprotje demokratičnim praksam.² Rezultat teh in podobnih zmot je hegemonika predstava demokracije, ki je rekuperirala zgolj besedo, a hkrati zavrnila njeno vsebino.

-
1. Še vedno namreč sprejemljive rešitve predvidevajo priznanje nacionalističnih opcij, če so te skrite pod krinko samoodločbe naroda. S tem se seveda spregleda vrsta inovativnih političnih rešitev, ki bi rešila entitete, ki jih je uničil ravno izvoz evropske nacionalne države, saj ta nikoli ni bila povsem kompatibilna z večkulturnim oz. kar transkulturnim značajem posameznih regij.
 2. Gre torej za zavračanje mehanicističnega razumevanja demokracije kot glasovanja z večino, kjer je glavna manifestacija oz. dokaz demokratičnosti (pasivno) glasovanje oz. izbira med že oblikovanimi možnostmi. »Demokratizirana demokracija« (Santos 2007) na drugi strani z demokracijo razume tudi aktivno (so)oblikovanje teh možnosti, pri čemer se zavrača vsaka oblika glasovanja z večino, saj je edina res demokratična procedura odločanje s konsenzom. Ni treba navajati številnih epizod v moderni zgodovini, ki opozarjajo na usodne posledice niveliranja demokracije na koncept predstavniška z večinskim odločanjem, kjer je »demokracija« kljub temu vodila v nedemokratično oz. protidemokratično obravnavo manjšin.

Danes smo tako priča trojni krizi predstavniške demokracije, ki je kriza participacije, kriza reprezentacije in kriza legitimnosti. Tudi procesa širitve demokracije, ki smo mu bili priča v Evropi, ne spremlja podoben proces njenega poglobljanja. Danes res lahko govorimo o *denacionalizaciji* in *destatizaciji* osnovnih gradnikov EU, vendar moramo priznati, da so učinki teh procesov še vedno minimalni oz. zasnovani za krepitev ekonomske integracije, ne pa za oblikovanje evropskega *demosa*. Pozabljamo namreč, da je integracija še vedno povezava nacionalnih držav, ki v prvi vrsti zasledujejo svoje interese, in ki v Habermasovi ideji »ustavnega patriotizma« in drugih poskusih transcendence teritorialnega, etničnega, kulturnega ali zgodovinskega konstituiranja evropskega *demosa* vidijo prej del problema kot pa rešitve. Tako je tudi »evropeizacija« in »širitev« EU protisloven proces, ki ob integraciji vključuje tudi nove fragmentacije.³

Če upoštevamo še nestabilnost hegemonске ekonomske paradigme ter njene posledice v obliki finančnih in gospodarskih kriz, se povsem upravičeno pojavlja potreba po iskanju političnih alternativ statusu quo, tako na ravni teoretskih paradigem kot tudi političnih praks. Vrsto inovativnih rešitev lahko beremo tudi skozi zgodbo alterglobalističnega gibanja (AGG) oz. »gibanja gibanj«, ki ga je mogoče še najbolj opisal mehiški pisatelj in aktivist Gustavo Esteva z opazko, da gre za »en NE in mnoge DA« (v Kingsnorth 2003: 44), saj mu je skupna kritika *statusa quo*, medtem ko so aspiracije, cilji in vizije teh gibanj mnogotere. Upoštevajoč množstvo raziskav o AGG, njegovi praksi in organizacijski strukturi, preseneča odsotnost študij, ki bi obravnavale tudi njegove politične aspiracije in filozofske inspiracije. Prav tako znotraj akademske skupnosti še vedno niso bile deležne primerne pozornosti politične rešitve in predlogi, ki jih »postseattelsko« AGG nudi kot alternativo obstoječim političnim rešitvam in konceptom. AGG tako v aktualne razprave o državljanstvu AGG posega s povsem novo konceptualizacijo političnega članstva – idejo *translokalnega državljanstva* oz. *subalternega kozmopolitizma* (Santos 2003). Ideja je še posebej relevantna v času, ko je med stotimi največjimi gospodarstvi sveta že več multinacionalnih korporacij kot pa nacionalnih gospodarstev, zaradi česar države zagotovo ne moremo več razumeti kot edini center suverenosti niti kot edino mesto sprejemanja političnih odločitev. Ksenija Vidmar Horvat (2010: 205) tako ugotavlja, da »nacionalno državljanstvo danes ne predstavlja več edine oblike političnega članstva, z naraščajočo multikulturalizacijo in denacionalizacijo družbe niti ne more več zadostiti zahtevam državljanske participacije in demokratičnega glasu«. Še več, po Vidmar Horvatovi (2011: 10) je napetost, ki izhaja iz nasprotij med »zamejeno in teritorialno definirano nacionalno državo na eni strani in deterritorializiranimi pravicami na drugi«, le še dodatni razlog za konceptualiziranje in zamišljanje novega modela političnega članstva, ki se oddaljuje od nacionalne države. Na tem mestu naj opozorimo, da naše iskanje »novega državljanstva« znotraj AGG seveda ne pomeni identifikacije državljanstva, ki pomeni popoln prelom z vsemi

3. Nikakor ne smemo pozabiti, da znotraj EU ob procesih vključevanja prihaja do novih izključevanj, da ob padanju nekaterih meja prihaja tudi do vzpostavljanja novih – tako vertikalnih kot horizontalnih –, ki so še vedno rezultat in odraz logike ter sedimentov evropskega imperializma, globoko zakoreninjenega znotraj »evropskega telesca«.

predhodnimi koncepcijami državljanstva, torej ne gre za *novum*. »Novo državljanstvo« gre prej razumeti kot njegovo ponovno vsebinsko polnjenje z ekspliciranjem izvirnega pomena in namena državljanstva, ki ga ni bilo mogoče nivelirati na statusni oz. pravni determinizem. Zato je »novo državljanstvo« posledično vsaj toliko stvar preteklosti, kot je stvar prihodnosti, vsaj toliko stvar kontinuitete, kot je stvar diskontinuitete. Na to dilemo pri zamišljanju »novega« bomo skozi besedilo opozarjali z uporabo narekovajev v primeru zapisovanja sintagme novo državljanstvo.

Prav je na tem mestu dodatno pojasniti epistemološko in metodološko zastavitev naše analize. Cilj pričujočega prispevka bo tako v prvi vrsti osvoboditev demokracije in državljanstva iz ozkih etastičnih okvirov. S tem ciljem je neločljivo povezan poskus preliminarne refleksije osnovnih koordinat »novega državljanstva«. Pozornost bomo namenili vprašanju reartikulacije odnosa med enakostjo in različnostjo, kjer lahko idejo *diferenciranega državljanstva* (Young 1989) oz. *diferenciranega univerzalizma* (Lister 1998) nadgradimo z inovativno konfiguracijo metapravice *enake različnosti* (Santos 2007). Spremenjeni nesus med lokalnim, regionalnim in globalnim prav tako kliče po elaboraciji oz. natančnejši konceptualizaciji postnacionalnega državljanstva. Ker danes ni mogoče govoriti zgolj o večplastnosti državljanstva, ampak končno tudi o njegovem ponovnem odmiku od nacionalnega in njegovem konstituiranju po novih kriterijih, bomo v razpravi o postnacionalnem državljanstvu prispevali idejo *translokalnega državljanstva* oz. subalternega kozmopolitizma. Gre za idejo in prakso municipaliziranega državljanstva, ki se konstituirata mimo države, včasih nasproti nje, vedno pa se oddaljuje od ideje nacionalnosti in pri tem seveda presega parohialne oblike politične skupnosti, ki ne upoštevajo ali pa celo onemogočajo globalno povezanost (prim. Fisher in Kling 1993; Castells 1985, 1994).

Cilj prispevka tako ni naivna negacija kategorije državljanstva, ampak prispevek k afirmaciji drugačnega razumevanja in prakticiranja državljanstva oz. političnega članstva v globaliziranem svetu. Zagotovo bi naša analiza pridobila na dometu in teži z natančnim popisom vrste kritik AGG in njenih političnih rešitev, s katerimi bomo intervenirali v aktualne razprave o državljanstvu v 21. stoletju. Našo zastavitev analize lahko upravičimo z dejstvom, da korektna obravnava vseh kritik zaradi prostorskih omejitev ni možna, na drugi strani pa niti ni potrebna, saj lahko ugovore AGG in teoriji *translokalnega državljanstva* najdemo v vseh klasičnih teorijah državljanstva. Te teorije lahko torej razumemo kot stališče, s katerega lahko ugovarjamo zahtevam po redefiniranju političnega članstva v smeri komunalnega nomadizma in municipalizacije demokracije. Naša »pristranskost« tako ne pomeni, da se pri analiziranju obravnavane materije ne bomo držali znanstvenih standardov (spoznavnih in dokazovalnih postopkov). Pomeni zgolj to, da se v analizo ne podajamo z že vnaprej oblikovanimi (želenimi) odgovori, pač pa z že vnaprej oblikovanimi vprašanji oz. vprašanjem: »Kako je mogoče 'novo državljanstvo' ponovno napolniti z njegovim izvirnim pomenom in namenom?« V zadnjem delu bo naš poskus zamišljanja »novega državljanstva« sledil opozorilu Arjuna Appadurajja (2004: 273), da so danes številni koncepti in kategorije preveč izmuzljivi za tradicionalne discipline, klasične teorije in zahodnjaške epistemologije, zato mora njihova analiza temeljiti na novih in bolj elastičnih epistemoloških predpo-

stavkah. Ker je raziskovanje v dobi globalizacije po Appadurajiu v prvi vrsti optičen izziv, tudi obravnava »novega državljanstva« kmalu pokaže, da njegovo zamišljanje ni zgolj političen, temveč v prvi vrsti epistemološki izziv. Nove epistemološke predpostavke, ki so nujne pri zamišljanju in analiziranju »novega državljanstva«, bomo povzeli iz izhodišč in pristopov raziskovalnega projekta *Reinventing Social Emancipation: Towards New Manifestos*, predvsem Santosove (2004, 2008) sociologije odsotnosti.⁴

Če povzamemo, se naša analiza ne bo ukvarjala z obravnavo posameznega vidika »novega državljanstva« oz. s poskusom konstitucije »novega državljan« na osnovi partikularnega vprašanja. Cilj prispevka tako ni zagovarjanje ekološkega državljanstva (van Steenberger 1994), kulturnega državljanstva (Turner 1993), kozmopolitskega državljanstva (Held 1995) ipd., pač pa je bolj pretenciozen, saj skuša državljanstvo misliti holistično. Ne gre torej za nadgradnjo tradicionalnega razumevanja državljanstva kot posebne vezi med državo in državljani, katere vsebina so pravice in dolžnosti, ampak za razumevanje državljanstva znotraj AGG oz. translokalnih političnih skupnosti, kjer je mehanska vez med pravicami in dolžnostmi končno razrahljana, kot je razrahljan oz. modificiran tudi odnos med enakostjo in različnostjo.

2 Kako misliti državljanstvo brez države

Subsumpcija politike pod državo in državnitvo, ki so si jo v preteklosti privoščile številne progresivne intelektualne smeri, ni ostala brez neželenih posledic. Rezultat vztrajnega sledenja prefigurativni logiki znotraj politične prakse – to je še posebej veljalo za anarhizem, vsaj do njegovega spajanja s poststrukturalizmom v zadnjih desetletjih – sta bila teoretski purizem in antiintelektualizem, ki sta zavračala sleherno poglobljeno refleksijo konceptov, kot sta politična moč in tudi državljanstvo. Deterministična in redukcioniistična obravnava posameznih političnih konceptov velja predvsem za koncepte in kategorije, ki so jih te struje zavračale kot anomalije preteklosti, katerih natančnejša teoretska refleksija ni potrebna, saj nimajo mesta v projektu horizontalnega organiziranja in odločanja s konsenzom.

Kot ugotavljata Murray Bookchin (2007: 93–94) in James Scott (2010: ix–x; 1–39), pa politika in država nista le bistveno različni, sta celo v popolnem nasprotju. Seveda s tem ne trdimo, da danes ni politike znotraj države, vseeno pa pod vprašaj postavljamo miopijo ahistorične obravnave obeh konceptov in njunega medsebojnega odnosa,

4. Raziskovalni projekt *Reinventing Social Emancipation: Towards New Manifestos* je pod vodstvom portugalskega sociologa Boaventure de Souse Santosa potekal v petih državah tako imenovanega »globalnega juga«: Braziliji, Kolumbiji, Mozambiku, Indiji in Južni Afriki. V okviru projekta, ki ga je organiziral Center za družbene vede (*Centro de Estudos Sociais*) na univerzi v Coimbri, so v vsaki državi, vključeni v projekt, analizirali pet tematskih sklopov: participativno demokracijo, alternativne proizvodne sisteme, emancipatorno interkulturalnost, kulturno ter kognitivno pravičnost in državljanstvo, varovanje biološke raznolikosti in pripoznavanje konkurenčnih znanj proti neoliberalnim intelektualnim lastninskim pravicam, novi delavski internacionalizem. Raziskava je tako v teoretskem kot organizacijskem vidiku pomemben odmik od podobnih projektov, saj sledi zastavljenemu cilju »demokratizacije demokracije«.

ki današnje razmere razume tudi kot konstanto preteklosti. Zgodovinsko gledano se namreč politika ni in ne bi mogla razviti znotraj države, saj je bila vedno – tudi v etimološkem smislu – bliže filozofskemu konceptu prakse kot svobodne in kreativne dejavnosti posameznikov znotraj manjših in fluidnih političnih entitet. Na drugi strani pozabljamo, da se je moderna država razvila kot protirevolucionarna in absolutistična reakcija na demokratične impulze renesančnega humanizma in da je tako vedno pomenila oviro za razmah in krepitev demokracije (prim. Mertes 2002). Richard Day (2005: 38) celo dodaja, da je poskus razkroja skupnosti, torej demokracije in politike, ki ga vrši država, ostal ključni boj tudi v (post)modernem stanju.

Še večje težave pri razumevanju odnosa med konceptom državljanstva in države pa najdemo v okoljih, kjer je tudi na jezikovni ravni prišlo do niveliranja političnega članstva na nacionalno ali celo etnično pripadnost, čeprav je etimološki izvor besede – od koncepta *civitas*, *civitatus*, pa vse do modernega *citoyen* – politično članstvo vezal vedno na manjše in bolj fluidne politične skupnosti.⁵ Po Deželanu (2010: 99) je državljanstvo dobilo izključevalni aspekt prav preko utrjevanja fizičnih in kulturnih meja posameznih držav, s čimer je državljanstvo postalo »ambivalenten instrument izključevanja iz politične skupnosti ter vključevanja vanjo«. Vendar se v izhodišču državljanstvo nikoli ni vezalo na državo ali narod, ampak je pomenilo izključno specifični »urbani odnos« med pravicami in dolžnostmi v mestu (Delanty 2000: 12). Državljanstvo (*citizenship*) je torej pomenilo članstvo v mestu (*city*), kar lahko razumemo tudi kot zgodovinski argument AGG po ponovni municipalizaciji politike.⁶ Tudi zato je po Bibiču (1997: 38) zmotno govoriti samo o »državljanu države«, pač pa je treba osvetliti tudi druge oblike »državljanstva«, ki se konstituirajo po drugih kriterijih, npr. ozemeljskih ali funkcionalnih.

Vseeno novo zamišljanje državljanstva oz. njegovo konstituiranje po novih kriterijih nujno vodi do izostritve vprašanja, kaj je z odnosom med državo in državljanstvom ter demokracijo in državljanstvom. Gre torej za že znano vprašanje, na katerega ni mogoče dati enoznačnega odgovora: Ali v dobi globalizacije, ko smo priča fragmentirani suverenosti (Tilly 1990), postsuverenosti (Scholte 2000) ali delni eroziji suverenosti (Santos 2005) nacionalnih držav, okvir reprezentativne demokracije znotraj teh entitet še omogoča polno članstvo v skupnosti ali prej naznanja krizo in celo konec državljanstva (Touraine 2000)? Če pri tem demokracijo in državljanstvo razumemo širše, ne zgolj kot določen institucionalni dizajn oz. pravni status, potem lahko tezo o krizi demokracije in državljanstva zanikamo. Še posebej, če obe kategoriji razumemo tudi zunaj ozkega polja institucionalne politike – tako da ju širimo tudi na družbeno in ekonomsko dimenzijo –, ob tem pa ju ne niveliramo na status, temveč jo razumemo kot prakso (Lister 1998).

5. Več o genealogiji državljanstva glej v Turner (2002: 199–226).

6. Da mesto predstavlja relevantno formo političnega delovanja – osnovo »grassroots« državljanstva – in da njegovega potenciala za 21. stoletje ne gre spregledati, v svojih analizah opozarjajo tudi Castells (1985, 1994), Fisher in Kling (1993) ter Bookchin (2007).

V zadnjih desetletjih smo priča delnemu vključevanju političnih subjektov v politično skupnost, kar vodi v hierarhizacijo članov politične skupnosti oz. naraščajoče število nepolnopravnih članov skupnosti (*denizens* ali *margizens*). Ta proces, ki je v veliki meri determiniran z odnosom in značilnostmi lokalnega oz. »avtohtonega« prebivalstva (prim. Kralj 2008: 177), je sestavni del procesa širitve »demokracije«, a njene hkratne poplitvitve. Po Pajnikovi (2010: 34) sodobne »strategije brezdržavljan-skosti« razkrivajo omejitve statusnega državljanstva, saj »de jure državljanstvo namreč ni nujno rešitev za brezdržavljan-skost migrantov«. Kritika statusnega determinizma seveda ne pomeni razumevanja »novega državljanstva« kot brezstatusne kategorije, saj gre zgolj za poskus municipalizacije političnega članstva oz. preprečevanje nadaljnega povečevanja distance med odločevalci in učinki njihovih odločitev. V tem pogledu »novo državljanstvo« sledi zahtevi AGG, da mora biti pod neposrednim nadzorom udeležencev vsaka interakcija med ljudmi, ki presega osebno raven in ima torej institucionalno obliko v takšni ali drugačni obliki – npr. v skupnosti, na delovnem mestu, v širši družbi.

Ruth Lister ima prav, da je treba državljanstvo ponovno razumeti kot prakso, in ne zgolj kot status. Pri tem naj opozorimo, da državljanstva ne gre razumeti kot prakso *per se*, pač pa je performativno državljanstvo oz. »etiko participacije« (Rizman, 2011: 31) treba razumeti kot *praxis* oz. filozofsko kategorijo prakse. *Praxis* namreč ni razumljen v ozkem smislu ekonomske ali politične dejavnosti, ki je lahko vseeno povsem odtujena in instrumentalna, temveč kot svobodna in ustvarjalna dejavnost človeka, s katero ta ustvarja in spreminja svet okoli sebe in posledično sebe. Gre torej za specifičen način bivanja, po katerem se človek bistveno razlikuje od drugih vrst, posledično pa tudi za specifičen način političnega delovanja. Čeprav se beseda praksa v vsakdanjem življenju pogosto pojavlja ter se zdi razmeroma jasna in razumljiva – predvsem se uporablja kot sinonim za delovanje, ustvarjanje, delo, navado, izkušnje, trening ipd. –, je njen pomen znotraj *praxis* filozofije mnogo bolj izostren in specificiran, čeprav spet ne povsem jasen in enoznačen. Pojem *praxis* oz. prakse je Marx v najpopolnejši obliki razvil v svojih zgodnjih delih, predvsem v *Ekonomsko-filozofskih rokopisih* iz leta 1844, kjer *praxis* enači samo s svobodno, univerzalno, ustvarjalno dejavnostjo, s katero človek ustvarja in spreminja svet ter posledično sebe.⁷ Takšno razumevanje *praxis*a se bistveno razlikuje od epistemološke kategorije prakse, ki sicer lahko pomeni spreminjanje objekta, vendar je lahko ta aktivnost še vedno povsem odtujena.

Ključna značilnost *praxis*a kot normativnega koncepta je torej v tem, da ta aktivnost pomeni cilj in smoter sama po sebi, je dejavnost, ki naj bi bila svojstvena človeku in po kateri se človek bistveno razlikuje od drugih bitij (Petrović 1986: 14). Seveda svobode na tem mestu ne gre razumeti v negativnem smislu kot odsotnost zunanjih ovir in omejitev, ampak predvsem v njenem pozitivnem smislu, kjer je poudarjen ustvarjalni

7. Po Marxu lahko alienacijo definiramo kot diskrepanco med človekovo *aktualno eksistenco* in njegovo *potencialno esenco*, torej kot diskrepanco med tem, kar človek je, in tem, kar bi lahko bil. Človek je posledično vsaj toliko človek prihodnosti, kot je človek preteklosti, saj ni samo to, kar je bil, temveč tudi to, kar bi lahko oz. moral biti. Prim. Petrović (1967: 80).

trenutek te dejavnosti. Po analogiji s Petrovićem (1978: 64) državljanstvo, razumljeno kot *praxis*, »ni samo prehod iz ene oblike bivanja v drugo, višjo, pač pa je najvišja oblika bivanja samo bivanje v svoji popolnosti. Je najbolj razvita oblika ustvarjanja in najbolj avtentična oblika svobode. Je sama 'bit' bivanja, bivanje v svoji 'biti'.«

3 »Novo državljanstvo«?

Gerard Delanty (2000: xiii) ugotavlja, da bo med najpomembnejšimi vidiki »novega državljanstva« rekonfiguracija odnosa med enakostjo in različnostjo – premik od enakosti k različnosti. Državljanstvo je danes mogoče najpomembnejše mesto kontestacije okoli identitete in prepoznavanja (skupinskih) razlik, ki jih dosedanji model multikulturalizma ni mogel razrešiti oz. jih je lahko presegal samo v času ekonomske konjunktore. Danes je očitno, da projekt multikulturalizma – vsaj v svoji hegemonski različici (prim. Lukšič-Hacin 1999: 83–139) – ni uspel, vendar »novo državljanstvo« ob multikulturnem državljanstvu zavrača tudi idejo oz. paradigmo univerzalizma, saj slednja vodi v homogenizacijo in uniformnost politične skupnosti, ne pa tudi v pravičnost in vključenost njenih članov.

Zagotovo je takšno univerzalno državljanstvo s širitvijo nosilcev političnih pravic in dolžnosti na neki točki pomenilo pomemben napredek. Proces poenostavljenega vpisovanja političnih subjektov v polje političnega pa je vseeno treba razumeti v njegovem zgodovinskem kontekstu, saj nam razkrije, da ni stekel zgolj zaradi opolnomočenja političnih subjektov, temveč tudi in predvsem zaradi skrbi za usodo nove politične inovacije – nacionalne države. Univerzalno državljanstvo po Scottu (1998: 32) tako ni nič drugega kot neposrečena abstrakcija, ki jo lahko primerjamo z izumom metra, kilograma in drugih merskih enot, standardov ter reform, ki so bile prikladne za administrativno, ekonomsko in kulturno standardizacijo fluidnih političnih entitet in njihovo sedentarizacijo. Univerzalno državljanstvo tako lahko razumemo kot politični ekvivalent metru, ki je bil uveden z revolucionarnim dekretom, ki je razglašal: »Uresničile so se stoletja dolge sanje ljudskih množic o zgolj eni meri! Revolucija je ljudem dala meter« (prav tam). Če meter briše razlike v enotah, ki jih meri, univerzalizem briše in denaturalizira razlike med zdaj nepopisanimi in enodimenzionalnimi državljani. Afirmacija enakosti in univerzalizma tako ne pomeni nujno emancipacije, saj lahko vodi v izgubo identitete. Seveda tudi afirmacija razlik in relativizma ne pomeni nujno emancipacije, saj lahko spet vodi v drugo skrajnost – upravičevanje diskriminacije in izključevanja. Kje je potem sploh rešitev?

Po Santosu, Nunesu in Menesesovi (2008) se bo »novo državljanstvo« oblikovalo na novem presečišču enakosti in različnosti. Čeprav lahko vrsto inovativnih poskusov rekonfiguracije enakosti in različnosti najdemo že v feminističnih teorijah državljanstva – npr. Young (1989), Lister (1998) –, bomo kot nov prispevek k tem poskusom osvetlili Santosovo (2007) metapravico *enake različnosti*. Izhodišče njegovega preseganja omejitev univerzalizma na eni strani in relativizma na drugi lahko najdemo v ideji diatopične hermenevtike (prim. Panikkar 1999). Gre torej za *détournement* perspektive, saj hegemonski položaj, s katerega smo prej določali odnos med enakostjo in različ-

nostjo, nadomešča množstvo perspektiv in »dialoški dialog« med njimi. Pri tem sledi spoznanju, da *topoi* oz. mesta (samo)razumevanja znotraj določene kulture in tradicije ne morejo biti razumljena z roditeljem in kategorijami drugih *topoi*, ampak mora priti do medsebojnega prehajanja med *topoi*.⁸ Na osnovi gibanja med *topoi* (diatopoi) oz. diatopične hermenevtike Santos (2008: 28) identificira metapravico enake različnosti, ki se v praksi manifestira v legalnem pluralizmu in posledično v pripoznavanju alternativnih oblik normativnosti. Temelji na dveh temeljnih aksiomih, ki odnos enakost *versus* razlika transcendira v odnos enakost *et* razlika, saj i.) poudarja enakost, kadar bi razlike vodile v diskriminacijo in inferiornost, oz. ii.) poudarja razlike, kadar bi enakost vodila v izgubo identitete. Razlike, ki bi ostale po odpravi neenakosti in hierarhije, tako postanejo pomembna denunciacija razlik, ki jih *status quo* zahteva in potrebuje, da v prvi vrsti ne bi izginil.

Vendar rekonfiguracija odnosa enakost–različnost ni edina značilnost »novega državljanstva«. Pomembna novost je tudi rahljanje vezi med pravicami in dolžnostmi oz. razumevanje državljanstva onkraj te mehanske vezi. Čeprav je znotraj tradicionalnih teorij državljanstva mogoče zaslediti različno razumevanje te vezi – preponderenca dolžnosti v primeru republikanske tradicije oz. pravic v primeru liberalne tradicije –, je vez med pravicami in dolžnostmi vseeno vzpostavljena in percipirana povsem mehansko. Državljanstvo kot poseben status tako ni mogoče brez prevzemanja dolžnosti. Čeprav se zdi takšno razumevanje državljanstva povsem logično, je problematično z več vidikov. Z aktualnimi procesi ekonomske globalizacije je bila nacionalna država prisiljena redefinirati svoj položaj in namen, s čimer se je bistveno spremenil tudi prostor politične participacije.

Lahko soglašamo s tezo, da je država nelegitimna institucija, a vseeno moramo pritrrditi ugovorom, da brez nasprotovanja neoliberalnemu projektu lahko postane še bolj nelegitimna, nasilna in krivična. Danes država še nudi javni prostor, v katerem ljudje lahko participirajo, se organizirajo, vplivajo na javne politike, čeprav na omejene načine in v omejenem obsegu, zato je treba državo braniti pred napadi s strani multinacionalnih korporacij, ki želijo dokončno uničiti demokratične in socialne institucije države, pa naj bodo njihovi učinki še tako omejeni. Seveda je treba to nalogo vzeti *cum grano salis*, saj je vseeno treba naslavljati in razkrivati tiste oblike državne avtoritete in zatiranja, ki so prežitek obdobja, ko je bil njihov obstoj upravičen zaradi zagotavljanja varnosti, preživetja ali ekonomskega razvoja, danes pa prispevajo – in ne zmanjšujejo – k materialnemu in kulturnemu osiromašenju.

Če državljanstvo res razumemo kot vez med državo in državljani, katere vsebina so pravice in dolžnosti, potem se s spremembami politične topografije spreminja tudi vsebina te vezi. Ker lahko državljanstvo pridobijo zgolj subjekti, ki so sposobni prevzeti tudi dolžnosti, nacionalno državljanstvo ne zajame subjektov, ki dolžnosti niso sposobni prevzeti. Logika recipročnosti tako onemogoča, da bi polnopravni člani politične skupnosti postali *inter alia* otroci, prihodnje generacije, narava. Prav tako

8. Pri tem naše razumevanje drugih vedno upošteva, da je lahko njihovo samorazumevanje spet drugačno.

identifikacija posameznika kot subjekta s pravicami in dolžnostmi ne omogoča pripoznavanja skupinskih pravic in skupinske identitete, kar nadaljuje izključevanje številnih staroselskih skupnosti, ki v politično skupnost ne želijo vstopiti brez svoje identitete.

4 Translokarno državljanstvo in subalterni kozmopolitizem

Deželan (2009: 117) ugotavlja, da je iz pregleda evolucijske dinamike državljanstva mogoče razbrati, da je »za koncept državljanstva naravno gibanje od lokalnega v smeri globalnega, pri čemer raven nacionalne države ne predstavlja končnega cilja«. »Novo državljanstvo« dejansko opušča nacionalno državo kot svojo teritorialno referenčno točko, pri tem pa se ne konstituira v okviru nekih novih supranacionalnih entitet. Prej bi lahko zapisali, da zavrača idejo fiksnosti in teritorialnosti, zato že nekaj časa glavne teoretske in praktične nastavke črpa iz municipaliziranih praks najnovejših družbenih gibanj (Day 2005). Tudi Santos (2007: xv) ugotavlja, da lahko pomembne inovacije na ravni politične teorije/prakse najdemo v okviru AGG oz. mreže lokalnih iniciativ, bodisi urbanih ali ruralnih, ki so postopoma razvijale vezi medsebojnega pripoznavanja in interakcije. Ta mreža danes pomeni zametek translokalne, vendar globalne mreže participativne demokracije, ki je v boju pred družbenim izključevanjem in »trivializacijo državljanstva« obudila idejo alterglobalizma, neposredne demokracije in subalternega kozmopolitizma.

Po protestih ob zasedanju Svetovne trgovinske organizacije (STO) v Seattlu novembra 1999 so množični mediji AGG odpravili s posplošenimi sodbami, ki so heterogene iniciative proglasili za »vidiote globalne vasi« (*Wall Street Journal*), »gverilsko vojsko protitrgovinskih aktivistov« (*Washington Post*) ali pa kar za »Noetovo barko zagovornikov ploščate Zemlje, protekcionističnih sindikatov in japijev, ki iščejo fiks šestdesetih let« (*New York Times*). Čeprav številne študije začetek AGG še vedno iščejo v protestih ob zasedanju STO v Seattlu leta 1999, se vseeno pojavlja dilema, kje sploh začeti njegovo genealoško raziskovanje. Zahara Heckscher (2003) tako začetke globalnega gibanja proti ekonomski globalizaciji umešča v pozno 18. stoletje, natančneje v upor Tupac Amara II. med letoma 1780 in 1781, ki ga Hecksherjeva razume kot »most med lokalnim protikolonialnim uporom in transnacionalnimi družbenimi gibanji proti izkoriščevalski ekonomski integraciji« (prav tam, 86–87). To gibanje je bilo eno prvih, ki je preseglo rasne, verske in tudi spolne razlike, prav tako pa je bilo sposobno enakopravno povezovati in graditi na staroselski kulturi ter hkrati razsvetljskimi ideali, ki so takrat že dosegli novi svet. Spet na drugi strani Benedict Anderson v knjigi *Under the Three Flags* (2007) ocenjuje, da je bilo ob koncu 19. stoletja anarhistično gibanje prvo globalno protisistemsko gibanje, ki ni bilo le idejni predhodnik današnjega AGG, pač pa njegov sam začetek.

Če svojo obravnavo vseeno omejimo zgolj na drugo polovico 20. stoletja, lahko soglašamo z ocenami, da je gibanje izbruhnilo v zgodnjih jutranjih urah 1. januarja 1994, ko je v veljavo stopil sporazum o prosti trgovini med Združenimi državami Amerike, Kanado in Mehiko (*North American Free Trade Agreement*, NAFTA). Na ta dan so v mehiški pokrajini Chiapas majevska ljudstva Tzeltal, Tzotzil, Tojolabal,

Ch'ol, Zoque in Mam praznično razpoloženje prekinila z vojno napovedjo neoliberalnemu projektu. Sprevideli so, da vstop Mehike v prostotrgovinsko zvezo NAFTA pomeni usodni udarec majevski kulturi in tudi popolno iztrebljenje vsega staroselskega prebivalstva v regiji. Upor zapatistov v mehiški pokrajini Chiapas januarja 1994 pa ni toliko pomemben zaradi golega dejstva, da sta bila s tem dogodkom novi radikalizem in anarhizem znotraj družboslovja spet deležna večje pozornosti. Osrednjo vrednost dogodka moramo seveda prej iskati v njegovih realnih posledicah, saj zapatistična vstaja in kasnejši *encuentro* (srečanje) za človeštvo in proti neoliberalizmu (*Encuentro Intercontinental por la Humanidad y contra el Neoliberalismo*) pomenita rojstvo AGG. Prvi *encuentro*, ki ga je v Lakandonskem deževnem pragozdu leta 1996 organizirala prav EZLN, je dal jasen poziv, da bo

interkontinentalna mreža upora, ki pripoznava razlike in priznava podobnosti, poskušala iskati sebe v drugih uporih po vsem svetu. Ta interkontinentalna mreža upora bo medij, preko katerega se bodo lahko ločeni upori medsebojno podpirali. Ta interkontinentalna mreža upora ni organizacijska struktura; nima osrednjega odločevalca; nima osrednjega vodstva ali hierarhij. Mi smo mreža, vsi, ki se upiramo. (Marcos v de León 2001: 125).

Zgodba AGG se nadaljuje z ustanovitvijo globalne mreže *People's Global Action* (PGA), ki je neposredni rezultat zapatističnega *encuentra*, z naraščajočo mednarodno prepoznavnostjo brazilskega gibanja kmetovalcev brez zemlje *Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra* (MST) in indijske kmečke zveze *Karnataka Rajya Raitha Sangha* (KRRS), s krepitvijo globalne koalicije majhnih kmetovalcev *Vía Campesina*, vzpostavitevijo mednarodne mreže za demokratični nadzor finančnih trgov in institucij *ATTAC* (*Association pour la Taxation des Transactions por l'Aide aux Citoyens*), z upori proti privatizaciji vodnega sistema (in deževnice) v Boliviji, privatizaciji energetskega sistema v Južni Afriki, politikam »washingtonskega konsenza« in neoliberalizmu v Argentini, z nastankom mednarodne raziskovalne in izobraževalne institucije *The International Forum on Globalization* ter z organiziranjem Svetovnega socialnega foruma (*Fórum Social Mundial*) v Porto Alegru, kateremu je sledilo organiziranje socialnih forumov v Evropi in Aziji, kar nas privede do največjih protestov v zgodovini človeštva, ko je 15. februarja 2003 po vsem svetu proti vojni v Iraku protestiralo več kot dvajset milijonov ljudi.

Upoštevajoč množstvo raziskav o AGG, njegovi praksi in organizacijski strukturi, na drugi strani preseneča odsotnost študij, ki bi obravnavale tudi njegove politične aspiracije in filozofske inspiracije. Prav tako znotraj akademske skupnosti še vedno niso bile deležne primerne pozornosti številni predlogi, ki jih »postseattelsko« AGG nudi kot alternativo obstoječim političnim rešitvam in konceptom. V aktualne razprave o državljanstvu AGG tako posega s povsem novo konceptualizacijo političnega članstva – idejo *translokalnega državljanstva* oz. *subalternega kozmopolitizma* (Santos 2003). Spremenjeni nexus med lokalnim, regionalnim in globalnim namreč ne omogoča zgolj večplastnosti državljanstva, ampak končno tudi njegov ponovni odmik od (nacionalne) države in njegovo konstituiranje po novih kriterijih. Translokarno državljanstvo tako ne pomeni apolitizacije političnega članstva, temveč prav nasprotno, ponovno polnjenje koncepta, ki je bil pretekla desetletja reducirana na pravni koncept.

V svoji performativni dimenziji translokarno državljanstvo sledi ideji prefiguracije oz. prefigurativne politike kot načina političnega organiziranja in delovanja, s katerimi ustvarjamo prihodnost v sedanjosti oz. vsaj deloma prefiguriramo družbene spremembe, za katere si prizadevamo. Je torej poskus delegitimizacije obstoječega sistema in izgradnje njegove alternative od spodaj navzgor, saj predvideva obnovitev moči lokalnih skupnosti ter njihovo povezovanje v translokarno mrežo, ki bo predstavljala protioblast obstoječim središčem moči nacionalnih držav in transnacionalnih korporacij. V tem pogledu ideja translokalnega državljanstva oz. subalternega kozmopolitizma, če spet rečemo po Santosu, evocira nemškega anarhističnega teoretika Gustava Landauerja, ki je že v začetku 20. stoletja ugotavljal, da ne živimo v državi, pač pa država živi v nas, zato se mora politična emancipacija začeti s preseganjem njene negativne fetišizacije (Landauer 2010: 249). Državo je namreč po Landauerju treba razumeti kot »stanje, odnos med ljudmi«, ki ga je treba čim prej nasloviti, ne pa ga zaradi svoje teoretske čistosti ali ontološke načelnosti zavračati. Za Landauerja država ni nekaj, kar bi se dalo odpraviti z enkratno revolucijo, zato tudi svobodne družbe ni mogoče doseči s preprosto zamenjavo stare ureditve z novo, temveč le s širjenjem sfer svobode do te mere, da končno prevladajo celotnemu družbenemu življenju.

Lahko prevrnemo mizo in razbijemo okensko steklo; vendar so vsi, ki imajo državo za takšno stvar /.../, da jo lahko z razbitjem tudi že uničimo, domišljavi gobezdači [*Wortemacher*] in naivni častilci besed [*Wortanbeter*]. Država je odnos med človeškimi bitiji, način, kako se ljudje vedejo drug do drugega; in uničimo jo lahko z novimi odnosi, z drugačnim vedenjem do drugih /.../. [M]i smo država – in bomo, vse dokler se ne spremenimo, vse dokler ne ustvarimo institucij, ki konstituirajo pravo skupnost in družbo človeških bitij (v Graham 2005: 165).

Landauerjeva rešitev je torej prefigurativna avantura v nove, *municipalizirane* politične strukture in prakse, ki že tukaj in zdaj rišejo konture sveta, za katerega si prizadevamo, da bi ga nekoč tudi dosegli. Danes je Landauerjevo stališče v veliki meri vključeno v Beyevo koncepcijo spontane in subverzivne taktike gradnje »začasnih avtonomnih con« (*Temporary Autonomous Zones*, TAZ), ki »osvobodijo del ozemlja, časa, imaginacije in potem razpadejo, da bi se pojavile drugje/drugič, še preden jih lahko zatre država« (Bey 2003: 99). Tudi Nikolai Jeffs (1997: 368–69) v odličnem branju Beya izpostavlja, da je treba

subverzijo deteritorializirati, decentralizirati in delinealizirati na vseh političnih, ekonomskih, družbenih, libidinalnih in nenazadnje tudi narativnih ravneh ter vpeljati majhne in nomadske oblike upora tudi zato, ker ni več kraja na svetu, ki ga ne bi ozemljila nacionalna država /.../. [TAZ] je državi nevidna in je dovolj fleksibilna, da izgine takoj, ko je imenovana, definirana, fiksirana.

Takšnemu projektu emancipacije svojega začetka ni treba odložiti na izpolnitev zrelosti objektivnih okoliščin ali izoblikovanja primerne revolucionarnega subjekta, saj gradi na predpostavki o zmožnosti slehernega posameznika, da s svojimi gestami že tu in zdaj soustvarja svet.

Translokarno državljanstvo tako pomeni odmik od klasičnih teorij državljanstva, saj namesto na identiteti temelji na vključenosti in participaciji, namesto enakosti pa poudarja različnost oz. enako različnost. Če se referiramo na Vidmar Horvatovo (2010),

potem lahko dodamo, da translokarno državljanstvo odpira možnosti za kozmopolit-sko politiko patriotizma oz. »kozmpolitski patriotizem«. Ta za razliko od sodobnega kozmopolitizma ni ujet v »vmesnem prostoru« oz. se ne izloča iz lokalnega življenja, »da bi ohranjal svojo kulturno distinktivnost in enkratnost identitete« (prav tam, 220). Translokalnega državljanstva prav tako ne gre razumeti kot še eno v množici postmodernih koncepcij političnega članstva, saj ta po Rizmanu (2008: 37) zaznava le različnost, razliko, fragmentacijo, konflikt in nasprotovanje, ne pa tudi skupnosti, podobnosti, združevanja, konsenza in sodelovanja. Translokarno državljanstvo ne gradi na relativizmu in partikularizmu, pač pa gre zgolj za zavračanje univerzalističnih postavk liberalne koncepcije državljanstva oz. za njihovo nadgradnjo z diferenciranim univerzalizmom, ki se deloma približuje Habermasovi ideji »konstitucionalnega patriotizma«.

Glede na radikalno razumevanje politične skupnosti in poudarjanje njenega konstantnega izumljanja bi lahko prej zaključili, da translokarno državljanstvo pomeni »protiustavni patriotizem«, ki *ethnos* nadomešča z *demosom*, a ob tem sledi dosti bolj radikalnemu razumevanju demokracije kot Habermas. Demokracije namreč ne enači zgolj s primerno ustavo, določeno konstelacijo centrov politične moči v družbi in z ločitvijo oblasti na posamezne veje, temveč jo, če rečemo z Westom (2005: 68), razume kot glagol, nikoli kot samostalnik. Translokarno državljanstvo prav tako ni omejeno zgolj na sfero politike (dosežek 18. stoletja), ampak nujno vključuje celo družbeno in ekonomsko življenje.

5 Sklep – »novo državljanstvo« kot epistemološko vprašanje

Naš vnovičen premislek o političnem članstvu v 21. stoletju kaže, da »novo državljanstvo« ni zgolj politično, ampak v prvi vrsti epistemološko vprašanje, tako kot vprašanje izključevanja, zatiranja in diskriminacije danes nima zgolj ekonomske, družbene in politične dimenzije, temveč tudi kulturno in predvsem epistemološko (Santos, Nunes in Meneses 2007: xiv). Za razliko od preteklih praks nadzora in dominacije danes ta ne temelji na ekonomski ali politični moči, ampak v prvi vrsti na znanju oz. hierarhiziranju znanj; prav tako ne temelji več na izključevanju, temveč na specifičnem načinu vključevanja, ki vodi do določene konstelacije politične skupnosti in asimetrije moči znotraj nje.

Pri zamišljanju »novega državljanstva« tako nista dovolj le konceptualna jasnost in teoretska natančnost; ta naloga zahteva širšo epistemološko oz. kognitivno transformacijo. Nekatere koristne napotke za transformacijo politične teorije in politologije *per se* lahko najdemo že v ideji diatopične hermenevtike (Panikkar 1999), mogoče še bolj relevantne pa v delih Boaventure de Sousa Santosa. Santos (2004) opozarja, da se mora pred potrebnimi ekonomskimi in političnimi spremembami zgoditi kognitivna sprememba, saj družbena pravičnost ni mogoča brez kognitivne pravičnosti. Priča smo namreč epistemološki ignoranci oz. kar *epistemicidu*, ki krepí *status quo* in hkrati zavrača, diskreditira in trivializira vse argumente in rešitve, ki niso v skladu s hegemonsko epistemološko pozicijo – hegemonsko idejo resnice, objektivnosti, učin-

kovitosti in racionalnosti. Potreben je torej epistemološki obrat oz. nove epistemološke predpostavke, ki bodo širile krog (relevantnih) političnih predlogov in inovacij.

Per analogiam s Santosom je rešitev v »politologiji odsotnosti«, ki neobstoječe transformira v obstoječe, nemogoče v mogoče, nevidno v vidno, nerelevantno v relevantno. Gre torej za neke vrste subalterne študije znotraj politične teorije. Če produkcija ne-obstoja – torej hegemonika ideja politologije – temelji na:

1. *monokulturi znanja*, ki je prek moderne znanosti in visoke kulture edini arbiter resnice in estetske vrednosti;
2. *monokulturi linearne časa*, ki jo gre razumeti kot logiko zavračanja, kot »nazadnjaško« vse, kar je nasprotno »dominantnemu«;
3. *monokulturi klasificiranja*, ki poskuša naturalizirati razlike in hierarhije;
4. *monokulturi univerzalnega in globalnega*, kjer gre za trivializacijo vseh partikularnih in lokalnih praks in idej, ki naj ne bi bile kredibilne alternative praksam in idejam, ki so že univerzalne in globalne;
5. *monokulturi kapitalistične produkcije in učinkovitosti*, ki privilegira rast prek delovanja tržnih sil in zavrača druge produkcijske forme kot neproduktivne;

potem »politologija odsotnosti« temelji na novih epistemoloških predpostavkah:

1. *ekologiji znanj*, ki pripoznava druga znanja in kriterije veljavnosti;
2. *ekologiji temporalnosti*, ki linearni čas priznava zgolj kot eno izmed mnogih koncepcij časa; zavrnitev linearosti druge in drugačne politične prakse umešča na isto raven kot politične in družbene prakse zahoda, saj postanejo nova oblika sodobnosti;
3. *ekologiji pripoznavanja*, ki med drugim zavrača kolonialne ideje o rasi in spolu ter poskuša artikulirati nov odnos med enakostjo in različnostjo – *v enake različnosti*. Razlike, ki bi ostale po odpravi hierarhije, tako postanejo pomembna kritika razlik, ki jih hierarhija zahteva in potrebuje, da v prvi vrsti ne bi izginila;
4. *ekologiji transobsega*, ki zavrača logiko globalnega obsega in rekuiperira partikularne/lokalne prakse in ideje kot pomembne alternative;
5. *ekologiji produktivnosti*, ki zavrača hegemoniko paradigmo razvoja in neskončne gospodarske rasti. Pripoznava in valorizira alternativne produkcijske sisteme, ekonomske organizacije, kooperative in projekte, ki jih je diskreditirala hegemonika ortodoksnost produktivnosti.

Rezultat takšne epistemološke transformacije bi bili novi načini mišljenja in nove oblike organiziranja znanja, k temu pa lahko dodamo še prevzem političnih praks in idej, ki so bile v preteklosti prepogosto marginalizirane in trivializirane, prav tako pa bi bil to prvi korak k pluralizaciji in decentralizaciji politologije. Še več, to bi bil tudi prvi korak h kognitivni pravičnosti, ki je, kot smo že omenili, predpogoj družbene pravičnosti.

Četudi epistemološka pozicija ni oblačilo, ki ga enostavno zamenjamo, temveč naša koža, na kar nas opozarjata že Furlong in Marsh (2002), je to nujni predpogoj za novo zamišljanje državljanstva. S tem se spet vrnemo k Landauerju (2010: 88) in njegovi pronicljivi pripombi, da družbene spremembe »zadevajo vse vidike človeko-

vega življenja; ne zgolj državo, razredno strukturo, industrijo in trgovino, umetnost, izobraževanje /.../. Pot k novi, boljši družbeni ureditvi vodi po temni in usodni cesti naših nagonov ter *terra abscondita* naše duše. Svet lahko oblikujemo le od znotraj navzven.« »Novo državljanstvo« je torej na neki način že tukaj, le rešiti ga je še treba iz spon naše epistemološke ignorance.

Literatura

- Anderson, Benedict (2007): *Under Three Flags: Anarchism and the Anti-Colonial Imagination*. New York: Verso.
- Appadurai, Arjun (2004): *Grassroots Globalization and the Research Imagination*. V J. Vincent (ur.): *The Anthropology of Politics: A Reader in Ethnography, Theory, and a Critique*. Malden: Blackwell Publishers.
- Ash, Timothy Garton (2007): *Why Kosovo should become the 33rd member – and Serbia the 34th*, *The Guardian*, 15. februar 2007.
- Barclay, Harold (1996): *People Without Government, An Anthropology of Anarchy*. London: Kahn & Averill.
- Bey, Hakim (2003): *T.A.Z.: The Temporary Autonomous Zone, Ontological Anarchy, Poetic Terrorism*. Brooklyn: Autonomedia.
- Bibič, Adolf (1997): *Civilna družba in politični pluralizem*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Bookchin, Murray (2007): *Social Ecology and Communalism*. Oakland: AK Press.
- Carter, April (2001): *The Political Theory of Global Citizenship*. London: Routledge.
- Castells, Manuel (1985): *The City and the Grassroots: A Cross-cultural Theory Of Urban Social Movements*. Berkeley: University of California Press.
- Castells, Manuel (1994): *European Cities, the informational society, and the global economy*. *New Left Review*, I (204): 18–32.
- Day, Richard J. F. (2005): *Gramsci is Dead, Anarchist Currents in the Newest Social Movements*. London: Pluto Press.
- Delanty, Gerard (2006): *Citizenship in a global age: Society, culture, politics*. New York: Open University Press.
- Deželan, Tomaž (2009): *Relevantnost tradicij državljanstva*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV.
- Deželan, Tomaž (2010): *Nasproti evropskemu federalizmu?* Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV.
- Fisher, Rober, in Klein, Joe (ur.) (1993): *Mobilizing the Community: Local Politics in the Era of the Global City*. London: Sage.
- Furlong, Paul, in Marsh, David (2002): *»A Skin not a Sweater: Ontology and Epistemology in Political Science«*. V D. Marsh in G. Stoker (ur.): *Theory and Methods in Political Science*. New York: Palgrave Macmillan.
- Graeber, David (2007): *Possibilities: Essays on Hierarchy, Rebellion, and Desire*. Oakland: AK Press.
- Graham, Robert (ur.) (2005): *Anarchism: A Documentary History of Libertarian Ideas, Volume One: From Anarchy to Anarchism (300CE to 1939)*. Montréal: Black Rose Books.

- Heckscher, Zahara (2003): Long before Seattle: Historical Resistance to Economic Globalization. V R. Broad (ur.): *Global Backlash: Citizen Initiatives for a Just World Economy*. Manham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Jeffs, Nikolai (1997): Intelektualci, novi razredi, anarhizmi. V N. Chomsky: *Somrak demokracije*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Jeffs, Nikolai (1998): All you need is love (nasilje, emancipacija, pa tudi nekaj uvodnih besed ...). *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, XXVI (188): 9–42.
- Kingsnorth, Paul (2004): *One No, Many Yeses*. London: Free Press.
- Kralj, Ana (2008): *Nepovabljeni: globalizacija, nacionalizem in migracije*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales.
- Landauer, Gustav (2010): *Revolution and Other Writings: A Political Reader*. Oakland: PM Press.
- de León, Juana Ponce (ur.) (2001): *Our Word is Our Weapon: Selected Writings of Subcomandante Marcos*. New York: Seven Stories Press.
- Lister, Ruth (1998a): *Citizenship: Feminist Perspectives*. New York: New York University Press.
- Lister, Ruth (1998b): Citizenship and difference: towards a differentiated universalism. *European Journal of Social Theory*, 1 (1): 71–90.
- Lukšič-Hacin, Marina (1999): *Multikulturalizem*. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC.
- Marcuse, Herbert (1969): Repressive tolerance. V R. P. Wolff, B. Moore, jr., in H. Marcuse: *A Critique of Pure Tolerance*. Boston: Beacon Press.
- Marcuse, Herbert (2002): *One-Dimensional Man: Studies in the Ideology of Advanced Industrial Society*. London: Routledge Classics.
- McNally, David (2006): *Another World is Possible: Globalization & Anti-Capitalism*. Winnipeg: Arbeiter Ring Publishing.
- Mertes, Tom (2002): Grass-Roots Globalism. *New Left Review*, 17: 101–110.
- Pajnik, Mojca (2010): Socialno državljanstvo, migracije in trg del. V K. Medica, G. Lukič in M. Bufor (ur.): *Migranti v Sloveniji – med integracijo in alienacijo*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales.
- Panikkar, Raimon (1999): *The Intrareligious Dialogue*. Mahwah: Paulist Press.
- Petrović, Gajo (1967): *Marx in the Mid-Twentieth Century: A Yugoslav Philosopher Reconsiders Karl Marx's Writing*. Garden City: Anchor Books.
- Petrović, Gajo (1978): Mišljenje revolucije: Od ontologije do »filozofije politike«. Zagreb: Naprijed.
- Petrović, Gajo (1986): *Praksa/istina*. Zagreb: Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske.
- Restrepo, Eduardo, in Escobar, Arturo (2005): Other Anthropologies and Anthropology Otherwise: Steps to a World Anthropologies Framework. *Critique of Anthropology*, 25 (2): 99–129.
- Rizman, Rudi (2008): Globalizacija in avtonomija: Prispevki za sociologijo globalizacije. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Rizman, Rudi (2011): Izzivi državljanstva v času globalizacije. V C. Toplak in Ž. Vodovnik (ur.): *Nov(o) državljan(stvo)*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Santos, Boaventura de Sousa (2002): *Towards a New Legal Common Sense*. Evanston: Northwestern University Press.
- Santos, Boaventura de Sousa (2004): *The World Social Forum: Toward a Counter-Hegemonic Globalisation (Part I)*. V J. Sen in dr. (ur.): *World Social Forum: Challenging Empires*. New Delhi: The Viveka Foundation.

- Santos, Boaventura de Sousa (2005): *Democratizing Democracy: Beyond the Liberal Democratic Canon*. New York: Verso.
- Santos, Boaventura de Sousa (2006): *The Rise of the Global Left: The World Social Forum and Beyond*. London: Zed Books.
- Santos, Boaventura de Sousa (ur.) (2007): *Cognitive Justice in a Global World: Prudent Knowledges for a Decent Life*. Lanham: Lexington Books.
- Santos, Boaventura de Sousa (ur.) (2008): *Another Knowledge Is Possible: Beyond Northern Epistemologies*. New York: Verso.
- Santos, Boaventura de Sousa, Arriscado Nunes, João, in Meneses, Maria Paula (2007): *Opening Up the Canon of Knowledge and Recognition of Difference*. V B. de Sousa Santos (ur.) (2008): *Another Knowledge Is Possible: Beyond Northern Epistemologies*. New York: Verso.
- Scholte, Jan Aart (2000): *Globalization: A Critical Introduction*. London: Macmillan Press.
- Scott, James C. (1998): *Seeing Like a State: How Certain Schemes to improve the Human Condition Have Failed*. New Haven: Yale University Press.
- Scott, James C. (2010): *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia*. New Haven: Yale University Press.
- van Steenberg, Bart (1994): *Towards a global ecological citizen*. V B. van Steenberg (ur.): *The Condition of Citizenship*. London: Sage.
- Tilly, Charles (1990): *Coercion, Capital, and European States, AD 990–1992*. Cambridge: Blackwell.
- Touraine, Alain (2000): *Can We Live Together? Equality and Difference*. Cambridge: Polity.
- Turner, Bryan, in Hamilton, Peter (ur.) (2002): *Citizenship: Critical Concepts*. London: Routledge.
- Vidmar Horvat, Ksenija (2010): *Kozmopolitstvo, patriotizem in drugi: rekonstruiranje okvirov pripadanja*. V S. Benhabib: *Pravice drugih: tujci, rezidenti in državljani*. Ljubljana: Založba Krtina.
- Vidmar Horvat, Ksenija (2011): *Novo državljanstvo, patriotizem in kozmopolitstvo*. V C. Toplak in Ž. Vodovnik (ur.): *Nov(o) državljan(stvo)*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Ward, Colin (1982): *Anarchy in Action*. London: Freedom Press.
- West, Cornel (2005): *Democracy Matters*. New York: Penguin Books.
- Young, Iris Marion (1989): *Polity and group difference: A critique of the ideal of universal citizenship*. *Ethics*, 99: 250–274.

Naslov avtorja:

doc. dr. Žiga Vodovnik

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede

Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

e-mail: ziga.vodovnik@fdv.uni-lj.si

Primož Dolenc, Suzana Laporšek

Obdavčitev dela in zaposlenost v državah OECD in Sloveniji

POVZETEK: Članek obravnava značilnosti obdavčitve dela in zaposlenosti v državah OECD in Sloveniji ter analizira učinek davčnega primeža na zaposlenost. Države OECD imajo progresivni davčni primež, saj le-ta narašča z višino dohodka, zaradi olajšav pa je ta nižji pri družinah z dvema otrokoma (v primerjavi s samsko osebo pri isti ravni plače). Glede na stopnje zaposlenosti in brezposelnosti lahko države OECD razvrstimo v dve skupini. Prva skupina beleži nizko stopnjo zaposlenosti in visoko stopnjo brezposelnosti ter visok davčni primež, medtem ko ima druga skupina držav obratne značilnosti. Negativni učinek davčnega primeža na zaposlenost v državah OECD je potrdila tudi panelna regresijska analiza. Slovenija sodi med države z visokim davčnim primežem, za katere je še posebej pomembno, da nadaljujejo z zniževanjem davčnega primeža.

KLJUČNE BESEDE: davčni primež, zaposlenost, ekonomska politika, OECD, Slovenija.

1 Uvod

Vpliv davčnega primeža – mere razlike med neto plačo zaposlenega in celotnimi stroški dela – na zaposlenost je v zadnjih letih predmet številnih razprav (OECD 2008). Z ustvarjanjem vrzeli med celotnimi stroški dela in realnimi dohodki iz dela oziroma plačami povišanje davkov na dohodke iz dela (v razmerah nepopolno fleksibilnega trga dela) vodi do zmanjšanja povpraševanja po delu in zaposlenosti ter posledično do povišanja brezposelnosti (Vodopivec 2005).¹ Mnoge študije so pokazale negativno povezanost med davčno obremenitvijo dela in zaposlenostjo, pri čemer je obseg, do katerega se povečanje davčnega primeža odrazi v zmanjšanju zaposlenosti, odvisen od institucionalnih značilnosti individualnih trgov dela (glej Alesina in Perotti 1997; Nickell in Layard 1999; Daveri in Tabellini 2000; Nickell 2003; Belot in van Ours 2004; Bassanini in Duval 2006; Góra in dr. 2006; OECD 2006).

V zadnjih letih je večina držav članic Organizacije za gospodarsko sodelovanje in razvoj (angl. *Organisation for Economic Co-operation and Development*, v nadaljevanju OECD) in Evropske unije (v nadaljevanju EU) pričela zmanjševati davčno

1. Višja obdavčitev dela znižuje denarne tokove, ki pripadajo lastnikom podjetja, in prek tega tudi vrednost lastniškega kapitala podjetja (glej Stubelj 2010).

obremenitev dohodkov iz dela z namenom ublažitve brezposelnosti, ustvarjanja novih delovnih mest in izboljšanja splošne gospodarske situacije (OECD 2006; European Commission 2005). Države OECD so tako v obdobju 2000–2009 davčni primež za samsko osebo brez otrok s 67 % povprečne plače v povprečju znižale za 1,9 odstotnih točk, znižanje pa je bilo še večje pri enostarševskih družinah s 67 % povprečne plače (– 3,2 odstotne točke) in družinah z enim zaposlenim staršem s povprečno plačo (– 2,5 odstotne točke). Upad v davčnem primežu je bil višji med državami OECD, ki so prav tako članice EU. V Sloveniji se je davčni primež za samsko osebo brez otrok s 67 % povprečne plače v enakem obdobju znižal za 0,7 odstotne točke, v letu 2009 pa je upadel še za dodatnih 0,6 odstotne točke kot rezultat odprave davka na izplačane plače in uvedbe diferencirane višine splošne olajšave pri dohodnini v letu 2008. Za družine z enim zaposlenim je znižanje doseglo – 1,8 odstotne točke. Davčni primež in stopnja brezposelnosti sta v večini držav članic EU v primerjavi z državami OECD, ki niso članice EU, še vedno precej višja, tudi zaradi nefleksibilnosti trga dela v nekaterih evropskih državah.

Namen članka je prikazati značilnosti obremenitve stroškov dela z davki in prispevki (po različnih tipih družin in ravneh dohodka) ter zaposlenosti v državah OECD² in Sloveniji in ugotoviti, kakšen je vpliv davčnega primeža na zaposlenost v državah OECD. Analiza temelji na podatkih iz obdobja pred globalno finančno krizo, in sicer obsega obdobje med letoma 2000 in 2008.

Članek je razdeljen na šest poglavij. Uvodnemu poglavju sledi kratek pregled dose-danjih empiričnih študij o učinku obdavčitve prihodkov iz dela na zaposlovanje, temu pa predstavitev metodologije in podatkov v tretjem poglavju. Četrto poglavje podrobno obravnava značilnosti davčnega primeža ter stopenj zaposlenosti in brezposelnosti v državah OECD in Sloveniji. Peto poglavje služi panelni regresijski analizi povezanosti med davčnim primežem in zaposlenostjo. Šesto poglavje zaključuje prispevek s pov-zetkom temeljnih spoznanj in podaja ustrezna priporočila politikam.

2 Pregled empiričnih študij na področju obdavčitve dela

V skladu s klasično teorijo trga dela zvišanje davčnega primeža prikažemo s pre-mikom krivulje povpraševanja po delu levo navzdol. Bolj kot je krivulja ponudbe dela (in/ali krivulja povpraševanja po delu) elastična, večji je negativni učinek davčnega primeža na zaposlenost (glej World Bank 2005).

Makroekonomske študije odnosa med davčnim primežem in zaposlenostjo temeljijo na različnih panelnih podatkovnih bazah in ekonometričnih modelih z mero zaposlenosti kot odvisno spremenljivko, različnimi merami davčne obremenitve dela kot pojasnjevalnimi spremenljivkami in skupino kontrolnih spremenljivk (kot so bruto domači proizvod – v nadaljevanju BDP, stopnja inflacije, standardne institucije trga dela itd.). Kljub razlikam v strukturi ekonometričnih modelov večina študij kaže na negativno povezanost med davčnim primežem in zaposlenostjo. Kratek opis strukture

2. V analizi držav OECD nismo upoštevali Čila in Slovenije, saj sta ti državi postali članici OECD leta 2010.

in rezultatov nekaterih od študij najdemo v de Haan in dr. (2003), Nickell (2003) in OECD (2006), nekaj pa jih na kratko predstavljamo v nadaljevanju.

Nickell in Layard (1999) sta na vzorcu 20 držav OECD v obdobju 1983–1994 pokazala, da se znižanje povprečne davčne obremenitve za 5 odstotnih točk odrazi v znižanju stopnje brezposelnosti za 13 %. Nadalje je Nickell (2003) pokazal, da povišanje davčnega primeža za 10 % zniža ponudbo dela delovno aktivnega prebivalstva za približno 1–3 %. Na podlagi primerjave treh držav celinske Evrope (Francija, Nemčija in Italija) z Združenimi državami Amerike Nickell (2003) tudi pokaže, da razlika v davčnem primežu med državami (ki znaša 16 odstotnih točk) pojasni približno eno četrtno celotne razlike v stopnji zaposlenosti med državami. Preostala razlika v stopnji zaposlenosti je rezultat razlik v sistemih socialne varnosti in v drugih institucijah trga dela.

Daveri in Tabellini (2000) trdita, da je negativen učinek obdavčitve dela na zaposlenost in rast predvsem evropski pojav. V empirični študiji na vzorcu 14 industrijskih držav OECD v obdobju 1965–1991 sta namreč pokazala, da dvig stopnje efektivne obdavčitve dela za skoraj 10 odstotnih točk v Evropi povzroči zvišanje stopnje brezposelnosti za 4 odstotne točke. Še več, dvig obdavčitve dela je prav tako povezan z znižanjem stopnje rasti za približno 0,4 odstotne točke na letni ravni in s približno eno tretjino opazovanega znižanja rasti v letih 1965–1975 in 1976–1991.

Podobne ugotovitve sporočajo tudi študije na vzorcu držav članic EU. Góra in dr. (2006) so na primer pokazali na negativne učinke davčnega primeža na rast zaposlenosti v osmih novih državah članicah EU (v nadaljevanju NMS) in izpostavili, da davčni primež bolj prizadene zaposlenost nizkokvalificiranih delavcev. Vörk in dr. (2007) so potrdili negativne učinke davčnega primeža na ponudbo delovne sile in stopnjo zaposlenosti v NMS-8. Škodljive učinke visokega davčnega primeža in/ali neprimerne sistema nadomestil za brezposelnost na trg dela je v svoji študiji na vzorcu 10 osrednjih in vzhodnih NMS potrdil tudi Behar (2009).

Čeprav večina študij potrjuje negativen učinek davčnega primeža na zaposlenost, je obseg, do katerega se povišanje davčnega primeža odrazi v znižanju stopnje zaposlenosti, odvisen tudi od institucionalnih značilnosti posameznih trgov dela (kot so fleksibilnost trga dela, struktura sistema določanja plač, zakonske določbe na področju minimalnih plač, nadomestil za brezposelnost in socialnih transferjev, sistem socialnega varstva, raven znanj in spretnosti delovne sile, porazdelitev davčnega bremena med delodajalci in zaposlenimi, progresivnost davkov ter druge politike in institucije na trgu dela). Vendar so tovrstne študije tudi predmet številnih kritik, in sicer zaradi pomanjkljivosti v podatkih in empiričnih modelih, na katerih slonijo (glej na primer Blanchard 2006).

3 Metodologija in podatki

Značilnosti obdavčitve dela ter stopenj zaposlenosti in brezposelnosti v državah OECD in Sloveniji analiziramo z uporabo opisnih statistik.

Da bi preverili, ali med opazovanimi državami OECD obstajajo homogene skupine, ter ocenili njihove značilnosti, smo uporabili hierarhično metodo razvrščanja na

osnovi Wardove metode in kvadrata evklidske razdalje. Pri razvrščanju smo uporabili spremenljivki stopnja brezposelnosti in stopnja zaposlenosti v letu 2009. Skupine so bile določene s pomočjo dendograma.

Nazadnje smo preverili, ali lahko razlike v davčnem primežu pojasnijo razlike v stopnji zaposlenosti in brezposelnosti med državami. Za regresijsko analizo smo izbrali panelno regresijsko analizo z metodo popravljenih standardnih napak (angl. *panel corrected standard method*), s čimer smo kontrolirali sočasne korelacijske napake in napake heteroskedastičnosti panela. Beck in Katz (1995) to metodo predlagata tudi v primeru, ko je v panelu več držav kot pa letnih opazovanj. Analizo smo opravili na vzorcu 28 držav članic OECD (zaradi pomanjkanja podatkov smo izključili Luksemburg in Islandijo) med letoma 2000 in 2008. Ocenili smo naslednji regresijski model:

$$ER_{i,t} = \alpha + \beta \cdot TW_{i,t} + \Pi \cdot \text{makroekonomska kontrolna matrika}_{i,t} + e_{i,t}$$

kjer je ER – stopnja zaposlenosti (15–64 let) v sektorjih B-N,³ TW – davčni primež (pri obravnavanih tipih družin in ravneh dohodka), makroekonomska kontrolna matrika (vključuje BDP na prebivalca, stopnjo inflacije, indeks varovanja zaposlitve – v nadaljevanju EPL), e – napaka, i – država in t – čas.

Empirična analiza obdavčitve dela in njenih potencialnih učinkov na zaposlenost v državah OECD sloni na podatkih, pridobljenih iz uradnih poročil in podatkovne baze OECD (OECD 2008, 2009a, b, c, d in 2010; OECD.Stat 2010). Dodatni podatki za Slovenijo so bili preračunani na podlagi podatkov, dostopnih v podatkovni bazi in poročilih Statističnega urada Republike Slovenije (2009a, b, c).

Podatki o obremenitvi dela so preračunani na podlagi metodologije OECD, in sicer za delavca, zaposlenega v proizvodnem sektorju B-N. V analizo smo vključili tri tipe družin pri različnih ravneh bruto plač, in sicer samsko osebo brez otrok s 67 %, 100 % in 167 % povprečne plače, enostarševsko družino z dvema otrokoma in 67 % povprečne plače ter družino z dvema otrokoma in enim zaposlenim staršem s povprečno plačo.

V nadaljnji analizi se osredotočamo na odnos med davčnim primežem in zaposlenostjo na strani povpraševanja po delu, medtem ko učinkov dejavnikov na strani ponudbe dela in drugih institucij na trgu dela (na primer minimalna plača, večšine in znanja, zakonske določbe na področju varovanja zaposlitve itd.) ne obravnavamo podrobno.

3. V skladu s Standardno klasifikacijo dejavnosti (2008) dejavnosti B-N nadomeščajo dejavnosti C-K, ki so po metodologiji OECD osnova za preračun davčnega primeža. Med dejavnosti B-N sodijo rudarstvo (B), predelovalne dejavnosti (C), oskrba z električno energijo, plinom in paro (D), oskrba z vodo, ravnanje z odpadki in odpadki, saniranje okolja (E), gradbeništvo (F), trgovina, vzdrževanje in popravila motornih vozil (G), promet in skladiščenje (H), gostinstvo (I), informacijske in komunikacijske dejavnosti (J), finančne in zavarovalniške dejavnosti (K), poslovanje z nepremičninami (L), strokovne, znanstvene in tehnične dejavnosti (M) ter druge raznovrstne poslovne dejavnosti (N) (Statistični urad Republike Slovenije 2010).

4 Značilnosti obdavčitve dela ter zaposlenosti

4.1 Obdavčitev dela

Stopnje davčnega primeža⁴ za različne skupine delavcev (glede na raven bruto plače in tip družine), zaposlenih v dejavnostih B-N, se med državami OECD močno razlikujejo, tako zaradi razlik v gospodarskem razvoju ter ekonomskem in političnem sistemu kot tudi zaradi različnega razumevanja pojma socialne države. Davčni primež samske osebe brez otrok s 67 % povprečne plače v letu 2009 tako presega 45 % v Franciji, na Madžarskem, v Nemčiji in Belgiji, nižji od 20 % pa je na Novi Zelandiji ter v Koreji in Mehiki. Povprečna stopnja obdavčitve tega delavca v državah OECD v letu 2009 znaša 32,5 %, kar je eno odstotno točko nižje od povprečja v letu 2008. Vse države OECD imajo progresivni davčni primež, kar pomeni, da stopnja obdavčitve dela narašča z naraščanjem osebnega dohodka oziroma bruto plače. Namreč, povprečni davčni primež samske osebe s povprečno plačo v državah OECD v letu 2009 znaša 36,5 %, obdavčitev samske osebe s 167 % povprečne plače pa 41,1 % (glej tabelo 1). Na ta način so zaščiteni delavci z nizkimi dohodki, saj se višja obdavčitev prevrne na zaposlene z višjimi dohodki.⁵

Povprečna obdavčitev dela je nižja pri družinah (pri enaki ravni povprečne plače), saj so te upravičene do olajšav za vzdrževane družinske člane. Davčni primež za enostarševsko družino z dvema otrokoma in 67 % povprečne plače tako sega od – 16,5 % na Novi Zelandiji do 26,8 % v Franciji, v povprečju pa je za 15,5 odstotne točke nižji od davčnega primeža za samsko osebo brez otrok pri enaki ravni povprečne plače. Prav tako je pri družinah z enim zaposlenim staršem s povprečno plačo zaradi prejemanja družinskih olajšav in ugodnejše davčne obravnave davčni primež v vseh državah OECD (z izjemo Grčije) nižji (glej tabelo 1). Olajšave se gibljejo med 33,8 % (Nova Zelandija) in 3,7 % (Japonska) za enostarševske družine s 67 % povprečne plače ter med 17,9 % (Nova Zelandija) in 2,5 % (Japonska) za družine z enim zaposlenim staršem s povprečno plačo. Povprečna stopnja olajšav za enostarševske družine tako znaša 10,8 %, kar je dvakrat več kot olajšave za družine z enim zaposlenim staršem.

V Sloveniji je davčni primež na delavca v proizvodnem sektorju (samskega in brez otrok) s 67 % povprečne plače v Sloveniji v letu 2009 znašal 39,7 %, kar je 0,6 odstotne točke manj kot leto prej. Med novimi državami članicami EU se Slovenija po višini davčnega primeža uvršča v sam vrh, saj je v letu 2008 zabeležila (skupaj z Litvo) drugo najvišjo obdavčitev dela takoj za Madžarsko. Davčni primež je nižji za družine, in sicer je ta v letu 2009 za enostarševske družine z dvema otrokoma in 67 % povprečne plače znašal 33,7 %, za družine z enim zaposlenim staršem s povprečno plačo pa 35,1 %.

4. Davčni primež izračunamo z obrazcem:

$$\text{davčni primež} = \frac{\text{dohodnina} + \text{prispevki delodajalca in delojemalca za socialno varnost} + \text{davek na izplačane plače}}{\text{celotni stroški delodajalca z zaposlenim}}$$

5. Značilnosti progresivnosti obdavčitve dela v državah OECD in Sloveniji po letu 1991 so predstavljene tudi v Kosi in Bojnec (2009).

Tabela 1: Davčni primež (po različnih ravneh bruto plače in tipih družin) ter stopnje zaposlenosti in brezposelnosti v državah OECD in Sloveniji, 2009 (v %).

% povprečne plače	samska oseba, 0 otrok			samska oseba, 2 otroka	družina, en zaposleni, 2 otroka	stopnja zaposlenosti (15–64 let)	stopnja brezposelnosti (15–64 let)
	67 %	100 %	167 %	67 %	100 %		
Avstralija	20,7	26,7	32,6	– 7,5	14,1	72,0	5,6
Avstrija	43,3	47,9	50,1	26,4	36,6	71,6	4,8
Belgija	48,9	55,2	60,5	33,7	38,8	61,6	7,9
Kanada	26,3	30,8	32,9	– 7,7	18,3	70,0	8,3
Češka	38,6	41,9	44,6	15,0	20,5	65,4	6,7
Danska	37,7	39,4	48,6	13,2	28,8	75,7	6,0
Finska	37,0	42,4	48,2	25,4	37,0	68,7	8,2
Francija	45,2	49,2	53,1	36,8	41,7	64,2	9,5
Nemčija	46,0	50,9	53,0	31,3	33,7	70,9	7,5
Grčija ¹	36,8	41,5	46,2	36,0	41,7	61,2	9,5
Madžarska	46,3	53,4	58,4	30,1	43,7	55,4	10,0
Islandija	22,7	28,3	32,7	4,9	8,6	78,3	7,2
Irska	22,5	28,6	39,1	– 9,5	11,7	61,8	11,9
Italija	43,0	46,5	51,5	25,0	35,7	57,5	7,7
Japonska	27,8	29,2	32,3	21,5	23,7	70,0	5,1
Koreja	17,0	19,7	21,9	16,4	17,2	63,8*	3,6
Luksemburg	27,4	34,0	41,4	0,3	11,2	65,2	5,4
Mehika	11,8	15,3	20,8	11,8	15,3	59,9*	5,5
Nizozemska	33,3	38,0	41,8	11,3	29,7	77,0	3,4
Nova Zelandija	15,6	18,4	24,9	– 16,5	0,6	74,9*	6,1
Norveška	34,0	37,4	43,0	20,6	30,6	76,4	3,1
Poljska	33,0	34,0	34,9	28,4	28,4	59,3	8,2
Portugalska	32,3	37,2	43,0	20,6	26,3	66,3	9,6
Slovaška	34,3	37,6	40,1	21,2	22,7	60,2	12,0
Španija	34,2	38,2	41,6	28,4	32,3	59,8	18,0
Švedska	41,2	43,2	50,9	32,8	37,5	72,2	8,3
Švica	26,3	29,3	33,6	11,4	17,2	79,2	4,4
Turčija ²	35,2	37,5	40,4	34,0	36,2	44,3	12,6
Velika Britanija	29,2	32,5	37,0	8,9	26,4	69,9	7,6
ZDA	26,9	29,4	34,6	4,2	13,7	70,9*	9,3

Slovenija	39,7	42,2	47,1	33,7	35,1	67,5	5,9
aritm. povprečje ³	32,5	36,4	41,1	16,9	26,0	66,7	7,8
standardni odklon ³	9,6	10,0	10,0	14,7	11,3	8,1	3,2
koeficient var- iacije ³	0,30	0,27	0,24	0,87	0,44	0,12	0,41
mediana ³	33,7	37,5	41,5	20,6	27,4	67,5	7,8
povprečni mejni davčni primež	43,0	45,9	48,0	45,9	45,6		

Opombe:

¹ Podatki o povprečni plači v Grčiji precenjujejo dejanske bruto prihodke zaposlenih, ker vključujejo olajšave, povezane z zakonsko zvezo in otroki, ki pa niso dostopne vsem družinam.

² Podatki o plačah izhajajo iz stare definicije povprečnega delavca (ISIC D, rev. 3).

³ Preračunani parametri ne vključujejo podatkov za Slovenijo.

* Podatek za leto 2008.

Viri: OECD.Stat, 2010; OECD, 2010; lastni izračun.

V večini držav OECD davčni primež sestavljajo davek na osebni dohodek in prispevki za socialno varnost, ki jih plačajo tako delojemalci kot delodajalci. Nekaj držav (Madžarska, Avstrija, Švedska in Avstralija) pozna tudi davek na izplačane plače, katerega višina se giblje med 1,6 % na Madžarskem do 6,0 % v Avstraliji. Analiza strukture davčnega primeža razkriva, da pretežni del celotnega davčnega primeža pri vseh ravneh bruto plač in tipih družin predstavljajo prispevki za socialno varnost, pri čemer so ti višji v evropskih (EU) državah OECD.⁶ Med obravnavanimi državami le Avstralija in Nova Zelandija prispevkov za socialno varnost ne odmerjata delojemalcem, ti prispevki so zelo nizki tudi v Islandiji (0,2 %) in Mehiki (1,4%). Prispevki za socialno varnost so ponavadi odmerjeni po enotni stopnji ne glede na višino dohodkov zaposlenega, večina držav pa uporablja tudi t. i. kapico na socialne prispevke (tj. zgornjo mejo obremenitve plač s prispevki), bodisi pri celotnih prispevkih bodisi pri prispevkih delodajalcev ali delojemalcev. Praviloma je kapica postavljena pri dohodkih, ki presegajo 167 % povprečne plače (glej OECD 2009e). V Sloveniji kapico uporabljamo le pri obračunu prispevkov samostojnih podjetnikov.

Mnoge države EU so s ciljem spodbuditi povpraševanje po delu že znižale visoke stopnje prispevkov (predvsem delodajalcev) za socialno varnost. Nekatere države (Belgija, Francija, Grčija, Nizozemska, Španija, Irska, Velika Britanija) so pri tem ciljale na določene, pretežno prikrajšane skupine ljudi (nizko usposobljeni delavci z nizkimi prihodki), druge (Nemčija, Avstrija) pa so sprejele ukrepe znižanja stopenj prispevkov za vse skupine delavcev (European Commission 2007). V letu 2009 se tako delež vseh prispevkov za socialno varnost v davčnem primežu v EU giblje od 52 % pri 167 % povprečni plači do 70 % pri 67 % povprečni plači. Od tega pravila odstopa Danska,

6. Razlike v višini prispevkov delojemalcev in delodajalcev med skupinama držav EU in ne-EU OECD niso statistično značilne.

ki beleži najvišji delež davka na osebni dohodek v davčnem primežu ter hkrati zelo nizek delež socialnih prispevkov.⁷

Razlike v strukturi davčnega primeža pridejo še posebej do izraza pri obravnavi družin. Koeficient variacije davka na osebni dohodek tako znaša 1,6 v primeru enostarševske družine s 67 % povprečne plače in 0,9 v primeru družine z enim zaposlenim staršem s povprečno plačo, medtem ko se relativna variabilnost davka na osebni dohodek pri samskih osebah giblje med 0,4 in 0,6. Koeficient variacije socialnih prispevkov je stabilen v vseh obravnavanih primerih (okrog 0,5). S tem je povezana tudi variabilnost davčnega primeža med državami, ki je najvišja v primeru enostarševske družine s 67 % povprečne plače. To kaže, da so razlike v zakonskih predpisih obdavčitve dela med državami večje v primeru enostarševskih družin.

V zadnjem desetletju smo priča postopnemu zniževanju davčnega primeža v državah OECD. V obdobju 2000–2009 se je davčna obremenitev pri samskih osebah brez otrok (pri različnih ravneh plač) v povprečju znižala za 1,5–2 odstotni točki, pri obravnavanih družinah pa za 3 odstotne točke; znižanje je bilo večje med državami EU OECD. V veliki meri je bil upad davčnega primeža posledica sprememb v višini davkov na osebne dohodke (OECD 2008). V Sloveniji je upad davčnega primeža po letu 2004 posledica sprememb v zakonodaji, in sicer zmanjšanja števila davčnih razredov in mejnih stopenj davka na osebne dohodke v letih 2004 in 2007, povišanja davčnih olajšav v letu 2008⁸ ter opustitve davka na izplačane plače v letu 2009. Kot rezultat teh ukrepov se je davčni primež leta 2009 v primerjavi z letom 2006 znižal za 4,2 % za samske osebe s 67 % povprečne plače, za 7 % za osebe s 100 % povprečne plače, za 9 % za osebe s 167 % plače in za približno 4 % za obravnavane družine. A ne glede na znižanje v davčnem primežu je bila obdavčitev dela v Sloveniji v obdobju 2000–2009 vseskozi nad povprečjem držav OECD. Glede na ekonometrične študije se bo nadaljnje znižanje davčnega primeža odrazilo v pozitivnih učinkih tako na povpraševanje po delu kot na ponudbo delovne sile. Usmerjeno zniževanje obdavčitve delavcev z nizkimi plačami je lahko upravičeno kot alternativa nizkim proračunskim stroškom (OECD 2009b, c).

Povprečni mejni davčni primež, ki izraža znesek posrednih in neposrednih davkov ter prispevkov iz naslova plač na dodatno enoto stroškov dela (tj. bruto plače), v državah OECD v letu 2009 za samsko osebo brez otrok s 67 % povprečne plače znaša 43,0 % ter se povečuje s povečevanjem višine bruto plače. Najvišji mejni davčni primež dosega

7. Značilnost skandinavskega modela države blaginje je, da se pretežni del socialne varnosti financira iz davkov, in ne iz prispevkov.

8. S spremembo Zakona o dohodnini-1 v letu 2004 je prišlo do zmanjšanja števila davčnih razredov (s šest na pet), znižanja najnižje davčne stopnje s 17 na 16 % ter povišanja splošnih olajšav za vse davkoplačevalce (s 1474 EUR na 2355 EUR). Leta 2007 je ponovna sprememba Zakona o dohodnini-2 pet davčnih razredov (od 16 do 50 %) nadomestila s tremi davčnimi razredi (16, 27 in 41 %), s čimer se je zmanjšalo davčno breme za delavce z visokimi plačami. Leta 2008 je vlada zvišala raven splošnih in posebnih davčnih olajšav (s čimer je znižala davčno breme, še posebej za tiste z nižjimi dohodki) ter znižala in poenostavila obstoječe posebne olajšave.

Belgija (71,3 %) in Francija (63,2 %), najnižjega pa Mehika (17,5 %) in Koreja (19,3 %). Tako kot v državah OECD tudi v Sloveniji stopnje mejnega davčnega primeža rastejo progresivno z rastjo plač. Mejna vrednost davčnega primeža za samsko osebo brez otrok s 67 % povprečne plače znaša 44,0 %, za samsko osebo s 167 % povprečnega primeža pa že 60,4 %. Enostarševske družine in družine z enim zaposlenim beležijo nižje mejne stopnje; v letu 2009 ta znaša 43,5 % (glej tabelo 1).

V nadaljevanju analize nas je zanimalo, ali prihaja do razlik v davčnem primežu med državami OECD, ki niso članice EU, in tistimi, ki so hkrati tudi del EU. Kot je razvidno iz tabele 2, imajo države ne-EU OECD statistično značilno nižji davčni primež kot države EU OECD, in to pri vseh obravnavanih ravneh bruto plač in tipih družin. Razlike med skupinama držav so prav tako statistično značilne v mejnem davčnem primežu (razen v primeru družine z enim zaposlenim staršem s povprečno plačo).

Tabela 2: Primerjava evropskih (EU) in ne-EU držav OECD glede na povprečni in mejni davčni primež (po različnih ravneh bruto plače in tipih družin), 2009 (v %).

Tip družine	samska oseba, 0 otrok			samska oseba, 2 otroka	družina, en zaposleni, 2 otroka
	67 %	100 %	167 %		
Kazalec/% povprečne plače	67 %	100 %	167 %	67 %	100 %
Povprečni davčni primež					
1 države EU OECD (n = 19)	37,4	41,7	46,5	21,9	30,8
2 države ne-EU OECD (n = 11)	24,0	27,5	31,8	8,5	17,8
t-test (p)	4,914 (0,000)	5,159 (0,000)	5,547 (0,000)	2,634 (0,014)	3,594 (0,001)
Mejni davčni primež					
1 države EU OECD (povprečje, n = 19)	49,4	51,7	53,1	51,8	48,0
2 države ne-EU OECD (povprečje, n = 11)	31,1	35,9	39,1	35,7	41,5
t-test (p)	4,950 (0,000)	4,789 (0,000)	3,909 (0,001)	3,406 (0,002)	1,269 (0,182)

Vir: Tabela 1; lastni izračun.

4.2 Davčni primež in zaposlenost

Z analizo smo ugotovili, da se države OECD ne razlikujejo zgolj v davčni obremenitvi dela, temveč tudi v stopnjah zaposlenosti in brezposelnosti. Da bi ocenili odnos med davčnim primežem ter stopnjami zaposlenosti in brezposelnosti, smo opravili bivariatno analizo povezanosti. Kot je razvidno iz tabele 3, rezultati bivariatne analize kažejo smer povezanosti med davčnim primežem in stopnjo brezposelnosti (pozitivna smer) ter davčnim primežem in stopnjo zaposlenosti (negativna povezava), a ker rezultati povezanosti niso statistično značilni pri sprejemljivi (tj. petodstotni) stopnji značilnosti

(razen v primeru družin), ne moremo z gotovostjo potrditi obstoja povezanosti med davčnim primežem in stopnjo zaposlenosti oziroma brezposelnosti.

Tabela 3: Vrednosti Pearsonovih koeficientov povezanosti med davčnim primežem (po različnih tipih družin in ravnih obravnavanih plač), stopnjo zaposlenosti in stopnjo brezposelnosti, leto 2009.

Davčni primež za	samsko osebo, 0 otrok			samsko osebo, 2 otroka	družino, en zaposleni, 2 otroka
	67 %	100 %	167 %	67 %	100 %
% povprečne plače	67 %	100 %	167 %	67 %	100 %
stopnja zaposlenosti (15–64 let)	– 0,215	– 0,215	– 0,173	– 0,431*	– 0,363*
stopnja brezposelnosti (15–64 let)	0,238	0,245	0,242	0,268	0,258

*Statistično značilno pri 5% stopnji značilnosti.

Viri: Tabela 1; lastni izračun.

Obstoj povezanosti smo zato ponovno preverili z uporabo hierarhične metode razvrščanja, s katero smo določili dve skupini držav OECD, ki so si podobne glede na stopnjo zaposlenosti in brezposelnosti v letu 2009.⁹ Kot je razvidno iz tabele 4, se v prvo skupino uvrščajo države z nižjim davčnim primežem (davčni primež je nižji pri vseh ravnih plač in tipih družin), za katere je značilna visoka stopnja zaposlenosti in nizka stopnja brezposelnosti. Nasprotno ima druga skupina držav višji davčni primež ter visoko stopnjo brezposelnosti in nizko stopnjo zaposlenosti. Ti statistično značilni empirični rezultati potrjujejo obstoj povezanosti med davčnim primežem in zaposlenostjo, saj nizek davčni primež ustreza nizki stopnji brezposelnosti in visoki stopnji zaposlenosti ter obratno. Rezultati so primerljivi z rezultati drugih empiričnih študij na vzorcu držav OECD (na primer Nickell in Layard 1999; Nickel 2003; Daveri in Tabellini 2000; Dolenc in Vodopivec 2005; Bassanini in Duval 2006 itd.).

9. Uporabljene spremenljivke smo standardizirali, da bi se izognili vplivu različnih povprečij na relativno pomembnost spremenljivk.

Tabela 4: Značilnosti dveh skupin držav OECD, razvrščenih po Wardovi hierarhični metodi razvrščanja (po stopnji zaposlenosti in brezposelnosti), 2009 (v %).

Tip družine	samska oseba, 0 otrok			samska oseba, 2 otroka	družina, en zaposleni, 2 otroka
	67 %	100 %	167 %		
Skupina ¹ /% povprečne plače	67 %	100 %	167 %	67 %	100 %
Povprečni davčni primež					
Skupina 1 aritm. povprečje (n = 19)	29,6	33,4	38,2	11,8	22,1
Skupina 2 aritm. povprečje (n = 11)	37,4	41,7	46,3	25,9	32,7
t-test (p)	- 2,295 (0,029)	- 2,368 (0,025)	- 2,295 (0,029)	- 2,813 (0,009)	- 2,703 (0,012)
Slovenija	39,7	42,2	47,1	33,7	35,1

Opombe:

¹ V skupino 1 so se uvrstile Avstralija, Avstrija, Češka, Danska, Finska, Islandija, Japonska, Kanada, Koreja, Luksemburg, Mehika, Nemčija, Nizozemska, Norveška, Nova Zelandija, Švedska, Švica, Velika Britanija in Združene države Amerike.

Skupina 2 obsega Belgijo, Francijo, Grčijo, Irsko, Italijo, Madžarsko, Poljsko, Portugalsko, Slovaško, Španijo in Turčijo.

Viri: Tabela 1; lastni izračun.

Na podlagi Wardove metode razvrstitve držav v skupine smo oblikovali diskriminantno funkcijo. Ta ima za samske osebe brez otrok s 67 % povprečne plače naslednjo obliko:

$$\hat{Z} = 5,256 + 0,046TW + 0,247UR - 0,130ER$$

Opomba: Presečna vrednost Z je 0. Države s pozitivno vrednostjo Z imajo visok davčni primež, visoko stopnjo brezposelnosti in nizko stopnjo zaposlenosti obratno.

Legenda: TW – davčni primež za samsko osebo brez otrok s 67 % povprečne plače, UR – stopnja brezposelnosti, ER – stopnja zaposlenosti.

Države z nizkim davčnim primežem ter posledično visoko stopnjo zaposlenosti in nizko stopnjo brezposelnosti beležijo negativno vrednost diskriminantne funkcije, medtem ko države z visokim davčnim primežem beležijo pozitivno vrednost diskriminantne funkcije. Delitev diskriminantne funkcije države OECD deli v enake skupine kot metoda razvrščanja z izjemo Finske, Češke in Nemčije.¹⁰

Diskriminantno analizo smo prav tako opravili za oba tipa družin (glej enačbi 3 in 4). Tudi obe diskriminantni funkciji države OECD uvrščata v enake skupine kot Wardova metoda razvrščanja (z izjemo Finske, Češke, Nemčije, Švedske in Mehike, ki se glede na diskriminantne vrednosti uvrščajo na mejo obeh skupin). To pomeni, da se verjetnost, da bo država uvrščena med države z visokim davčnim primežem in nizko

10. Vrednosti diskriminantne funkcije za Češko (0,20), Finsko (0,07) in Nemčijo (0,03) ležijo na meji obeh skupin držav.

stopnjo zaposlenosti, povečuje s poviševanjem obdavčitve dela (ki glede na teoretična in empirična pričakovanja povzroča nižanje zaposlenosti in poviševanje brezposelnosti, kar verjetnost še povečuje). Vendar pa vzročnost ni izrazita.

Diskriminantni funkciji za oba tipa družin:

$$\hat{Z} = 5,143 + 0,026TW_{67-2} + 0,266UR - 0,114ER$$

$$\hat{Z} = 4,910 + 0,037TW_{100-2} + 0,261UR - 0,118ER$$

Opomba: Presečna vrednost Z je 0. Države s pozitivno vrednostjo Z imajo visok davčni primež, visoko stopnjo brezposelnosti in nizko stopnjo zaposlenosti ter obratno.

Legenda: TW_{67-2} – davčni primež za enostarševsko družino z dvema otrokoma in s 67 % povprečne plače, TW_{100-2} – davčni primež za družino z dvema otrokoma in enim zaposlenim staršem s 100 % povprečne plače, UR – stopnja brezposelnosti, ER – stopnja zaposlenosti.

In kam se uvršča Slovenija? Da bi odgovorili na zastavljeno vprašanje, smo ponovno uporabili hierarhično metodo razvrščanja (z enakimi spremenljivkami; glej poglavje Metodologija in podatki), pri čemer smo državam OECD priključili tudi Slovenijo. Slovenija se glede na ugotovitve hierarhične metode razvrščanja uvršča med države z nižjo stopnjo brezposelnosti in višjo stopnjo zaposlenosti. Za to skupino držav je, v povprečju, značilna nizka stopnja obdavčitve dela. Vendar Slovenija v primerjavi z državami iz skupine kljub nizki stopnji brezposelnosti in visoki stopnji zaposlenosti beleži visok davčni primež. Namreč, davčna obremenitev za samsko osebo brez otrok s 67 % povprečne plače v Sloveniji v letu 2009 znaša 39,7 %, kar je celo 10 odstotnih točk nad povprečjem skupine držav OECD z nizkim davčnim primežem in le 0,3 odstotne točke pod povprečjem skupine držav OECD z visokim davčnim primežem. Razlike med Slovenijo in državami z nizkim davčnim primežem so še večje pri enostarševskih družinah s 67 % povprečne plače (Slovenija je 22 odstotnih točk nad povprečjem skupine) in pri družinah z enim zaposlenim s povprečno plačo (13 odstotnih točk nad povprečjem skupine). Glede na delitev po hierarhični metodi razvrščanja je Slovenija najbolj podobna Češki, ki prav tako kljub nizki stopnji brezposelnosti in visoki stopnji zaposlenosti beleži visoke stopnje davčnega primeža (glej tabelo 1).

Tudi glede na rezultate diskriminantne analize (za leto 2009, nestandardizirani koeficienti) se Slovenija uvršča v skupino držav z nizkim davčnim primežem.¹¹ Vendar moramo ob tem upoštevati dve pomembni dejstvi. Prvič, diskriminanta analiza je v vseh treh primerih Slovenijo uvrstila na mejo obeh skupin, in drugič, glavni vzrok, zakaj je Slovenija dosegla takšen rezultat, sta njena nizka stopnja brezposelnosti in visoka stopnja zaposlenosti. Glede na slednje in na rezultate opisne statistike ne moremo trditi, da je Slovenija država z nizkim davčnim primežem, temveč nasprotno – zanjo je značilna visoka obdavčitev dela.

11. Vrednost diskriminantne funkcije za samsko osebo brez otrok s 67 % povprečne plače znaša – 0,236, za enostarševsko družino z dvema otrokoma in s 67 % povprečne plače – 0,106 ter za družino z dvema otrokoma in enim zaposlenim staršem s 100 % povprečne plače – 0,216.

5 Učinek davčnega primeža na zaposlenost

Panelna linearna regresijska analiza z uporabo metode popravljenih standardnih napak je na vzorcu 28 držav OECD v obdobju 2000–2008 pokazala obstoj negativne povezanosti med davčnim primežem in stopnjo zaposlenosti pri vseh obravnavanih tipih družin in ravneh dohodka. Kot je razvidno iz tabele 5, se povišanje davčnega primeža za eno odstotno točko pri samski osebi s 67 % povprečne plače in brez otrok pri danih BDP na prebivalca, stopnji inflacije in EPL ter pri drugih nespremenjenih pogojih odrazi v znižanju stopnje zaposlenosti za približno 0,15 odstotne točke. Pri preostalih danih pogojih moč negativne povezanosti med davčnim primežem in stopnjo zaposlenosti narašča z rastjo povprečne plače. Negativna povezanost med obdavčitvijo dela in stopnjo rasti zaposlenosti je močnejša med neevropskimi državami OECD, saj se povišanje davčnega primeža pri samski osebi s 67 % povprečne plače pri danih pogojih odrazi v znižanju stopnje zaposlenosti za 0,32 odstotne točke, medtem ko se v evropskih državah stopnja zaposlenosti zniža za le 0,06 odstotne točke.¹² Razlika med državami je odraz sprememb na področju obdavčitve dela in delovne zakonodaje v obdobju 2000–2008. Hkrati rezultati potrjujejo, da nižanje davkov na delo delodajalce spodbuja k ustvarjanju novih delovnih mest ter s tem povečuje povpraševanje po delu in tudi ponudbo dela (OECD 2009a, b).

Tabela 5: Ocene regresijskih koeficientov po panelni regresijski analizi z metodo popravljenih standardnih napak.

Odvisna spremenljivka: stopnja zaposlenosti (15–64 let)	samska oseba, 0 otrok			samska oseba, 2 otroka	družina, en zaposlen, 2 otroka
	67 %	100 %	167 %	67 %	100 %
% povprečne plače	67 %	100 %	167 %	67 %	100 %
davčni primež	-0,152*	-0,177*	-0,182*	-0,140*	-0,199*
BDP na prebivalca	13,673*	13,919*	14,234*	12,586*	13,302*
stopnja inflacije	-0,091	-0,092	-0,102	-0,117	-0,091
EPL	-0,846*	-0,728*	-0,698*	-0,073	-0,265
konstanta	-65,364*	-66,640*	-68,848*	-58,188*	-62,159*
R ² :	0,639	0,654	0,652	0,645	0,657

*Statistično značilno pri 5 % stopnji značilnosti.

Vir: lastni izračun.

Kot že omenjeno, Slovenija v primerjavi z državami OECD beleži visok davčni primež pri vseh obravnavanih tipih družin in ravneh bruto plače. Če bi na primer želela doseči povprečni davčni primež držav OECD (gledano pri samski osebi s 67 % povprečne plače in brez otrok), bi ga morala znižati za približno 7 odstotnih točk. Znižanje davčnega primeža za 7 odstotnih točk bi – na podlagi rezultatov panelne regresijske analize – pri danih BDP na prebivalca, stopnji inflacije in EPL ter pri drugih nespre-

12. Regresijski koeficienti davčnega primeža so statistično značilni pri 5% stopnji značilnosti.

menjenih pogojih stopnjo zaposlenosti zvišalo za 1,05 odstotne točke. Podobni učinki na stopnjo zaposlenosti bi nastali tudi pri višjih ravneh bruto plač. Še posebej močno Slovenija od povprečja OECD odstopa v obdavčitvi dela pri enostarševskih družinah s 67 % povprečne plače, in sicer za približno 17 odstotnih točk. Doseganje povprečne obdavčitve držav OECD bi se v Sloveniji pri danem BDP na prebivalca, stopnji inflacije in EPL ter drugih nespremenjenih pogojih odrazilo še v večjem zvišanju stopnje zaposlenosti, in sicer za 2,3 odstotne točke. Vendar znižanje stopnje obdavčitve dela ne bo zadosten ukrep za doseganje povprečne stopnje zaposlitve držav OECD, saj so za doseganje slednjega potrebne spremembe tudi v drugih mehanizmi trga dela, kot so ukrepi na področju prožne varnosti in institucionalne ureditve.

6 Sklep in priporočila politikam

V prispevku smo prikazali značilnosti davčnega primeža ter stopenj zaposlenosti in brezposelnosti v državah OECD ter Sloveniji v letu 2009, z uporabo panelne regresijske analize z metodo popravljenih standardnih napak pa smo ocenili vpliv davčnega primeža na stopnjo zaposlenosti v državah OECD med letoma 2000 in 2008.

Povprečni davčni primež samske osebe brez otrok, ki prejema 67 % povprečne bruto plače, v OECD v letu 2009 znaša 32,5 %. Stopnje davčnega primeža naraščajo z višino povprečne plače v vseh obravnavanih državah, s čimer so zaščiteni delavci z nižjimi prihodki. Večina držav nižje povprečne stopnje davčnega primeža beleži tudi pri družinah z dvema otrokoma (v primerjavi s samsko osebo pri isti ravni plače), saj so te upravičene do olajšav za vzdrževane družinske člane.

Obdavčitev dela v Sloveniji je sestavljena iz davka na osebni dohodek (plača delojemalec), prispevkov za socialno varnost (plačata jih delojemalec in delodajalec) in davka na izplačane plače, ki pa je bil s 1. januarjem 2009 odpravljen. Davčna obremenitev dela v Sloveniji pri vseh obravnavanih tipih družin in ravneh dohodka presega povprečje držav OECD. Čeprav smo Slovenijo z metodo razvrščanja in diskriminantno funkcijo razvrstili med države OECD z nizko stopnjo brezposelnosti in visoko stopnjo zaposlenosti, pa se od teh močno razlikuje v višini davčnega primeža. Za države OECD iz skupine je namreč značilen nizek davčni primež, Slovenija pa od povprečja skupine odstopa tudi za več kot 10 odstotnih točk pri posameznih tipih družin in ravneh dohodka.

Empirične analize so pokazale, da države z višjim davčnim primežem beležijo višje stopnje brezposelnosti in nižje stopnje zaposlenosti ter obratno. Obstoj negativne povezanosti med davčnim primežem in stopnjo zaposlenosti v državah OECD so potrdile tudi panelne regresijske analize. Negativna povezanost med davčnim primežem in stopnjo zaposlenosti je prisotna pri vseh obravnavanih tipih družin in ravneh dohodka. Glede na to, da se povezanost med davčnim primežem in stopnjo zaposlenosti kaže pri različnih tipih družin, lahko sklepamo o robustnosti regresijskega modela in potrdimo, da znižanje davkov na delo spodbuja delodajalce k ustvarjanju novih delovnih mest in s tem povečuje zaposlenost (glej tudi OECD 2009a, b). Države, tudi Slovenija, morajo torej nadaljevati z dinamiko zniževanja obdavčitve dela, saj se bo to odrazilo tudi v

večji produktivnosti in izboljšanju konkurenčnosti gospodarstva. Izgubo vladnih prihodkov zaradi znižanja davčnega primeža lahko države nadomestijo s prihranki pri nadomestilih za brezposelnost (zaradi (pričakovane) višje zaposlenosti) in z dodatnimi prihodki od ustvarjanja novih zaposlitev. Vendar zgolj znižanje davčnega primeža ne bo zadosten ukrep za povečanje zaposlenosti, še posebej v trenutni gospodarski situaciji. Potrebne so namreč spremembe zakonskih določb na področju prožnosti in varnosti zaposlitve, pa tudi pri drugih mehanizmi na trgu dela.

Če zaključimo, ugotovitve tega prispevka so na splošno v skladu z ugotovitvami drugih empiričnih raziskav, saj potrjujejo negativen učinek davčnega primeža na zaposlenost. Vendar ne smemo pozabiti na omejitve teh ugotovitev, ki izhajajo iz dostopnosti kakovostnih časovnih informacij o davčnem primežu, njegove strukture in drugih mehanizmov na trgu dela in majhnega števila uporabljenih spremenljivk, ter s tem na problem neupoštevanih/izgubljenih spremenljivk. Nadaljnje analize bi morale upoštevati tudi učinke ekonomske in finančne krize na obdavčitev dela ter ta vprašanja podrobneje analizirati tudi po posameznih državah. Podatki, ki bodo odražali učinke ekonomske krize, bodo na voljo ob koncu leta 2010.

Literatura

- Alesina, A., in Perotti, R. (1997): The Welfare State and Competitiveness. *American Economic Review*, 87 (5): 921–939.
- Bassanini, A., in Duval, R. (2006): Employment Patterns in OECD Countries: reassessing the role of policies and institutions. OECD Economics Department Working Paper: 486.
- Beck, N., in Katz J. R. (1995): What to do (and not to do) with time-series cross-section data. *American Political Science Review*, 89: 634–647.
- Belot, M., in van Ours, J. C. (2004): Does the Recent Success of some OECD Countries in Lowering their Unemployment Rates lie in the Clever Design of their Labour Market Reforms? *Oxford Economic Papers*, 56 (4): 621–642.
- Behar, A. (2009): Tax Wedges, Unemployment Benefits and Labour Market Outcomes in the New EU Members. *AUCO Czech Economic Review*, 3: 71–94.
- Blanchard, O. (2006). European Unemployment. *Economic Policy*, 21 (45): 5–59.
- Daveri, F., in Tabellini, G. (2000): Unemployment, Growth and Taxation in Industrial Countries. *Economic Policy*, 15 (30): 47–104.
- Dolenc, P., in Vodopivec, M. (2005): The tax wedge in Slovenia : international comparison and policy recommendations. *Financial Theory and Practice*, 29 (3): 229–243.
- European Commission (2005): Integrated Guidelines for Growth and Jobs (2005–2008) including a Commission Recommendation on the Broad Guidelines for the Economic Policies of the Member States and the Community (under Article 99 of the EC Treaty) and a Proposal for a Council Decision on Guidelines for the Employment Policies of the Member States (under Article 128 of the EC Treaty). COM (2005) 141 final. Bruselj: European Commission.
- European Commission (2007): Taxation Trends in the European Union: Data for the EU Member States and Norway. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

- Góra, M., Radziwiłł, A., Sowa, A., in Walewski, M. (2006): Tax Wedge and Skills: Case of Poland in International Perspective. Report 64/2006. Varšava: Center for Social and Economic Research.
- de Haan, J., Sturm, J. E., in Volkerink, B. (2003): How to Measure the Tax Burden on Labour at the Macro-Level. CESifo Working Paper: 963.
- Kosi, T., in Bojnec, Š. (2009): Raven in progresivnost obdavčitve dela v Sloveniji: spremembe po letu 1991 in mednarodna primerjava. Naše gospodarstvo, 55 (3/4): 3–13.
- Nickell, S., in Layard, R. (1999): Labour Market Institutions and Economic Performance. V O. Ashenfelter in D. Card (ur.): Handbook of Labor Economics: 3029–3084. Amsterdam: North Holland.
- Nickell, S. (2003): Employment and Taxes. CESifo Working Paper: 1109.
- OECD (2006): OECD Employment Outlook: Boosting Jobs and Incomes. Pariz: Organization for Economic Cooperation and Development.
- OECD (2008): Taxing Wages 2007–2008. Pariz: Organization for Economic Cooperation and Development.
- OECD (2009a): OECD in Figures 2009. Pariz: Organization for Economic Cooperation and Development.
- OECD (2009b): OECD Employment Outlook: Tackling the Job Crisis. Pariz: Organization for Economic Cooperation and Development.
- OECD (2009c): OECD Reviews of Labour Market and Social Policies: Slovenia. Pariz: Organization for Economic Cooperation and Development.
- OECD (2009d): Going for Growth 2009: Structural Policy Indicators, Priorities and Analysis. Pariz: Organization for Economic Cooperation and Development.
- OECD (2009e): Taxing Wages 2008–2009. Pariz: Organization for Economic Cooperation and Development.
- OECD (2010): Taxing Wages 2009. Pariz: Organization for Economic Cooperation and Development.
- Stubelj, I. (2010): Valuation of Slovene Publicly Traded Companies with a Valuation Model Based on Expected Earnings and Growth Opportunities. *Managing Global Transitions*, 8 (1): 23–47.
- Vodopivec, M. (2005): Income Support for the Unemployed. Issues and Options. Washington, DC: World Bank.
- Vörk, A., Leetmaa, R., Paulus, A., in Anspal, S. (2007): Tax-benefit System in the New Member States and their Impact on Labour Supply and Employment. PRAXIS Center for Policy Studies Working Paper: 29/2006.
- World Bank (2005): Special Topic: Labor Taxes and Employment in the EU-8. World Bank Quarterly Report, april 2005, II. del.

Viri

- OECD.Stat (2010): Statistics Database. Dostopno prek: <http://www.sourceoecd.org/database/OECDStat> (15. maj 2010).
- Statistični urad Republike Slovenije (2009a): Statistične informacije: Trg dela. Št. 9. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije.
- Statistični urad Republike Slovenije (2009b): Statistične informacije: Trg dela. Št. 119. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije.

Statistični urad Republike Slovenije (2009c): Statistični podatkovni portal: Trg dela. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije.

Statistični urad Republike Slovenije (2010): SKD 2008 – Standardna klasifikacija dejavnosti 2008. Dostopno prek: <http://www.stat.si/klasje/tabela.aspx?cvn=4978> (11. december 2010).

Zakon o dohodnini-1 (2004). Uradni list RS, št. 17/2005 (24. februar 2005).

Zakon o dohodnini-2 (2007). Uradni list RS, št. 117/2006 (16. november 2006).

Naslov avtorjev:

dr. Primož Dolenc, izredni profesor

Univerza na Primorskem, Fakulteta za management Koper

Cankarjeva 5, SI-6104 Koper

e-mail: primoz.dolenc@fm-kp.si

Suzana Laporšek, asistentka in mlada raziskovalka

Univerza na Primorskem, Fakulteta za management Koper

Cankarjeva 5, SI-6104 Koper

e-mail: suzana.laporsek@fm-kp.si

Katja Huš

Marketinški diskurz: zgodovinski pogoji možnosti vznika marketinškega koncepta v povojnih ZDA (1945–1974)

POVZETEK: V prispevku s foucaultovsko arheološko-genealoško konceptualizacijo diskurza analiziramo konstituiranje marketinške discipline v povojnih ZDA (1945–1974). Marketinški koncept, ki je specifičnost marketinga opredelil z idejo postavitve spoznavanja in zadovoljevanje potrošnika (njegovih potreb, želja, zahtev) na izhodišče delovanja podjetij/organizacij in se je v povojnih desetletjih vzpostavil kot temeljni teoretski koncept discipline, predstavimo kot izjavo, potrošnika pa kot njen derivat in formirani objekt marketinškega diskurza. V nadaljevanju se posvetimo vprašanju pogojev možnosti vznika marketinškega koncepta in ugotovimo, da so uveljavitev keynesianske politične ekonomije in na njej temelječa ekonomska politika države, razvoj na področju tržnega raziskovanja, rojstvo pravic potrošnikov, sprejetje obsežnega sklopa zakonodaje za zaščito potrošnikov in institucije novega vala potrošniškega gibanja temeljili na predpostavki obstoja specifične entitete potrošnika in tudi ustvarjali potrošnika kot vse pomembnejšo, vse samostojnejšo in vse naravnejšo politično-ekonomsko kategorijo in točko identifikacije ter s tem delovali kot zgodovinski pogoji možnosti, ki so odprli prostor, v katerem je lahko vzniknil marketinški koncept.

KLJUČNE BESEDE: marketing, diskurz, diskurzivni objekt, potrošnik, potrošnja.

1 Uvod

Čeprav večji del pričujočega besedila prinaša zgodovinsko analizo nekega diskurza, je njegovo izhodiščno mesto pravzaprav aktualnost in poskus njenega razumevanja. V sodobni družboslovni literaturi namreč lahko zaznamo neki temeljni konsenz, da živimo v spremenjenem stanju. Tega poskušajo povzeti oznake kot postindustrijska družba (Bell 1973), pozni kapitalizem (Mandel 1981), novi duh kapitalizma (Boltanski in Chiapello 2005), dezorganizirani kapitalizem (Lasch in Urry 1987), postkapitalizem (Drucker 1993; Kuzmanić 2008a; Kuzmanić 2008b), postfordizem (Ash 1994; Rifkin 1997; Virno 2003), če naštejemo res le nekatere. V teh opisih in/ali razlagah novega družbenega, ki se najpogosteje navezujejo na delovanje politično-ekonomskega sistema, zasedajo povojne ZDA (1945–1974) mesto zgodovinske reference bodisi začetkov bodisi izrazite intenzifikacije družbenih sprememb, ki so odločilno preobrazile zahodne

družbe in pri čemer je začetek sedemdesetih let 20. stoletja pogosto označen za mesto začetka transformacijskih procesov, ki v največji meri določajo našo aktualnost.

V kontekstu tega teoretskega prizadevanja ujeti bistvo naše »ne-tukaj-ne-tam« sedanjosti nas lahko čudi, da marketinška teorija¹ kot vednost, ki je v svet znanosti zahodnih družb vstopila konec druge svetovne vojne, ni prejela več pozornosti.² Znotraj marketinške discipline je redko postavljena kot objekt analize, s čimer je povezana tudi redkost poskusov njene historizacije in/ali soočanja z drugimi družboslovnimi teorijami. Marketing prežema označba ahistorične prakse, ki ima korenine v času bodisi Kolumba (Fullerton 1988) bodisi starih Grkov (Podnar in dr. 2007; Shaw in Jones 2005); marketinška teorija, ki se pojavi v 20. stoletju, pa je največkrat predstavljena kot »zgolj« akademska artikulacija od skoraj vedno prisotne prakse marketinga. Čeprav na takšnem priznavanju zgodovinske marketinga kot akademske discipline in nezgodovinske marketinga temelji več opisov zgodovine marketinga (Hackley 2001; Tadajewski 2009) in njegovih uvodnih predstavitev v učbenikih (Kotler 1998; Kotler in Keller 2009), ostaja marketinška teorija kot zgodovinski pojav največkrat kanonična izjava, in ne predmet natančnejše analize. Opazimo pa lahko, da tudi družboslovja nasploh, z izjemo ekonomije, marketinška teorija ne zanima. Analize te največkrat ostajajo omejene na področje oglaševanja ali promocije.

Nasprotno naša analiza izhaja iz podmene, da je marketinška teorija pomemben del aktualnosti, ki se jo prevečkrat dojema kot nekaj, kar ne potrebuje teoretske pozornosti, bodisi zaradi njene naravnosti in nujnosti bodisi zaradi samorazlagalnosti. Cilj pričujočega prispevka je zato postaviti marketinško teorijo za objekt analize in opisati zgodovinske pogoje njenega nastajanja. Osredotočamo se na prostor/čas povojnih ZDA (1945–1974) in takratno marketinško teorijo obravnavamo kot diskurz – *marketinški diskurz*.

V prispevku najprej predstavimo *foucaultovsko* konceptualizacijo diskurza, ki služi kot teoretsko-metodološko izhodišče analize. Uvedemo koncepte diskurz, izjava, diskurzivni objekt, zunanost in pogoji možnosti, nediskurzivno ter načrtamo diskurzivno analizo, ki lahko funkcionira kot brv med arheologijo in genealogijo kot dvema metodama (analize diskurza), ki ju je v svojih delih razvil Michel Foucault. V nadaljevanju prek pregleda in sinteze že opravljenih analiz zgodovine marketinške

-
1. Zavedamo se, da je uporaba koncepta teorija lahko sporna, toda sicer pomembna razprava, ali je marketing (povojnih ZDA) (lahko) teorija, ni del naše analize. Z marketinško teorijo v prispevku označujemo besedila, ki so jih proizvedli akademiki oziroma so nastala pod okriljem institucij, katerih (samo)oklicani namen je (bil) proizvodnja in razširjanje znanstvenega vedenja (univerze, raziskovalni inštituti oziroma zveze ipd.).
 2. Nekaj več pozornosti je prejela menedžerska teorija, ki si je z marketinško idejno, zgodovinsko in institucionalno zelo blizu. Omeniti velja zgodovinsko analizo menedžerskega diskurza Boltanskega in Chiapellove (2005), na Slovenskem pa nedavne analize menedžerskega diskurza oziroma menedžerske revolucije, predstavljene v delih *Managerski diskurz: etične, politične, ideološke in komunikacijske dimenzije* (Kuzmanić 2008a), *Prispevki h kritiki managerske paradigme: P. F. Drucker in njegov managerski ideologem* (Kuzmanić 2008b) in v številki Časopisa za kritiko znanosti (št. 240, 2010).

teorije odgovarjamo na vprašanje, zakaj so prav povojne ZDA nujna postojanka, ko »zgodovino« marketinško teorijo. *Marketinški koncept*, ki je specifičnost marketinga opredelil z idejo postavitve spoznavanja in zadovoljevanje potrošnika (njegovih potreb, želja, zahtev) na izhodišče delovanja podjetij/organizacij in se je v povojnih desetletjih vzpostavil kot temeljni teoretski koncept marketinške discipline, predstavimo kot izjavo, potrošnika pa kot njen derivat in formirani objekt marketinškega diskurza. V tretjem delu se posvetimo opisu zgodovinskega horizonta, v katerem je marketinški koncept vzniknil. Pri tem se opiramo na Foucaultov metodološki princip zunanosti ter koncepta pogojev možnosti in nediskurzivnega, ki ju navežemo na vprašanje vznika diskurzivnega objekta. Naša naloga je tako opisati nekatere izmed političnih in ekonomskih procesov oziroma dogodkov in institucionalnih struktur, ki so se v povojnih ZDA navezovali na sfero potrošnje in so delovali kot pogoj možnosti vznika marketinškega koncepta. V sklepnem delu povežemo ključne ugotovitve analize in predstavimo način obstoja povojnih ZDA, kot se nam izriše, ko s pomočjo izbranih Foucaultovih konceptov simultano zremo v dve interpretaciji tega zgodovinskega trenutka – tisto, ki se osredotoči na stanje marketinški teorije, in tisto, ki se oblikuje okoli objekta/subjekta potrošnika.

2 DISKURZ: teorija in (kot) metoda

2.1 Foucault in diskurz

Eno Foucaultovih natančnejših (in tudi abstraktnejših) artikulacij teoretsko-metodoloških nastavkov analize diskurza lahko najdemo v delu *Arheologija vednosti* (2001) in besedilu *Red diskurza* (1991a). Tukaj avtor natančno definira koncepta diskurz in izjavo, predstavi metodološke principe analize diskurza ter opiše nalogo arheologije kot metode diskurzivne analize.

Foucaultovo razumevanje diskurza je pogojeno z njegovo osnovno analitsko držo – vse stvari imajo zgodovino (Rabinow 1991). Spoznavanje aktualnosti terja delo »zgodovine sedanjosti« (Foucault 2004: 38), s katero odkrivamo, »kakšno mesto zaseda singularno, kontingentno in proizvod arbitrarnih omejitev, v tem, kar se nam daje kot univerzalno, nujno, obvezno« (Foucault 2009a: 113). Foucaultovega dela zgodovine pa ne smemo enačiti z iskanjem izvora, bistva ali resnice stvari, saj deluje »njegova« zgodovina skozi »singularno naključnost dogodkov« (Foucault 2009c: 99).

Zgodovina in diskurz se tako presekata v osnovni ideji, da je diskurz *zgodovinski dogodek*. Razumevanje diskurza, ki iz tega izhaja, temelji na treh zahtevah: »postaviti pod vprašaj našo voljo do resnice, vrniti diskurzu njegov značaj dogodka in ukiniti suverenost označevalca« (Foucault 1991a: 17). Skladno s temi zahtevami razvije Foucault metodološke principe in z njimi povezane ključne pojme diskurzivne analize: obrat in dogodek, diskontinuiteta in serija, specifičnost in regularnost, zunanost in pogoji možnosti. Za našo analizo je temeljnega pomena zadnja dvojica.

Princip zunanosti in njemu ustrezajoč pojem *pogojev možnosti* nam zapovedujeta, da pri diskurzu ne iščemo njegovega skritega jedra in pomena, temveč da »je treba na osnovi diskurza samega, njegovega pojavljanja in regularnosti iti k njegovim zunanjim

pogojem, ki ga omogočajo, k temu, kar poraja naključno serijo takih dogodkov in jim določa meje« (Foucault 1991a: 27). Diskurz ni pomenski element in nas pri analizi ne napoti nikamor drugam kot na pozitivnost njegove površine obstoja.

Tudi temeljno enoto diskurza – *izjavo* – definira njena dogodkovna singularnost. Posebnost izjave, ki jo loči od propozicije, stavka in ilokucijskega dejanja, pa je tudi ta, da obstaja kot funkcija – izjavljalna funkcija – kateri lahko določimo:

- 1) referencialno, ki je »konstituirano iz zakonov možnosti, pravil obstoja za objekte, ki so tu poimenovani, označeni ali opisani, za relacije, ki so tu potrjene in zanikane« (Foucault 2001: 99);
- 2) subjekt kot »določeno in prazno mesto, ki ga lahko dejansko zapolnjujejo različni individui« (Foucault 2001: 103);
- 3) pridruženo področje, ki konstituira njeno področje soobstoja z drugimi izjavami;
- 4) materialni obstoj; kljub materialnemu sidrišču pa je lahko (ob »strogih« pogojih) izjava tudi ponovljena.

Obstoj izjave, dejstvo, da se je v specifičnem prostoru/času realizirala ta izjava, in ne katera druga, je »material« analize. Toda izjave, čeprav izrečene, so vselej redke, saj se formirajo z ustvarjanjem polja neizrečenega. V vsakem zgodovinskem trenutku namreč obstoječe izjave pripadajo določenemu *arhivu*, ki predstavlja »zakon tistega, kar je lahko izrečeno, sistem, ki vlada pojavitvi izjav kot singularnih dogodkov« (Foucault 2001: 141).

Relacijo izjava–diskurz Foucault natančneje opredeli z vpeljavo koncepta diskurzivne formacije. Prek tega lahko namreč diskurz opredelimo kot »celoto izjav, kolikor te izhajajo iz iste diskurzivne formacije« (Foucault 2001: 128). O diskurzivni formaciji pa govorimo, ko lahko med razpršenimi objekti, pojmi, izjavljalnimi modalnostmi in strategijami definiramo regularnost (red, korelacije, pozicije in funkcioniranja, transformacije) (Foucault 2001).

Če sledimo Foucaultovim izpeljavam dalje in predstavljene koncepte povežemo v metodološki okvir diskurzivne analize, prispemo do *arheologije* – deskriptivne metode – katere naloga je, da »že izrečeno preizprašuje na ravni njegovega obstoja: na ravni izjavljalne funkcije, ki se izvaja v njem, diskurzivne formacije, ki ji pripada, splošnega sistema arhiva, iz katerega izhaja« (Foucault 2001: 144).

2.2 Foucault in nediskurzivno

V Foucaultovih zgodnjih arheoloških delih zaseda precej kontroverzno mesto koncept nediskurzivnega. Diskurz naj bi bil namreč vedno v relaciji s poljem nediskurzivnega, ki ga tvorijo ekonomski in politični procesi, politični dogodki in institucije (Foucault 1991a, 1991b, 1998, 2001, 2007a). Namen arheologije pa naj bil tudi, da »prikaže *razmerja* med diskurzivnimi formacijami in nediskurzivnimi področji« (Foucault 2001: 174).

Nediskurzivno predstavlja polje praks, ki diskurz razvrščajo in nadzirajo ter v katerih se mora diskurz artikulirati in opravljati določeno funkcijo. Poleg tega nediskurzivno deluje kot *pogoj možnosti* nastopa in obstoja diskurza (Deleuze 2006;

Foucault 2001; Hook 2001, 2005; Miščević 1973). V topološki perspektivi ga Deleuze opiše kot komplementarni prostor, ki obkroža izjave in ni niti znotraj niti zunaj izjav, temveč »tvori mejo, specifični horizont, brez katerega se objekti ne bi niti pojavili niti imeli določenega prostora v izjavi sami« (Deleuze 2006: 10).

Z upoštevanjem pojmovanja nediskurzivnega kot pogoja možnosti diskurza bi se morala *foucaultovska* analiza diskurza ukvarjati tudi z vprašanjem formiranja diskurza prek nediskurzivnega, s čimer pa se bolj kot arheologiji približa *genealogiji* (Hook 2001, 2005). Za razliko od opisne arheologije naj bi bila genealogija kritična metoda, ki analizira pogoje pojavljanja in konstitucijo vednosti, diskurzov, izjav in področij objektov (Foucault 2009b). Posebno pozornost posveča analizi vznika (*emergence*) specifičnega objekta. Zanima jo »polje vednosti skupaj z objekti, ki jih ustvarja« (Hook 2005: 26). Genealogija nekega objekta je zato vedno tudi kritična zgodovina vednosti, v kateri je ta objekt nastal (Foucault 2009c; Hook 2005).

Foucault je znaten del svojih analiz posvetil prav »problemu« diskurzivnih objektov. Za diskurz namreč velja, da proizvaja svoje objekte oziroma da je objekt vedno »derivat izjave« (Foucault 2010: 19). Foucaulta je predvsem zanimalo vprašanje, kako novi objekti (norost, kriminaliteta ...) vstopajo v sfero vednosti oziroma kako stvari (objekti) postanejo problem. Ukvarjal se je z *zgodovino problematizacij* (Foucault 2007a) in *formacijo objektov* kot »celoto pravil, ki omogočijo, da se ti objekti formirajo kot objekti diskurza in tako konstituirajo njegove pogoje zgodovinske pojavitve« (Foucault 2001: 53).

Pričujoči analizi ne gre toliko za izrekanje lastne arheološkosti ali genealoškosti, temveč se opira na specifične koncepte, s katerimi je Foucault operiral. Naš predlog je zato *arheološko-genealoška* konceptualizacija diskurza (in izjave), ki arheološki princip zunanosti in pojem pogojev možnosti naveže na koncept nediskurzivnega ter genealoško zanimanje za formacijo oziroma vznik diskurzivnega objekta. Iz tega sledi, da moramo diskurz in izjavo analizirati kot nepresenetljiva zgodovinska dogodka, katerih obstoj je zvezan s specifičnimi nediskurzivnimi pogoji možnosti. Sledeč Deleuzu pa moramo poudariti, da elementi nediskurzivnega delujejo tudi kot pogoji možnosti specifičnih objektov kot derivatov izjav. Da se lahko objekti formirajo v objekte diskurza, morajo obstajati določeni zunanji zgodovinski pogoji možnosti, tj. določena institucionalna struktura ter politični in ekonomski procesi oziroma dogodki, ki v topološki perspektivi odprejo prostor vznika specifičnih izjav in diskurzov, ki te objekte umestijo v prostor.

Tako zastavljena arheološko-genealoška analiza narekuje, da tudi ameriško povojno marketinško teorijo (v nadaljevanju MT) razumemo kot diskurz – *marketinški diskurz* – tj. zgodovinski dogodek, zvezan s specifično institucionalno strukturo ter političnimi in ekonomskimi procesi oziroma dogodki, ki so delovali kot pogoji možnosti vznika tega diskurza ter izjav in objektov, ki ga sestavljajo. Analiza, ki iz tega izhaja, od nas ne zahteva interpretacije marketinškega diskurza, temveč vzpostavitev pozitivnosti kot *zgodovinskega a priori*, ki pojasnjuje dejstvo, da ima marketinški diskurz zgodovino, in to specifično zgodovino (Foucault 2001).

3 MARKETINŠKI DISKURZ: ameriška marketinška teorija v obdobju 1945–1974

Marketing se je v začetku 20. stoletja razvil kot veja ekonomije ter skozi stoletje postal predmet akademskega raziskovanja in poučevanja. V tem procesu nastajanja sodobne marketinške discipline zasedajo povojne ZDA (1945–1974) konstitutivno mesto, saj so se tam/takrat vzpostavili njeni institucionalni in konceptualni okviri.

V petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja je potekal proces razširjanja in formalizacije marketinškega znanja. Izhajati so začele nekatere še danes obstoječe znanstvene revije: *Journal of Advertising Research* (1960), *Journal of Marketing Research* (1964) in *Journal of Consumer Research* (1974), znatno se je povečalo število članov v Ameriški marketinški zvezi³ ter število letno izdanih univerzitetnih diplom, magistrskih del in doktorskih disertacij na študijskih programih podjetništva,⁴ v sklopu katerih se je marketing najpogosteje poučeval (Fullerton 1988; Wilkie in Moore 2007). Teoretske koordinate tega razvoja pa je v veliki meri določal t. i. upravljavski marketing (*marketing management*).

MT se je namreč v povojnih ZDA razvijala (institucionalno in idejno) prepletajoč z menedžersko, skladno s čimer je v njej prevladovala t. i. *upravljavska šola* oziroma *upravljavski marketing* (Baker 2000; Firat in Dholakia 2006; Hackley 2001; Jančič 1999; Podnar in dr. 2007; Shaw in Jones 2005; Sheth in dr. 1988; Skalen in dr. 2008; Witkowski 2005). Ta se je pozicioniral kot hkrati »preskriptivni menedžerskosvetovalni okvir in tudi legitimno akademsko področje« (Hackley 2003: 1325). Tipična teoretska dela tistega časa so namreč predpostavljala obstoj menedžmenta in tudi govorila z mesta tega specifičnega ekonomskega subjekta. Prevladujoči cilj tedanje marketinške literature je bil proizvajati nekakšno »praktično teorijo« in tako pomagati menedžmentu sprejemati boljše odločitve (decision making) (Hackley 2003; Shaw in Jones 2005; Sheth in dr. 1988; Wilkie in Moore 2003; Witkowski 2005).

Upravljavska šola je v marketinško misel vpeljala koncepte, z večino katerih operiramo še danes. Primeri teh teoretskih inovacij so: marketinški koncept, tržni splet, segmentacija trga, imidž znamke, hierarhija učinkov, marketinška miopija, življenjski cikel izdelka itd. Večina avtorjev kot najpomembnejšega ali vsaj prvega na seznamu teoretskih inovacij obdobja navaja *marketinški koncept*⁵ (Baker 2000; Firat in Dholakia

-
3. Med letoma 1950 in 1980 se je članstvo v Ameriški marketinški zvezi z manj kot 4000 povečalo na 17.000 članov (Wilkie in Moore 2003). Zveza je (bila) zelo vplivna institucija, namenjena proizvajanju in diseminaciji marketinškega znanstvenega vedenja. Že takrat in še danes izdaja reviji *Journal of Marketing* in *Journal of Marketing Research*. Pod njenim okriljem poteka tudi oblikovanje poenotene definicije marketinga. Do sedaj so izšle štiri uradne definicije (1935, 1985, 2004, 2007) (American Marketing Association 2011; Wilkie in Moore 2007).
 4. Število letno izdanih diplom se je med letoma 1950 in 1980 z 42.813 povečalo na 184.867, število magistrskih nalog s 3280 na 54.484 in število doktorskih disertacij s 129 na 753 (Wilkie in Moore 2003).
 5. Zasluge za prve artikulacije marketinškega koncepta se ponavadi pripisuje Druckerju (1954), McKittericku (1957) in Levittu (1960).

2006; Hackley 2001; Jančič 1999; Jones in dr. 2009; Podnar in dr. 2007; Shaw in Jones 2005; Sheth in dr. 1988; Skalen in dr. 2008; Webster 1988; Wilkie in Moore 2003). Ta je določil naravnost k potrošniku (consumer orientation/focus) kot tisto normativno in empirično načelo, ki ločuje marketing od drugih poslovnih praks (Webster 1988). Marketinški koncept govori, da je treba v izhodišče proizvodnje postaviti poznavanje in »zadovoljevanje potreb, želja in zahtev potrošnikov, s čimer lahko podjetje pričakuje tudi dolgoročen normalni profit« (Jančič 1990: 35). Kot tak temelji marketinški koncept na treh elementih (Hollander v Brown 1999: 40):

- zavedanju potrošnikovih želja (potreb in zahtev, dodala avtorica),
- integracija in koordinacija vseh aktivnosti organizacije okoli usmerjenosti k potrošniku,
- profit, in ne količina prodaje kot merilo uspešnosti organizacije.

Marketinški koncept, ki deluje znotraj horizonta menjave med proizvajalci in potrošniki, je marketingu priskrbel etični temelj, saj implicira možnost obojestranske zadovoljitve in »dobrega« profita (Marion 2006). Njegova implementacija naj bi namreč pomenila »demokratično pot urejanja odnosov med ponudniki in potrošniki« (Jančič 1990: 149). Potrošnik je v tej ideji suveren, saj »določa, kaj, koliko in kdaj bo proizvedeno ter koliko bo za to plačal« (Marion 2006: 250).

Prvotna artikulacija marketinškega koncepta, ki referira na potrošnika v procesu ekonomske menjave, pa je postala z objavo članka *Broadening the concept of marketing* leta 1969 problematizirana (Jančič 1999; Kotler in Levy 1969; Shaw in Jones 2005; Sheth in dr. 1988; Skalen in dr. 2008; Wilkie in Moore 2003; Witkowski 2005). V njem sta avtorja Kotler in Levy predstavila razširjen marketinški koncept, ki temelji na ideji družbene, in ne le ekonomske menjave. Vprašanje, ki sta si ga postavila, je, »ali lahko tradicionalna marketinška načela prenesemo na trženje organizacij, oseb in idej« (Kotler in Levy 1969: 10). Njun odgovor je pritrdilen, saj naj bi imele tudi te entitete svoje »izdelke«, »potrošnike«, »ceno«, »distribucijo« in »komuniciranje«. Ideja razširitve je tako prenesla razumevanje »klasičnega« potrošnika na posameznike v drugih družbenih vlogah (državljan v razmerju do vlade ali nevladnih organizacij, študent v razmerju do univerze, bolnik v razmerju do bolnišnice, turist v razmerju do mesta ali države itd.), skladno s čimer predmeti ponudbe in menjave niso več le materialni izdelki in storitve, temveč tudi psihološke in simbolične vrednosti. Ideja je omogočila, da se je marketing razširil izven domene profitnega sektorja na neprofitne in javne organizacije oziroma postal, podobno kot menedžment, »v-neskončnost-se-razširjajoča-govorica« (Kuzmanič 2008a: 12). Razširitev je namreč postavila temelje novim področjem marketinga, med njimi tudi socialnemu marketingu (Kotler in Zaltman 1971).

Z vidika intelektualne zgodovine marketinške discipline je prostor/čas povojnih ZDA (1945–1974) konstitutiven predvsem zaradi teoretske konsolidacije, ki se je tam/takrat dogodila z artikulacijo marketinškega koncepta kot temeljne teoretske reference discipline, najprej v njegovi »ožji«, od začetka sedemdesetih let pa v vse bolj razširjeni

obliki, in s tem povezane postavitev potrošnika na mesto legitimacijskega stebra in primarnega raziskovalnega objekta nastajajoče discipline.⁶

Skrozi prizmo arheološko-genealoške analize lahko marketinški koncept mislimo kot izjavo, ki je v povojnih ZDA vzniknila ter odigrala osrednjo vlogo pri »konsolidaciji« in legitimaciji marketinškega diskurza. Konstitutivno mesto v tem procesu je tako pripadlo objektu potrošnika kot derivatu marketinškega koncepta. Referiranje na potrošnika in (predpostavljen!) obstoj njegovih potreb (želja, zahtev) ter na relacijo, ki temelji na zahtevi podjetju/organizaciji, da spozna in zadovolji potrošnika, je v povojnih desetletjih tako postalo konceptualni in legitimacijski temelj sodobne marketinške discipline.

4 HORIZONT MOŽNEGA: politično-ekonomska in institucionalna ureditev sfere potrošnje v povojnih ZDA (1945–1974)

V povojnih desetletjih, predvsem v šestdesetih letih, lahko v ZDA opazimo pospešeno politično-ekonomsko in institucionalno rekonceptualizacijo sfere potrošnje, ki jo lahko mislimo kot področje nediskurzivnega, ki je delovalo kot pogoj možnosti vznika marketinškega koncepta kot izjave, katere referencialno oziroma derivat je prav objekt potrošnika (Cohen 2003; Cross 2001; Glickman 2009; Hilton 2007; Hilton in Daunton 2001; Jacobs 2001, 2005; Maclachlan in Trentmann 2004). Množenje nediskurzivnih elementov, ki se nanašajo na potrošnika, predstavlja specifičen zgodovinski horizont, ki je marketinškemu konceptu omogočil vstop v arhiv povojnih ZDA. Za razumevanje tega povojnega »obrata k potrošniku« pa je ključnega pomena relacija s predhodnim obdobjem, ki traja vse od gospodarske krize v tridesetih letih 20. stoletja, njene interpretacije in načina reševanja ter do konca druge svetovne vojne.

4.1 Zapuščina obdobja 1930–1945

Trideseta leta 20. stoletja je v ZDA zaznamovala gospodarska depresija in njeno reševanje v obliki politik *New Deal*a (v nadaljevanju ND) (Renshaw 1999). V takratnih ukrepih reformiranja ameriškega kapitalizma je potrošnik prvič zasedel pomembnejšo vlogo kot specifičen politično-ekonomski objekt/subjekt.

Ponovno vzpostavitev ekonomskega ravnotežja so politike ND poskušale doseči prek državne regulacije trgov in institucionalizacije proti moči ekonomsko šibkejših skupin. Kot takšna skupina so bili poleg delavcev identificirani tudi potrošniki (Cohen 2003; Jacobs 2005; Maclachlan in Trentmann 2004). ND je tako potrošnike precedenčno identificiral kot razločljivo *politično skupino*. Kot univerzalna kategorija so dobili predstavnike v več *newdealovskih* institucijah, tudi v dveh najpomembnejših: *Nacionalni agenciji za okrevanje* in *Kmetijski administrativni agenciji* (Cohen 2003; Glickman

6. Čeprav razširjeni marketinški koncept vključuje tudi druge objekte, ostajamo pri potrošniku, saj vsi drugi delujejo po načelu tega izvirnega objekta. Pri razširitvi gre namreč za premostitev osnovnih predpostavk, načel in tehnologij na druge objekte, ki v svoji sferi delujejo, kot da bi bili potrošniki konvencionalnega marketinškega koncepta.

2009; Jacobs 2001, 2005). Vzpostavili so se tudi zametki zakonodaje, ki naj bi ščitila njihove interese – koncept, ki se sicer oblikuje šele kasneje. Namen zakonodaje, ki se je sklicevala na potrošnika, je bil predvsem povečati transparentnost delovanja podjetij in izboljšati informiranost potrošnikov. Leta 1938 je *Zvezni zakon o hrani, zdravilih in kozmetiki* povečal avtoriteto Državne agencije za hrano in zdravila na področju nadzora kozmetičnega in farmacevtskega trga, *amandma Wheeler-Lea* pa je prepovedal zavajajoče in nepravilne prakse v trgovanju, ne samo do konkurentov, temveč tudi do potrošnikov. Prvič je bila v takšno zakonodajo vključena tudi oglaševalska industrija (Cohen 2003; Jacobs 2005).

Sočasno z ustvarjanjem tega, kar Cohenova (2003) imenuje idealnotipski model potrošnika državljana, in prepletajoč z demokratičnim besediščem državljanstva, pravic in participacije, so bili potrošniki kot agregatna kupna moč spodbujeni tudi, da se angažirajo ekonomsko, in ne politično (Cohen 2003; Maclachlan in Trentmann 2004). Pomembno vlogo v tej nediskurzivni praksi so imeli zakoni, ki so spodbujali potrošnjo. *Nacionalni zakon o stanovanjih* (1934), ki je ustanovil Zvezno stanovanjsko administracijo, je na primer olajšal pridobitev hipoteke oziroma nakup nepremičnin. Tudi *Zakon o socialnem varstvu* (1935), ki je dal brezposelnim in upokojenim stalen dohodek, lahko po mnenju nekaterih (Cohen 2003; Rifkin 2007) interpretiramo tako, da je dal državljanom na voljo več kratkoročnih sredstev za potrošnjo.

Državno spodbujanje zasebne potrošnje se navezuje na ideje *keynesianske politične ekonomije*, ki sicer še ni imela velikega vpliva pri reševanju krize tridesetih let. Z večjo gotovostjo lahko trdimo, da se je keynesianski obrat na politični ravni dogodil šele ob nastopu t. i. Rooseveltove recesije v letih 1937 in 1938 (Cohen 2003; Jacobs 2005; Renshaw 1999; Tadjewski 2009). Ekonomist John Maynard Keynes je leta 1936 izdal znamenito delo *Splošna teorija brezposelnosti, obresti in denarja*, ki predstavlja ključno referenco t. i. »keynesianske revolucije« (Schumpeter 1997: 290) v političnoekonomski teoriji. Revolucionarnost Keynesove teorije je bila v tem, da je dokazovala nujnost državnega ekonomskega intervencionizma (Kovač 2006) in s tem priskrbela »teoretično podlago za zahtevano reformo kapitalizma« (Merhar 1996: 28). Kot teoretska paradigma je namreč tri desetletja, do sredine sedemdesetih let, odločilno vplivala na ekonomske politike kapitalističnih držav. V središču keynesianizma je teza o inherentni nestabilnosti in neučinkovitosti kapitalističnega sistema. Ta namreč ne doseže ravnotežja pri polni zaposlenosti, ampak je soočen s krizo strukturne brezposelnosti (Galbraith 1975; Norčič 1996a, 1996b; Schumpeter 1997). V sodobnem kapitalizmu namreč obstaja neravnovesje med prihranki in investicijami. Ustvarja se preveč prihrankov, ni dovolj investicij, in gospodarstvo je permanentno soočeno s premajhnim agregatnim učinkovitim povpraševanjem (investicije, potrošnja, državni izdatki) (Norčič 1996b). Ta situacija vodi do zmanjšanja proizvodnje in višje brezposelnosti. Cene in mezde se namreč zaradi strukture razvitega gospodarstva, ki ga zaznamuje moč korporacij in sindikatov, ne znižajo (Galbraith 1975). Keynesianska teorija je z dokazovanjem obstoja neprostoVOLjne brezposelnosti kot posledice silnic notranjih kapitalističnemu sistemu podrla doktrino Sayevega zakona o trgih v ekonomski teoriji, ki pravi, da ponudba ustvarja lastno povpraševanje in da ne obstaja možnost nerealizacije (Galbraith 1975;

Lah 1994; Merhar 1996; Norčič 1996b). S tem ko je kot ključni problem/rešitev strukturne gospodarske krize izpostavila agregatno učinkovito povpraševanje, je ekonomsko teorijo in kasnejšo prakso ekonomskih politik osredotočila tudi na problem potrošnje oziroma podpotrošnje (Firat in Dholakia 1998; Jacobs 2001, 2005; Norčič 1996a, 1996b; Tadajewski 2009). Teorija podpotrošnje kot vzrok gospodarske krize je sicer obstajala že pred nastankom enovite keynesianske teorije, toda keynesianizem je temu dodal poudarek na aktivni vlogi države pri večanju učinkovitega povpraševanja (Firat in Dholakia 1998; Jacobs 2001, 2005; Norčič 1996a, 1996b; Tadajewski 2009). Država lahko vpliva na učinkovito povpraševanje s svojo monetarno in ekspanzivno fiskalno politiko. V času depresije lahko zniža obrestno mero ali ponudi daljši rok odplačevanja, hkrati pa lahko z davčno politiko in deficitarnim proračunskim financiranjem javnih del deluje kot investitor na področju prometa, energetske infrastrukture itd. (Norčič 1996a, 1996b). Keynesianski državni boj proti nezaposlenosti se torej ne opira več zgolj na zakonodajno reguliranje nekonkurenčnih praks (*anti-trust* zakonodaja), temveč se opre tudi na spodbujanje in upravljanje potrošnje kot dela učinkovitega povpraševanja (Firat in Dholakia 1998; Tadajewski 2009).

Implementacija keynesianskega spodbujanja agregatnega učinkovitega povpraševanja je po mnenju nekaterih uspešno zaživela šele med drugo svetovno vojno, ko se je vloga države kot povpraševalca v gospodarstvu še povečala (Galbraith 1975; Kovač 1996; Renshaw 1999). V tem času smo pričeli trendu istočasnega naraščanja državnega dolga, dviga BDP⁷ in zmanjševanja nezaposlenosti. Če je med letoma 1930 in 1940 državni dolg narasel za 27 milijard dolarjev, se je med letoma 1940 in 1945 povečal za kar 216 milijard dolarjev. Letna rast BDP je bila med letoma 1941 in 1942 nad 10 %, nezaposlenost pa se je s 15 % leta 1940 zmanjšala na 1,9 % leta 1945 (Galbraith 1975; Renshaw 1999).

Potrošnik je v tridesetih letih postajal tudi vse bolj samoumevna *točka identifikacije*. Pri tem sta imela pomembno vlogo potrošniško gibanje in aktivizem, ki sta ustvarjala *povratni govor* (Foucault 2010) samoprepoznanih potrošnikov. Gibanje se je opiralo na vlogo strokovnjakov, ki so prek neodvisnih organizacij predstavljali in ščitili potrošnike. V tridesetih letih je tako prišlo do prevlade specifičnega tipa organizacije – organizacij za testiranje izdelkov – katerih cilj je bil izboljšati informiranost potrošnikov (Glickman 2009; Hilton 2007; Jacobs 2005; Maclachlan in Trentmann 2004). Če je potrošniško gibanje potrošnikom omogočilo artikulacijo njihovih specifičnih interesov (informiranost o kakovosti izdelkov), pa so se skozi oblike potrošniškega aktivizma (bojkoti, protesti) povezovali z drugimi družbenimi skupinami, predvsem delavci. Čas ND je bil namreč tudi čas zgodovinskih uspehov (organiziranega) delavstva. Leta 1935 je stopil v veljavo državni *Zakon o delovnih razmerjih*, ki je prepovedal nepravilne prakse delodajalcev (ustrahovanje, diskriminacija, črne liste sindikalistov ...) in uzakonil pravico do kolektivnega pogajanja delavcev prek od njih izvoljenih predstavnikov. Leta 1938 je *Zakon o pravičnih standardih dela* prepovedal otroško delo ter ustvaril državni sistem

7. Tudi BDP se je kot ekonomski indikator začel uporabljati v povojnem obdobju (Galbraith 1975).

minimalne mezde in maksimalnega števila delovnih ur (Cohen 2003; Jacobs 2005; McCraw 1997; Rifkin 2007). V te politične boje delavstva so se pogosto vključevale ženske potrošniške organizacije: *Nacionalna potrošniška liga*, *Splošna federacija ženskih klubov*, *Liga nakupovalk iz New Yorka* (1935), *Nacionalna liga nakupovalk, Inc.* (1938), tako da so bojkotirale proizvajalce, pri katerih so delavci delali pod slabimi pogoji, in spodbujale nakupovanje pri »pravičnih« proizvajalcih (Cohen 2003; Frank 2003; Jacobs 2001, 2005). V jeziku potrošnje pa so svoje zahteve vse pogosteje izražali tudi delavci sami. Primer tega je pojem kupne moči (buying/purchasing power), ki je postal sestavni del političnih razprav, delavskih stavk in aktivizma potrošniških skupin. Kupna moč je predstavljala »dinamičen, politiziran odnos med mezdami, cenami in profiti, ki je predmet kolektivnega pogajanja« (Jacobs 2005: 146). Pojem je omogočil, da so bile zahteve potrošnikov in delavcev največkrat nižje cene, višje mezde oziroma manjše nesorazmerje med profiti in mezdami oziroma cenami (Jacobs 2005).

4. 2 Povojno stanje

Ameriško obdobje med letoma 1945 in 1974 se običajno opisuje kot mirna desetletja nizke brezposelnosti prebivalstva, keynesianskega razvojnega optimizma in dviganja realnih mezd. Prav tako se to obdobje povezuje z dvigom konkurence, diverzifikacijo izdelkov, decentralizacijo organizacijskih struktur, postopno liberalizacijo mednarodne trgovine in vzpostavitvijo *brettonwoodskih* institucij (Svetovna banka, Mednarodni monetarni sklad) (Galbraith 1975; McCraw 1997; Tadajevski 2009).

Do leta 1945 se jasno izoblikuje keynesianska politična ekonomija, ki postane v povojnem obdobju »doktrina kapitalistične socialne države in posebnega regulativnega tržnega sistema« (Kovač 2006: 15). S sprejetjem *Zakona o zaposlovanju* (1946) dobi ideja keynesianske fiskalne politike države tudi operativno strukturo za njen prenos v državno politiko. Zakon je namreč kot nalogo države opredelil spodbujanje maksimalne zaposlenosti, proizvodnje in *kupne moči* (Cohen 2003; Galbraith 1975; Jacobs 2005).

Državna sredstva so se v povojnih desetletjih usmerila predvsem na nepremičninski trg, s čimer je prišlo do opaznega prostorskega učinka političnih odločitev: razvoja predmestja. Gradile so se enodružinske hiše, nakupovalna središča zunaj mestnih jeder in avtoceste, ki so služile povezovanju predmestij z mestnimi jedri (Cohen 2003; Lipsitz 1998). Za nakup nepremičnin je bilo na voljo tudi več posojil – *FHA home loans* – ki jih je ponujala Zvezna stanovanjska administracija, nižje obresti, manjši pologi in hipoteke za daljše obdobje. Kot podoben spodbujevalec potrošnje je deloval tudi zakon *G. I. Bill* (1944), po katerem so bili vojni veterani upravičeni do nadomestil za brezposelnost, šolnin, posojil za nakup hiše, stanovanja ali za začetek posla (Cohen 2003).

Zasebna potrošnja je postala v tem obdobju vse bolj zvezana s ponudbo posojil in kreditov (Cohen 2003; Jacobs 2005). Tudi nekateri »emancipatorni« dosežki diskriminiranih družbenih skupin so bili povezani s kreditnim večanjem agregatne kupne moči oziroma so bili s tem argumentom sprejeti. Med letoma 1968 in 1969 so temnopolti prek organizacije NWRO (National Welfare Rights Organization) dosegli, da lahko tudi tisti, ki prejemale socialno pomoč ali imajo zelo nizke mezde, zaprosijo za kredit,

leta 1974 pa je bil sprejet *Zakon o enakih možnostih pridobitve kredita*, po katerem so lahko ženske za kredit zaprosile na lastno ime (Cohen 2003).

V tem času so postali posamezniki v njihovi vlogi nakupovalcev tudi intenzivno raziskovana psihološko-vedenjska uganka s strani razvijajoče se industrije *tržnega raziskovanja*. Izoblikovale so se nekatere kvantitativne in kvalitativne metode in tehnike, ki so predstavljale »osnovno opremo« sodobnega tržnega raziskovanja. Uporabljati sta se začela kvotni vzorec in semantični diferencial (1957), z novo informacijsko tehnologijo pa je napredovala tudi multivariantna analiza (Schwarzkopf 2011, Stewart 2009; Wilkie in Moore 2003). Leta 1957 je bil prvič predstavljena ideja segmentacije, po katerem potrošniki niso monolitna skupina, temveč jih moramo deliti v različne segmente glede na izbrane spremenljivke. Pri teh poskusih dekodiranja vedenja potrošnikov postaja dohodek vse manj odločilna spremenljivka, pogosteje pa se uporablja kombinacija psiholoških in demografskih spremenljivk (psihografija). Personifikaciji prenovljenega odnosa med psihologijo in ekonomijo sta psihologa George Katona in Ernest Dichter, ki sta v svojih institucijah – *Center za anketno raziskovanje* in *Inštitut za motivacijske raziskave* – pri raziskovanju vedenja potrošnikov uporabljala psihološke in psihoanalitične tehnike. Predvsem Dichterjeve motivacijske raziskave so bile znane po svoji kvalitativni naravi in uporabi metod, kot so fokusna skupina, poglobljeni intervjuji, projekcijske tehnike in proste asociacije (Cohen 2003; Shaw in Jones 2005; Schwarzkopf 2011; Tadjewski 2006).

Vzporedno z oblikovanjem povojnega potrošnika nakupovalca se je nadaljevala transformacija kategorije delavca, ki je vključevala poskuse zmanjševanja vpliva sindikatov in rahljanje predvsem v času ND ustvarjenega koalicijskega razmerja med delavci in potrošniki. Konec druge svetovne vojne so v ZDA pospremile do takrat največje delavske stavke (1944/45), katerim so v naslednjih letih sledili napadi na sindikate z očitkom, da so glavni krivci za povojni dvig cen (Cohen 2003; Jacobs 2005; Rifkin 2007). Poskusi zmanjševanja moči sindikatov so se dogajali tudi na zakonodajni ravni. Po zmagi republikanske stranke na kongresnih volitvah leta 1946 je kongres sprejel *Taft-Hartleyjev zakon*, ki je bil popolno nasprotje *newdealovskega Zakona o delovnih razmerjih*. Slednji je prepovedoval zgolj nepravilne prakse delodajalcev, medtem ko je novi zakon prepovedal tudi prakse sindikatov, kot so sekundarni bojkoti, zaprte trgovine (trgovine, ki zaposlujejo izključno člane sindikatov), financiranje političnih kampanj itd. (Cohen 2003; Jacobs 2001, 2005; Lipsitz 1998). Članstvo v sindikatih se je vseeno do konca petdesetih let povečevalo, nakar je začelo v šestdesetih letih upadati (Jacobs 2005; McCraw 1997). Sočasno so se začeli tudi potrošniški boji premikati izven triade mezde – cene – profiti. V tistem času se je dogajala politična artikulacija pravic potrošnikov in vse večje osamosvajanje zahtev potrošnikov od teh od delavcev (Jacobs 2001, 2005). Potrošniki so kot politična skupina prevzeli specifičen okvir svoje identitete in vloge.

Pravice potrošnikov je prvič politično izrazil J. F. Kennedy v govoru leta 1962, v katerem je predstavil *Potrošniško listino pravic* (Consumer Bill of Rights) s štirimi osnovnimi pravicami potrošnikov: do varnosti, informiranosti, svobodne izbire in glasu (reprezentacije) (Cohen 2003; Hilton 2007; Jacobs 2005; Maclahan in Trentmann 2004;

Tadajewski 2009). V šestdesetih in na začetku sedemdesetih let se je povečalo tudi število državnih zakonov, ki bi naj ščitili potrošnike pred nevarnimi izdelki, zavajajočo embalažo, oglaševanjem ipd. Zgolj nekateri izmed takrat sprejetih zakonov so: *Zakon o vnetljivih tkaninah* (1953), *Zakon o nevarnih snoveh* (1960), *Zakon o nadzoru one-snaževanja zraka* (1962), *Zvezni zakon o označevanju in oglaševanju cigaret* (1965), *Zakon o pravični embalaži in označevanju* (1966), *Zakon o varnosti motornih vozil* (1966), *Zakon o preprečevanju strupov v embalaži* (1970), *Zakon o varnih potrošniških izdelkih* (1970) (Cohen 2003; Cross 2001; Maclachlan in Trentmann 2004).

Na ta državni projekt zaščite potrošnikov (Hilton 2007) je bržkone vplival tudi zgodovinski vrhunec potrošniškega gibanja v šestdesetih in sedemdesetih letih, imenovan *konzumerizem*. Če so bile do takrat neodvisne organizacije za zaščito potrošnikov prej redkost kot pravilo, so se med letoma 1967 in 1973 intenzivno oblikovale številne nove. Ustanovile so se organizacije, od katerih jih je večina aktivnih še danes: *Public Citizen* (1971) (Public Citizen), *Consumer Action* (1971) (Consumer Action), *Consumer Federation of America* (1968) (Consumer Federation of America 2011), *Consumer Federation of California* (1960) (Consumer Federation of California 2011), *Center for Science in the Public Interest* (1971) (Center for Science in the Public Interest 2009). Glavna aktivnost teh organizacij ni bila več testiranje izdelkov in večanje informiranosti potrošnikov, temveč lobiranje za vzpostavitev državne zakonodajno-regulatorne strukture, ki bi ščitila pravice potrošnikov. »Uspehi« njihovih aktivnosti pa so v središče tega, kar povezujemo z zahtevami in pravicami potrošnikov, postavili vprašanje zdravih in varnih izdelkov oziroma preprečevanja nesreč in prevar (Cohen 2003; Jacobs 2005).

Toda ko govorimo o spremembah v povojnem obdobju v smeri krepitve samostojne političnoekonomske in institucionalne kategorije potrošnika, ne smemo zanemariti mednarodnega konteksta. Povojno obdobje je namreč čas internacionalizacije procesa proizvodnje in začetek selitve manualne proizvodnje oziroma »klasičnega delavca« v dele sveta s cenejšo delovno silo kot tudi višanja odstotka uvoženih proizvodov in začetek ameriškega deficita v blagovni menjavi (Jacobs 2005; McCraw 1997; Rifkin 2007). Ti trendi so vsekakor vplivali na način obstoja zveze delavec – potrošnik, povezani pa so bili tako z začetki slabljenja sindikalne moči delavstva kot tudi z vzpostavljanjem potrošnikov kot specifičnega političnoekonomskega objekta/subjekta in točke identifikacije, ki temelji predvsem na pravici dostopa do zdravih in neškodljivih izdelkov. Kaj več o relaciji med mednarodnimi trendi v načinu proizvodnje in trgovske menjave ter razumevanjem potrošnika in delavca na zahodu si na tem mestu ne bi dovolili sklepati.

Konec povojnih ZDA kot prostora/časa s specifičnimi političnoekonomskimi značilnostmi se običajno postavlja v sredino sedemdesetih let. Poleg že omenjenih trendov upadanja števila članov sindikatov in nižanja realnih mezd sta bila znaka spremembe prva naftna kriza in problem stagflacije, ki ga keynesianska politična ekonomija ni znala rešiti (Kovač 2006; Norčič 1996a, 1996b). To je vodilo do postopne prevlade drugačnih političnoekonomskih teorij v ekonomskih politikah (zahodnih) držav. V ospredje je prišla t. i. neoklasična sinteza keynesianske makroekonomske monetarne teorije efektivnega povpraševanja z neoklasično mikroekonomsko teorijo ponudbe, povpraševanja in ravnotežij (Lah 1994; Norčič 1996a). Pomen pridobivajo tudi druge

ekonomske teorije, predvsem monetarizem,⁸ ki je zagovarjal zmanjšano vlogo države in služil kot teoretska opora prihajajoči neoliberalni politiki, katere začetke običajno postavljamo tudi v sredino sedemdesetih let. Takrat se je namreč začel tudi proces deregulacije gospodarstva, predvsem na področju letalske in telekomunikacijske industrije (Cohen 2003; McCraw 1997; Rifkin 2007).

5 SKLEP ali ZBLIŽEVANJE ZGODOVIN

Prispevek se je namenil izpeljati *foucaultovsko* diskuzivno analizo MT, nastale v povojnih ZDA (1945–1974). Da bi bilo podvzetje zaključeno, moramo naposled povzeti ključne ugotovitve delov naše analize, natančneje opredeliti relacije med njimi in nasloviti morebitne šibkosti prispevka.

V povojnih ZDA so se vzpostavili konceptualni okviri sodobne marketinške discipline. Osišče tega procesa je bila artikulacija marketinškega koncepta kot teoretskega temelja discipline ter temu komplementarna vzpostavitev potrošnika kot legitimacijskega jedra in primarnega raziskovalnega objekta discipline. Z arheološko-genealoškim okvirom analize, ki smo ga v prispevku predstavili, lahko ameriško povojno MT razumemo kot diskurz, marketinški koncept kot izjavo, potrošnika pa kot njegov derivat in na novo formirani objekt marketinškega diskurza. Še več, marketinški koncept je zgodovinski dogodek, zvezan s specifičnimi nediskurzivnimi elementi, ki so delovali kot pogoji možnosti njegovega vznika. Ker marketinški koncept referira na potrošnika in je vznik prvega pomenil vznik drugega kot objekta marketinškega diskurza, smo te pogoje možnosti iskali v politično-ekonomski in institucionalni ureditvi sfere potrošnje v povojnih ZDA.

Retrospektivno lahko sklepamo, če ne že o nujnosti, pa vsaj o nepresenetljivosti širitve marketinškega koncepta. Marketinško *spravljanje* potrošnika v *govor* (Foucault 2010) se je namreč dogajalo znotraj horizonta politično-ekonomskega in institucionalnega obrata k potrošniku. Potrošnik je v povojnih desetletjih postal ključni politično-ekonomski problem/rešitev in vse bolj samoumevna točka identifikacije. To je bil namreč prostor/čas uveljavitve keynesianske politične ekonomije in na njej temelječe ekonomske politike države, razvoja na področju tržnega raziskovanja, rojstva pravic potrošnikov, sprejetja obsežnega sklopa regulativne zakonodaje in nastajanja institucij novega vala potrošniškega gibanja. Vse te nediskurzivne prakse so temeljile na predpostavki obstoja potrošnika kot specifične entitete in so tudi ustvarjale potrošnika kot vse bolj samostojno, pomembno in naravno politično-ekonomsko kategorijo in način biti. S tem pa so odprle prostor, v katerem je lahko vzniknil marketinški koncept in z njim diskurz, ki se je konsolidiral okoli objekta potrošnika. Če so, zgodovinsko gledano, diskurzivni objekti redki in »ni lahko povedati nečesa novega« (Foucault 2001: 49), je bilo v povojnih ZDA vsekakor mogoče (spre)govoriti o potrošniku. Marketinški

8. Hayek in Friedman sta kot idejna nasprotnika Keynesa sredi sedemdesetih let prejela Nobelovo nagrado za ekonomijo, kar bi lahko označili kot simbolični odmik od Keynesovih idej. Friedman je nagrado prejel leta 1976, Hayek pa svojo spominsko nagrado leta 1974 (Nobel Prize 2011).

koncept pa je o potrošniku (spre)govoril tako, da je z referiranjem nanj sprva ponujal idejo »neproblematične« produkcije, ki je utemeljena na ideji menjave ter izhaja iz spoznavanja in zadovoljevanja potrošnikov (njihovih potreb, želja, zahtev), konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let pa se je poskušal vzpostaviti tudi kot univerzalno načelo upravljanja družbenih menjav. Prav predpostavka obstoja potreb potrošnikov in imperativ njihovega zadovoljevanja pa je vseskozi tisto, s čimer marketinški diskurz marketinško prakso tudi legitimira.

Na koncu velja opozoriti še na nekatere inherentne slabosti predstavljene analize. Ta temelji na obstoječih periodizacijah in zgodovinskih analizah tako marketinga kot tudi potrošnika. Vsaka periodizacija predpostavlja obdobja, ki obstajajo kot celote s svojim začetkom in koncem, kakorkoli zamegljena ta dva sta. Pogled, ki povojne ZDA poskuša predstaviti kot homogeno obdobje, že od vsega začetka zaznamuje poenostavitev. Analiza je zato inherentno neizčrpana. Pomanjkljivi rezultati pa so tudi izid soočenja dveh interpretacij povojnega zgodovinskega obdobja, in ti bi bili nedvomno drugačni, če bi se odločili zgodovino MT sočasno misliti z drugo teorijo ali skupino analiz.

Prispevku bi lahko očitali tudi »zgolj« opisnost, kar je sicer kritika, s katero se mora soočiti vsaka arheološka analiza. Genealoško so nas sicer zanimali zgodovinski pogoji pojavitve marketinškega koncepta, a te smo arheološko »le« diagnosticirali in opisali. Določena mera opisnosti je bila neizbežna, saj smo se soočili s precej neraziskanim področjem. Prispevek lahko namreč razumemo tudi kot obvezen prvi korak pri vzpostavljanju kritične analize formiranja marketinške discipline. Analizo bi lahko nadaljevali z raziskovanjem artikulacije marketinškega diskurza na predstavljenih nediskurzivnih praksah in funkcije, ki jo je moral v njih opravljati. Izhodišče takšne analize je lahko že v prispevku izpostavljena značilnost marketinškega diskurza, in sicer da je (spre)govoril z mesta specifičnega subjekta – menedžmenta – ki je tako kot marketing meril na generičnost svoje funkcije. Prav tako bi lahko marketinški diskurz – predvsem idejo razširjenega koncepta marketinga – postavili v relacijo s prihajajočim (neoliberalnim) obdobjem, katerega začetke sredi sedemdesetih let smo na kratko orisali na koncu naše analize.

Toda označiti pričujočo analizo kot »le« izhodišče kritike, ki šele sledi, neupravičeno zmanjša pomen že opravljenega dela v prispevku. Kar se morda na mestih zdi kot navajanje dejstev, je bil tudi nameren poskus ujeti bistvo povojnih ZDA, ki je neskrit na površini, in sicer v sočasnem množenju nediskurzivnih instanc, ki se nanašajo na potrošnika, in siloviti sprostivni marketinškega govora o potrošniku. Še več, v povojni zgodovini potrošnika in MT smo vpogledali simultano ter ju postavili v specifično relacijo (pogoji možnosti!). In prav prepoznavanje te relacije med ločenima zgodovinskima analizama je tista gesta, ki analizo odmakne od arheološke nekritičnosti. S tem dejanjem smo marketinško disciplino predstavili kot historično pogojeno vednost in izzvali pomemben element samopodobe te discipline – dojemanje lastne teorije kot misli, ki izvira v brezgodovinski praksi marketinga in je zato tudi sama v zadnji instanci ahistorična. Omeniti velja, da je Foucault lastno »rabo« zgodovine kasneje označil kot »zgodovinska ontologija nas samih« (Foucault 2009a: 263) oziroma »kritična

ontologija« (Foucault 2009a: 267). Sinonimna raba besed kritično in zgodovinsko nas ne sme presenetiti, saj le pokaže na dejstvo, da je zanj zgodovinsko vedno kritično in kritično vedno zgodovinsko. V skladu s tem lahko pričujočo historizacijo razumemo vsaj kot »nenekritično« podvzetje, kot poskus »problematiziranja lastne diskurzivne aktualnosti« (Foucault 2007b: 85).

Kljub vsem pomislekom, na katere nas je obsodila raba Foucaultovih konceptov, upamo, da lahko pričujoča analiza prispeva k širšemu polju družboslovne teorije, ki skuša pojasniti spremenjeno povojno stanje zahodnih družb. Menimo namreč, da se pri razlagi »spremenjenega« ne smemo izogniti analizi novo formiranih vednosti, kot sta marketing in menedžment, ki sta v 20. stoletju izšla iz ekonomije ter sta si v drugi polovici stoletja prizadevala nadeti status znanosti in generičnih družbenih praks.

Literatura

- Ash, Amin (ur.) (1994): *Post-fordism: A Reader*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.
- Baker, Michael J (2000): *Marketing Theory: A Student Text*. London: Business Press: Thomson Learning.
- Bell, Daniel (1973): *The Coming of Post-industrial Society*. New York: Harper Colophon Books.
- Boltanski, Luc in Eve Chiapello (2005): *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso.
- Brown, Stephen (1999): *Postmodernism: The End of Marketing?* V Brownlie, Douglas in dr. (ur.): *Rethinking Marketing: Towards Critical Marketing Accountings*: 27–57. London: Sage.
- Cohen, Lizabeth (2003): *A Consumer's Republic: The Politics of Mass Consumption in Postwar America*. New York: Random House, Inc.
- Cross, Gary (2001): *Corralling Consumer Culture: Shifting Rationales for American State Intervention in Free Markets*. V M. Daunt in M. Hilton (ur.): *The Politics of Consumption: Material Culture and Citizenship in Europe and America*: 283–301. Oxford: Berg.
- Deleuze, Gilles (2006): *Foucault*. London: University of Minnesota Press.
- Drucker, Peter Ferdinand (1993): *Post-capitalist Society*. New York: Harper Business.
- Firat, A. Fuat, in Dholakia, Nikhilesh (1998): *Consuming People: From Political Economy to Theaters of Consumption*. London: Routledge.
- (2006): *Theoretical and philosophical implications of postmodern debates: some challenges to modern marketing*. *Marketing Theory*, 6 (2): 123–162.
- Foucault, Michel (1991a): *Red Diskurza*. V M. Dolar (ur.): *Vednost – oblast – subjekt*: 3–27. Ljubljana: Krt.
- (1991b): *Igra Michel Foucault*. V M. Dolar (ur.): *Vednost – oblast – subjekt*: 77–101. Ljubljana: Krt.
- (1998): *Zgodovina norosti v času klasicizma*. Ljubljana: Založba *cf.
- (2001): *Arheologija vednosti*. Ljubljana: Studia Humanitatis.
- (2004): *Nadzorovanje in kaznovanje: Nastanek zapora*. Ljubljana: Krtina.
- (2007a): *What Our Present Is?* V S. Lotringer (ur.): *The Politics of Truth*: 129–143. Los Angeles: Semiotext(e).
- (2007b): *What is Critique?* V S. Lotringer (ur.): *The Politics of Truth*: 41–81. Los Angeles: Semiotext(e).

- (2009a): Kaj je razsvetljenstvo? V M. Dolar (ur.): Vednost – oblast – subjekt: 251–268. Ljubljana: Krtina.
- (2009b): Resnica in oblast. V M. Dolar (ur.): Vednost – oblast – subjekt: 111–135. Ljubljana: Krtina.
- (2009c): Nietzsche, genealogija, zgodovina. V M. Dolar: Vednost – oblast – subjekt: 87–110. Ljubljana: Krtina.
- (2010): Zgodovina seksualnosti: Volja do znanja. Ljubljana: Založba ŠKUC.
- Frank, Dana (2003): Where are the workers in consumer-worker alliances? Class dynamics and the history of consumer-labor campaigns. *Politics & Society*, 31 (363): 363–379.
- Fullerton, Ronald A. (1988) How modern is modern marketing? Marketing's evolution and the myth of the »production era«. *The Journal of Marketing*, 52 (1): 108–125.
- Galbraith, John Kenneth (1978): Novac: odakle je došao, kamo je otišao. Zagreb: Stvarnost.
- Glickman, Lawrence B (2009): *Buying Power: A History of Consumer Activism in America*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hackley, Chris (2001): *Marketing and Social Construction: Exploring the Rhetoric of Managed Consumption*. London: Routledge.
- (2003): »We are all customers now ...«: Rhetorical strategy and ideological control in marketing management texts. *Journal of Management Studies*, 40 (5): 1325–1352.
- Hilton, Matthew (2007): Consumers and the state since second world war. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 611 (1): 66–81.
- Hilton, Matthew in Daunton, Martin (2001): Material Politics: An Introduction. V M. Daunton in M. Hilton (ur.): *The Politics of Consumption: Material Culture and Citizenship in Europe and America*: ix–1. Oxford: Berg.
- Hook, Derek (2001): Discourse, knowledge, materiality, history: Foucault and discourse analysis. *Theory & Psychology*, 11 (4): 521–547.
- (2005): Genealogy, discourse, »effective history«. *Qualitative Research in Psychology*, 2 (1): 3–31.
- Jacobs, Meg (2001): The Politics of Plenty: Consumerism in the Twentieth-Century United States. V M. Daunton in M. Hilton (ur.): *The Politics of Consumption: Material Culture and Citizenship in Europe and America*: 223–241. Oxford: Berg.
- (2005): *Pocketbook Politics: Economic Citizenship in Twentieth-Century America*. Oxford: Princeton University Press.
- Jančič, Zlatko (1990): *Marketing: strategija menjave*. Ljubljana: Gospodarski vestnik: Studio Marketing.
- (1999): *Celostni marketing*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Jones, Brian D. G., Shaw, Eric H., in Mclean, Paula A. (2009): The modern schools of marketing thought. V P. Maclaren, M. Saren, B. Stern in M. Tadajewski (ur.): *The SAGE Handbook of Marketing Theory*: 42–58. London: SAGE.
- Kotler, Philip (1998): *Marketing management – trženjsko upravljanje: analiza, načrtovanje, izvajanje in nadzor*. Ljubljana: Slovenska knjiga.
- Kotler, Philip, in Lane Keller, Kevin (2009): *Marketing Management*. Upper Saddle River: Prentice Hall.
- Kotler, Philip, in Levy, Sidney J. (1969): Broadening the concept of marketing. *The Journal of Marketing*, 33 (1): 10–15.

- Kotler, Philip, in Zaltman, Gerald (1971): Social marketing: An approach to planned social change. *The Journal of Marketing*, 35 (3): 3–12.
- Kovač, Bogomir (2006): Keynes, keynesianizem in razvojne spremembe sodobne države blaginje – renesansa ali zaton keynesianske teoretske paradigme. *Naše gospodarstvo*, 52: 11–25. Maribor: Ekonomsko-poslovna fakulteta.
- Kuzmanić, Tonči (2008a): Managerski diskurz: etične, politične, ideološke in komunikacijske dimenzije. Koper: Fakulteta za management.
- (ur.) (2008b): Prispevki h kritiki managerske paradigme: P. F. Drucker in njegov managerski ideologem. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Lah, Marko (1994): Efektivno povpraševanje. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Lasch, Scott, in Urry, John (1987): *The End of Organized Capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Lipsitz, George (1998): Consumer Spending as State Project: Yesterday's Solutions and Today's Problems. V S. Strasser, C. McGovern in M. Judt (ur.): *Getting and Spending: European and American Consumer Societies in the Twentieth Century*: 127–147. Washington D. C.: Cambridge University Press.
- Maclachlan, Patricia in Trentmann, Frank (2004): Civilizing Markets: Traditions of Consumer Politics in Twentieth-Century Britain, Japan and the United States. V M. Bevir in F. Trentmann (ur.): *Markets in Historical Contexts: Ideas and Politics in the Modern World*: 170–202. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mandel, Ernest (1981): Kasni kapitalizam: pokušaj marksističkog objašnjenja. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost saveza socijalističke omladine.
- Marion, Gilles (2006): Research note: Marketing ideology and criticism: Legitimacy and legitimization. *Marketing Theory*, 6 (2): 245–262.
- Merhar, Viljem (1996): J. M. Keynes in Sayev zakon trga. V N. Borak, O. Norčič in D. Savin (ur.): *Aktualnost J. M. Keynesa*: 23–35. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Miščević, Nenad (1973) Govorica, arheologija in politika. *Problemi*, 11 (128/132): 1–16.
- McCraw, Thomas K (1997): American Capitalism. V T. K. McCraw (ur.): *Creating Modern Capitalism: How Entrepreneurs, Companies, and Countries Triumphed in Three Industrial Revolutions*: 301–348. London: Harvard University Press.
- Norčič, Oto (1996a): Uvod v politično ekonomijo. Ljubljana: Enotnost.
- (1996b): Šestdeset let Keynesove »splošne teorije«. V N. Borak, O. Norčič in D. Savin (ur.): *Aktualnost J. M. Keynesa*: 9–21. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Podnar, Klement, Golob, Urša, in Jančič, Zlatko (2007): Temelji marketinškega načrta. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Rabinow, Paul (1991): Introduction. V P. Rabinow (ur.): *The Foucault Reader*: 3–29. London: Penguin Books.
- Renshaw, Patrick (1999): Was there a keynesian economy in the USA between 1933 and 1945? *Journal of Contemporary History*, 34 (3): 337–364.
- Rifkin, Jeremy (2007): Konec dela: zaton svetovne delavske sile in nastop posttržne dobe. Ljubljana: Krtina.
- Schumpeter, Joseph A. (1997): *Ten Great Economists: From Marx to Keynes*. London: Routledge.
- Schwarzkopf, Stefan (2011): The consumer as voter, judge, and jury: Historical origins and political consequences of a marketing myth. *Journal of Macromarketing*, 31 (1): 8–18.

- Shaw, Eric H., in Jones, Brian D. G. (2005): A history of schools of marketing thought. *Marketing Theory*, 5 (3): 239–281.
- Sheth, Jagdish N., Gardner, David M., in Garrett, Dennis E. (1988): *Marketing Theory: Evolution and Evaluation*. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Skalen, Per, Fougere, Martin, in Felleson, Markus (2008): *Marketing Discourse: A Critical Perspective*. London: Routledge.
- Stewart, David W. (2009): The evolution of market research. V P. Maclaren, M. Saren, B. Stern in M. Tadajewski (ur.): *The SAGE Handbook of Marketing Theory*: 74–88.
- Tadajewski, Mark (2006): Remembering motivation research: toward an alternative genealogy of interpretive consumer research. *Marketing Theory*, 6 (4): 429–466.
- (2009): Eventualizing the marketing concept. *Journal of Marketing Management*, 25 (1–2): 191–217.
- Virno, Paolo (2003): *Slovnica množva: k analizi oblik sodobnega življenja*. Ljubljana: Krtina.
- Webster, Frederick E. (1988): The rediscovery of the marketing concept. *Business Horizons*, 31(3): 29–39.
- Wilkie, William L., in Moore, Elizabeth S. (2003): Scholarly research in marketing: Exploring the »4 eras« of thought development. *Journal of Public Policy and Marketing*, 22 (2): 116–146.
- (2007): What does the definition of marketing tell us about ourselves? *Journal of Public Policy and Marketing*, 26 (2): 269–276.
- Witkowski, Terrence H (2005): Sources of immoderation and proportion in marketing thought. *Marketing Theory*, 5 (2): 221–231.

Viri

- American marketing association (2011): History. Dostopno prek: <http://www.marketingpower.com/AboutAMA/Pages/History.aspx> (5. januar 2011).
- Center for science in the public interest (2009): About CSPI. Dostopno prek: <http://www.cspinet.org/about/index.html> (10. januar 2011).
- Consumer action. Dostopno prek: <http://www.consumer-action.org> (10. januar 2011).
- Consumer federation of America (2011): About CFA. Dostopno prek: <http://www.consumerfed.org/about/default.asp> (10. januar 2011).
- Consumer federation of California (2011): About us. Dostopno prek: <http://www.consumercal.org/article.php?list=type&type=13> (10. januar 2011).
- Nobel prize (2011): All prizes in economic sciences. Dostopno prek: http://nobelprize.org/nobel_prizes/economics/laureates (19. januar 2011).
- Public citizen (2010): About us. Dostopno prek: <http://www.citizen.org/about> (10. januar 2011).

Naslov avtorice:

Katja Huš, diplomantka tržnega komuniciranja (UN)

e-mail: katjahus@yahoo.com

RECENZIJE KNJIG

uredila Andreja Vezovnik

Jernej Prodnik

Kirn, Gal (ur.): Postfordizem: razprave o sodobnem kapitalizmu. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, 2010. 300 strani, (ISBN 978-961-6455-60-2), 12,00 evrov

Zbornik besedil o postfordizmu, ki ga je uredil Gal Kirn, izhaja iz 8. letnika Delavsko-punkerske univerze (DPU); časovno torej sega v leto 2004, ko je potekala serija predavanj in razprav na to tematiko. Morda celo boljši opis dvanajstih besedil domačih in tujih avtorjev nudi podnaslov zbornika – *razprave o sodobnem kapitalizmu*, saj so prispevki v večini usmerjeni onkraj še vedno aktualnih tematizacij postfordizma, ki pa so izhodiščno vendarle največkrat usmerjene ožje, (predvsem) na produkcijski proces in spreminjanje režima kapitalistične akumulacije. Besedila so poleg uvodnih dveh poglavij, predgovora Gala Kirna in kontekstualizacije postfordizma Igorja Pribca, razdeljena v dva sklopa, *teoretske pozicije* in *teoretske rabe postfordizma*, a razdelitve ne gre jemati preveč strogo, saj bi nekatera poglavja vsebinsko lahko uvrstili kamorkoli. Kot je zapisal urednik, gre knjigo »brati predvsem kot poskus kritičnega spoprijema s teorijami postfordizma in njihovim ravnanjem z gradivi in ključnimi koncepti« (str. 9). To pa hkrati pomeni, da zbornik ne nudi res podrobnega vpogleda v že obstoječe razprave o postfordizmu, manko, ki se v prvi vrsti kaže v precejšnjem ignoriranju zelo razvejane regulacionistične šole, ki od sredine sedemdesetih let prejšnjega stoletja nudi enega bolj konsistentnih marksističnih pristopov h kritiki politične ekonomije. Poleg italijanskega kritičnega (post)operaizma, pristopa, ki ga v zborniku zastopata Sandro Mezzadra (ukvarja se z inovativnimi praksami in avtonomnostjo migracij) in Sergio Bologna (opozarja na ključno vlogo pravne narave razmerja med delavcem in delodajalcem), je regulacionizem nudi tudi glavni vir razprav o postfordizmu.

A manj pomembno od tega, kaj ob množici možnih izhodišč in teorij manjka, je prisotnost nekaterih pavšalnih kritik, za katere bi morda res bilo bolje, da bi jih pozabili. Gorazd Kovačič si tako v prispevku, ki izhaja iz teorije Hannah Arendt, privoščič kar precej spodrsrljavej, ki nakazujejo, da kritiziranih avtorjev morda ne pozna niti površinsko, kaj šele poglobljeno. Tako ni povsem jasno, prek katerih kriterijev v kategorijo socialističnih (?) teoretizacij postfordizma uvršča (post)operaizem, saj ne utemeljuje niti te pripombe niti očitka, da ti avtorji ostajajo v produktivistični paradigmi. Arendtovski poizkus, da bi šel prek Marxa, izzveni precej v prazno, med drugim tudi zato, ker ne poizkusi iti še onkraj Arendtove in njene zgodovinske pogojenosti. Za ovržbo Kovačičevih predpostavk k sreči ni treba daleč; le poglavje za njegovim namreč Katja Diefenbach v zelo dobri analizi (post)operaistične teoretske paradigme, biopolitičnega dela in potencialnih omejitev tega pristopa ugotavlja, da »italijanski operaizem zaznamuje dejstvo, da kritizira realni socializem, predvsem njegov produktivizem, v okvirih realnosti« (str. 54). Potencialno še bolj nenavadne so Kovačičeve ugotovitve v primeru, da ima s produktivizmom v mislih produkcijski proces in delo v kapitalizmu, ki je zares preokupacija (post)operaizma, kar pove že njegovo ime, prav tako pa tudi drugih postfordističnih teoretizacij. Potemtakem namreč ugovarja samemu predmetu raziskovanja teh avtorjev ... In to v zborniku o postfordizmu? Očitek bi bil podoben, kot če bi za enega od argumentov proti Marxu uporabljali njegovo ukvarjanje s kapitalizmom.

Ena izhodiščnih knjig za predavanja DPU in besedila nekaterih avtorjev je bila »Slovnica množstva« Paola Virna, ki se pogosto dojema kot eno pomembnejših del na področju politične teorije. A zdi se, kot da je bistvo njegovih predpostavk med avtorji večkrat ostalo zgrešeno. Ključna sprememba, ki se zgodi s prehodom v postfordizem, zanj namreč ni osredotočenost na glas in govor, kot na primer ocenjuje Ciril Oberstar v besedilu »Mutci, akuzmatiki in govornici postfordizma«, v katerem se osredotoča na povezavo med filmsko industrijo in spremembami

v produkciji. Sposobnost govora je namreč za Virna inherentna lastnost človeške živali, kar človeka ločuje od *drugih* živali; generična (!) sposobnost *govora* torej nima toliko opravka s samim *glasom* kot z bistvom človekove narave, njene nedefiniranosti in odsotnosti. Prav na tej točki pa je za Virna prišlo do ključnega preloma na prehodu v postfordizem: delavec ni več človeški avtomat (fordizem), ampak kapitalizem neposredno izkorišča njegovo potencialnost in fleksibilnost, lastnosti, ki jih stroj ali žival nimata. Ta biološka konstanta je za Virna v resnici predpostavka družbene ontologije, svoja izhodišča pa neposredno navezuje tako na virtuoznost kot na *general intellect*. Omeniti velja, da za nazadnje omenjeni koncept poudarja, da z njim *nima* v mislih vsega akumuliranega znanja preteklih obdobj (npr. v strojih), kot so ga večkrat interpretirali, ampak, nasprotno, skupek znanj in zmožnosti, ki so značilne le za človeka kot posebno vrsto (že v začetku devetdesetih pozove k drugačnemu tolmačenju in kritiki Fragmenta o strojih, iz katere izhaja *general intellect*); če je Marx *general intellect* identificiral s fiksnim kapitalom, Virno opozarja, da se izraža v živem delu.

Določena diskrepanca med kakovostjo prispevkov nekaterih domačih avtorjev, ki se povečini ne ukvarjajo primarno s temi vprašanji (Zdravko Kobe v solidnem prispevku zato opozarja, da gre za serijo zunanjih opažanj), in prispevki gostujočih, večinoma svetovno uveljavljenih avtorjev na svojih področjih (eden izmed njih je Ranciere, čigar besedilo je mogoče uvrščati v okvir širših razprav o ideji komunizma, ki v zadnjem času poteka na levisi), je razumljiva, poleg tega pa morebitne šibkeješe plati zbornika nikakor ne znižujejo signifikance njegovega izvirnega prispevka k širšim mednarodnim razpravam o politično-ekonomskih transformacijah; od domačih avtorjev to še posebej velja za prispevka Rastka Močnika in Gala Kirna, ki sta najboljšeješa v knjigi. V prispevku »Delovni razredi v sodobnem kapitalizmu« Močnik sledi transformacijam od industrijskega kapitalizma in fordistične politične organizacije do uveljavljanja informacijskih in komunikacijskih tehnologij, kjer hegemonsko vlogo prevzema kognitariat, ki pa še ni bil sposoben konstituirati politične sestave v obstoječih zgodovinskih razmerjih. Ker obe delavski skupini družbi podrejenost kapitalu, le da sta podrejeni različno, se mu zdita potrebna preseganje tega ločevanja in skupna konstitucija v delavski razred. Za to pa bo moral kognitariat znanje, ki streže potrebam kapitala, po njegovem prenesti na raven teorije, ki je v konfliktnih strukturnih razmerah zmeraj kritična politična praksa, usmerjena v kritiko politične ekonomije, v analizo zgodovinske faze kapitalizma. Ob navezovanju na domače razmere Močnik opozarja tudi na svetovni vzpon rentniškega kapitalizma, pri katerem gre za *predkapitalistični* način prisvajanja presežne vrednosti, upravičenost do dobička pa naj bi bila lastnikom dana že zgolj s pravnim odnosom lastništva kapitala. Po njegovi oceni je bil – zgodovinsko gledano – eden ključnih procesov prenos odločanja od *stakeholderjev* (delavci) k *shareholderjem* (delničarji in lastniki, kasneje tudi menedžerji), s čimer se je v kombinaciji s financiacijo kapitala podjetniška tveganja preneslo na delavce. Ker v liberalni ideologiji pride do vpeljave tržnih odnosov kot edine oblike družbenih odnosov na vse ravni življenja, sta delavka/-ec prisiljena, da postaneta podjetnika samega sebe. A istočasno te političnoekonomske spremembe za Močnika pomenijo, da kapitalistični razred ni več potreben, prav tako pa ni več razlogov za obstoj kapitalizma. Kirn v svojem prispevku po drugi strani izhaja iz jugoslovanskega samoupravljanja. Ključna težava te ideologije in končnega neuspeha jugoslovanskega projekta po njegovem izhaja iz študij mladega Marxa, na katerega sta se opirali tako trda komunistična linija kot disidentje (praxis), oboji pa so kot ključno težavo prepoznali delitev dela, katere rezultat naj bi bili alienacija in reifikacija. Z ukinjanjem delitve dela naj bi tako bila odpravljena tudi odtujitev, samoupravljaivec, ki postane nosilec vseh strukturnih mest v družbi, pa bi v socialistični družbi zaživel zares srečno življenje. Težava je, da v Jugoslaviji v resnici ni prišlo do odprave eksploatacije in meznega dela, ampak kvečjemu do redistribucije presežne vrednosti in posledično »le« večje socialne pravičnosti jugoslovanske družbe. Ključna točka besedila je povezovanje postfordističnih teženj in ideologije samoupravljanja, kjer po mnenju Kirna obstajajo številne vzporednice, saj sta oba usmerjena v humanistični ideal generičnega človeka,

pri čemer uvajata nove oblike (samo)eksploatacije, kot sta kooperacija in odločanje. Kirnovo besedilo gre brati kot pomembno dopolnilo k obstoječim interpretacijam razpada Jugoslavije, zbornik pa kot nujno potreben prispevek h kritičnim analizam družbenih sprememb.

Tit Neubauer

Tomaž Deželan: Nasproti evropskemu federalizmu?: evolucije ideje državljanstva od mestnih republik do federalne države in konfederalnih struktur. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV (knjižna zbirka politika), 2010.

179 strani, (ISBN 978-961-235-417-6), 19,00 evrov

Poglavitni namen monografije *Nasproti evropskemu državljanstvu* je identificirati determinante državljanstva, ki so skozi zgodovino vplivale na subjekte/posameznike političnih skupnosti, ter tako pridobljene ugotovitve uporabiti kot orodje refleksije postnacionalnih konceptov in manifestacij državljanstva. Kot ugotavlja avtor, je izgradnja politične skupnosti in državljanstva EU svojevrstno delo v teku, kar ga vodi, da monografijo zaključi z odprtim koncem (str. 11), saj je v skladu z izbranim evolutivnim pristopom monografija razdeljena na uvodni konceptualni poglavji, šest vsebinskih poglavij, ki slikajo koncept v različnih zgodovinskih obdobjih (antika, srednji vek, renesansa, obdobje moderne države, postmoderni kontekst ter obdobje evropske integracije), ter zaključni razmislek, ki pa, kot rečeno, ne pomeni sinteze ugotovitev, temveč zgolj naslavlja in za nadaljnjo razpravo odpira številna relevantna vprašanja.

V uvodnih poglavjih se avtor posveti znanemu razmisleku o pomenu in definiranju koncepta državljanstva, kar je – če sprejmemo tezo, da so koncepti zgolj orodje spopadanja z realnostjo in da kot taki ne morejo biti ne pravilni ne napačni (glej van Hoensbroek 2007) ter kot taki tudi ne uokvirjeni in kategorizirani – precej nevhvaležna naloga. Avtor tudi ugotavlja, da državljanstva ne moremo in ne smemo vrednotiti kot inherentno dober fenomena. Pri tem se opre na »diapazon nedemokratskih ureditev« (str. 22), pri čemer pa zapostavi razmislek o tem, da se državljanstvo tudi v prevladujočih liberalno-demokratskih ureditvah in skupnostih največkrat izgrajuje kot izključujoč koncept, ki se permanentno tvori in ohranja prek vzpostavitve identitet in odnosov do drugega.

V nadaljevanju je vprašanje državljanstva predstavljeno kot polje analize, ki je znanstveno in javno-politično relevantno pridobilo v zadnjih dveh desetletjih, predstavljena so razmišljanja različnih avtorjev o razlogih za t. i. revitalizacijo koncepta državljanstva. Med njimi glavno vlogo igrajo vsakokratni politični dogodki – od vzpona liberalno-demokratskega modela socialne države v obdobju po drugi svetovni vojni (Marshall), prevladujoče teorije neoliberalizma in spremljajočega individualizma v osemdesetih letih 20. stoletja (Janoski) do pojava globalizacije ter z njo pojemajoče avtoritete in krizne narave nacionalne države (Heater).

Na podlagi delitve evolucije državljanstva na dve liniji, starogrške konceptualizacije, katere značilnosti sta aristotelovski *zoon politikon* in opredelitev državljanstva kot naravnega fenomena ter rimske – *legalishomo* – pravne koncepcije državljanstva, avtor oblikuje temeljni nastavek razmišljanja o evolutivni logiki razvoja državljanstva skozi zgodovino. Pri obravnavi starogrškega državljanstva avtor v lastništvu dela javne zemlje špartanskih državljanov prepozna zametke socialnega državljanstva (str. 35), kar je glede na ugotovitev, da so državljani v špartanski skupnosti predstavljali ozko in maloštevilno družbeno in vojaško elito, ki si je, kot ugotavlja avtor sam, ravno skozi tovrstne procese zagotavljala predpogoje za ohranjanje statusa, nekoliko paradoksalno.

V nadaljevanju je kot ena ključnih prelomnic evolucije državlanske misli predstavljen rimski koncept državljanstva, saj postavi temelje za premislek o možnosti manifestacije poglobljenega državljanstva grškega tipa tudi v sodobnih nacionalnih državah, ki ne zadovoljijo kriterijev homogenih in majhnih organskih skupnosti.

Renesančna misel o konceptu državljanstva, ki sledi relativnemu zatonu koncepta v obdobju srednjega veka kot posledici mnogoterih entitet in lojalnosti (str. 49–53), je predstavljena predvsem v kontekstu ideala suverenosti (Bodin), ideje naravnih pravic in zametkov družbene pogodbe (npr. Grotius) ter kot taka predstavlja podstat razvoja modernega državljanstva, ki ga z antičnim državljanstvom vežejo predvsem ideje zgodnjega toka državljankega humanizma (Machiavelli).

V analizi idej t. i. novega veka avtor večjo pozornost nameni mislecom, ki so utemeljevali različne oblike in variacije družbene pogodbe, od Grotiusa, Hobessa in von Putendorfa do Spinoze in Locka (str. 69–82) ter tako slika razumevanje koncepta v okvirih spreminjajočih se razmerij med vladanimi in vladajočimi.

Izvirno težavo modernega državljanstva avtor prepozna v navezovanju koncepta na nacionalno identiteto in posledično na narod, ki ju razume kot izjemno rigidni strukturi, utemeljeni na predpolitičnih idejah in ki ju kot takih ni mogoče spreminjati z mehanizmi demokratičnega dialoga (str. 104). Na ta način je koncept modernega državljanstva inherentno vezan na vprašanje nacionalne identitete in s tem posredno na idejo nacije, ki pa jo moramo s sodobnega znanstvenega vidika razumeti kot imaginarij, tj. kot imaginarno skonstruirano skupnost (glej van Hensborck 2007; Pikalo 2010). Če privzamemo, da je nacija imaginarij, na katerega je naslonjena sama bit modernega državljanstva, se zastavlja vprašanje, kaj to pomeni za sam koncept in njegovo potencialno nadaljnjo evolucijo. Avtor eno od možnih rešitev ontološke dileme vidi v nadnacionalni ali globalni oblasti ter ureditvi globalnih državljanških pravic in dolžnosti (str. 104–105).

Tudi v primeru nadnacionalnih, federalnih in kozmopolitskih oblik državljanstva se avtor osredotoča na diskurz pravic in dolžnosti. Kot temeljno determinanto federalnih oblik državljanstva izpostavi pravice, saj v skladu z liberalno paradigmo državljanji skozi pravice najbolj neposredno čutijo svojo vlogo v skupnosti (str. 109). Pri tem velja opozoriti, da se nekatera sodobna razmišljanja uveljavljenih avtorjev o -nacionalnih oblikah državljanstva nasprotno usmerjajo na idejo dolžnosti kot odločilno determinanto za uspešen razvoj koncepta (glej Isin in Turner 2007). Ob naslavljanju mnogih vprašanj, dilem in različnih tipov kozmopolitskega in globalnega državljanstva se avtor ne preizprašuje o tradiciji vzpostavljanja državljanstva kot ekskluzivističnega koncepta, ki je venomer terjal vzpostavljeno kategorijo drugega za lastno utemeljitev. Na ta način je mogoče podati kritiko globalnega državljanstva kot ekskluzivno zahodnocentrične paradigme, s čimer pa se avtor ne ukvarja. Zahodnocentričen odnos do globalnega državljanstva se utrjuje prek pretirano pozitivnega vrednotenja nabora dokumentov in institucij OZN, ki po avtorjevem mnenju vzpostavljajo neposreden odnos med posamezniki in mednarodno skupnostjo (str. 131). S kritičnega gledišča na razumevanje globalnega državljanstva bi namreč lahko zavzeli razumevanje, da je najbolj determinističen del 1. člena Mednarodnega pakta o državljanških in političnih pravicah »... ki kot pogodbenica pristopi ...«, s čimer je manifestacija »globalnih« pravic pogojena s suvereno odločitvijo nacionalnih držav.

V zadnjem sklopu se avtor posveti vprašanju ureditve evropskega državljanstva ter pri tem identificira precejšnje nesorazmerje med pravicami in dolžnostmi v prid pravic, kar kaže na prevlado liberalne državljanke tradicije in tržnoekonomskih silnic (Shaw) pri razvoju državljanstva EU. Sklepni del državljanstvo vnovič primarno obravnava v razmerju med pravicami in dolžnostmi državljanov ter v odnosu med državo/postnacionalno strukturo in državljanji. Uveljavljene kritike liberalnih konceptualizacij državljanstva zagovarjajo, da državljanji niso zgolj posamezne entitete, na katere je mogoče nasloniti nocijo pravic, temveč so ključni element konstrukcije in razvoja politične skupnosti. Najbolj kritično vprašanje modernih oblik

državljanstva je morda ravno vprašanje, ali je nacionalna država predpogoj modernega državljanstva ali pa so državljani tisti, ki sooblikujejo in do določene mere determinirajo sodobno nacionalno državo. To temeljno vprašanje v monografiji žal ni docela naslovljeno in razrešeno. Iz tovrstnega razmišljanja in refleksije sodobnih državljanskih tradicij izhajata tudi razmislek o tem, ali je tudi za premostitev napetosti nacionalnega državljanstva in njegovo preseganje potrebna reformulacija družbene pogodbe.

Kot rečeno, zaključek ne predstavlja sinteze celotne monografije, temveč odpira mnoga vprašanja, posredno in neposredno vezana na eksperiment evropskega državljanstva. Na podlagi Reinsenbergove cepitve avtor evolucijo državljanstva deli na t. i. prvo državljanstvo (od antike do francoske revolucije) in t. i. drugo državljanstvo (moderne oblike državljanstva v obdobju po francoski revoluciji) (str. 158–163). Temeljno vprašanje, ki iz tega sledi, je: Ali je prišel čas za t. i. tretje državljanstvo?

Literatura:

Pikalo, Jernej, ur. (2010): *Nova državljanstva v dobi globalizacije*. Ljubljana: Sophia.

van Hoensbroek, Pieter Boele (2007): *The Concept of Citizenship in Political Theory – Reflections on Globalised Applications of the Idea*. Predstavitev na konferenci: Citizen in East Asia, december, univerza v Groningenu.

Inis, Engine F., in Turner, Bryan S. (2007): Investigating Citizenship: An Agenda for Citizenship Studies. *Citizenship Studies*, 11 (1): 5–17.

Matej Vatovec

Mateja Sedmak, Ernest Ženko (ur.): Razprave o medkulturnosti. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2010. 449 strani, (ISBN 978 961 6328 72 2), 23,00 evrov

Prvi pogled na *fenomen* je lahko samo površinski, ker se najprej soočimo z njegovim površjem oz. zunanostjo. Posledica tega prvega pogleda pa je, da daje predmetu videz preprostosti. Če skušamo tako premisliti o tem, kakšne so prve asociacije, ki jih priključimo pojemu medkulturnosti, utegnemo priti do površinskega sklepa, da je medkulturnost neko stanje sodobne družbe, ki predpostavlja sožitje različnih kultur in ki je nadomestilo za zgodovinska ločevanja v slogu mi/oni. Takšna percepcija je ravno tisto, kar po našem mnenju prevrača vsebina zbornika *Razprave o medkulturnosti*.

O problematiki medkulturnosti v zborniku razmišlja 22 avtorjev. S temi razmisleki podajajo fragmente nekega orodja, ki nam, ko ga sestavimo, lahko pomaga razumeti družbene in kulturne pojave sodobnega časa. Avtorji nas namreč peljejo po zelo različnih področjih in znanstvenih disciplinah, povsod pa nam pokažejo zgodovinske, prostorske in druge okoliščine (pogoje). To, kar pokažejo, pa nas napotuje k ideji, da je medkulturnost dolgoročen in globalen pojav. S tem so izpostavljene tudi potrebe po medkulturnih vzorcih, ki so se pojavile v bližnji preteklosti (kot na primer sožitje dveh znanstvenih kultur – naravoslovno-tehnične in družboslovno-humanistične). Knjiga je tako celovita in heterogena zbirka pristopov, ki segajo od filozofije (T. Grušovnik, R. Svetlič, E. Ženko), antropologije (A. Janko Spreizer, M. Terčelj), sociologije (B. Lenarčič, M. Sedmak), geografije (M. Bufon), jezikoslovja (S. Bergoč, N. Čebren) pa tja do psihologije (M. Furlan) in komunikologije (S. Bašić Hrvatina). Prispevki so po eni strani strogo

teoretski, po drugi strani pa nekateri posegajo v empirijo in izkušnje s terena. Kljub temu da so avtorji prispevkov iz popolnoma različnih disciplin, ki tudi predpostavljajo popolnoma različne pristope, lahko na koncu po premisleku pridemo do zaključka, da njihova dognanja konvergirajo v točki, ki predpostavlja nujnost medkulturnosti v sodobnih družbah.

Tako v uvodni besedi tudi urednika poudarita, zakaj je v slovenskem prostoru pravzaprav potrebna monografija o medkulturnosti (pričujoča je prva take vrste v Sloveniji). Na prvih straneh knjige nas namreč opozorita na sodobno politično težnjo, ki bi jo lahko poimenovali politični odklon od idealov multikulturalizma. Identificirata ga primarno v izjavi nemške kanclerke Angele Merkel o smrti multikulturalizma. Ta razkol umeščata v obdobje pred približno slabim desetletjem, in sicer v časovni okvir po dogodkih v Združenih državah Amerike 11. septembra 2001. Ta dogodek je namreč pripeljal do razkroja globalnega sožitja med kulturami, družbenoevolucijske dosežke svetovne zgodovine pa prevrnel nazaj za kar nekaj desetletij, če ne stoletij. Ta dogodek je, čeprav zgolj simbolno,¹ potenciral strah pred islamsko invazijo z vzhoda in ustoličil »terorizem« kot novega sovražnika ter s tem sočasno potenciral ali obudil strah pred vsakršno drugačnostjo (ne samo etnično). Kulturne, migracijske in druge politike Evropske unije pa so združeno ozemlje teritorij evropskih držav spremenile² v nekakšno utrdbo, ki se boji »drugega«, tujca, prišleka. In ta prišlek je lahko daljni ali bližnji, eksotični ali domači tujec (recimo Kitajec in Bošnjak), v vsakem primeru pa nekdo iz globalne periferije, iz t. i. nerazvityh držav in držav v razvoju, tistih držav, ki se zaradi ekonomskih interesov globalnega centra (ali evroatlantske civilizacije) ne morejo razviti, kot pravi Wallerstein.

Ta ugotovitev je pomembna predvsem v luči razmisleka o tem, da ekonomsko-politično omejevanje in preprečevanje interakcije kultur (v najširšem smislu) pravzaprav prinaša celo vrsto negativnih posledic. Gre seveda za konflikt, za navzkrižje, za neko točko brez povratka. Z gradnjo multikulturalizma se je namreč stvarnost raznolikosti v določenem kulturnem območju zasidrila. To pomeni, da je – če se kljub vsemu omejimo na etničnodružbeni vidik – raznovrstnost kultur, ki se je vzpostavila zaradi migracij in drugih dejavnikov, del nekega prostora. Poskus regresije oz. povratka na neko predhodno stanje »čiste nacionalne države«, v kateri ni tujcev (ki v vsakem primeru obstaja zgolj imaginarno, mitološko), enostavno ni mogoč brez resnih posledic. In če je takšna povrnitev na prejšnje stanje tendenca sodobnih politik, je to še bolj eklatantno; vzemimo nedavni primer izseljevanja Romov iz Francije. Tako prisilno izseljevanje je grob poseg v neko naturalizirano stanje, ki povzroči močne odzive, podobno kot kirurški posegi v človeško telo. Tujec v telesu lahko obstane, se v telo vraste in postane njegov del, in to brez večje škode; šele poseg je tisti, ki razdraži tkivo. Vse to postavlja politiko medkulturnosti kot nujnost za sodobne družbe.

Drugi vidik, pred katerega nas postavlja urednika in večina preostalih avtorjev, ki prav tako nasprotujejo in se upirajo poenostavitvi, je, da je pojem medkulturnosti pogosto omejen na percepcijo kulture, ki se predvsem veže na etnične lastnosti oz. značilnosti. Skratka, ki se omejuje na intranacionalne demografske pojave. Vendar zbornik *Razprave o medkulturnosti* ni zgolj knjiga o kulturi kot družbi, temveč o kulturi umetnosti, znanosti, naravoslovno-tehnični ali pa družboslovno-humanistični kulturi itd., torej o več kulturah, ki pravzaprav tvorijo nekakšen družbeni konglomerat, eno družbo različnih virov. Težava se tako pojavi takrat, ko je treba misliti to raznolikost v družbi, za katero urednika pravita, da je »družba mej, tako fizičnih kot simbolnih, tako realnih kot imaginarnih« (str. 6). Ta razmislek tako zahteva neko razširitev področja, neki večkratni razcep in vsestransko sekanje omenjenih meja. Tako kot so

-
1. »Teroristični« napadi na ameriške infrastrukture in vojaške objekte so se dogajali že veliko prej, recimo napadi na ambasade v Afriki v devetdesetih letih 20. stoletja.
 2. Na tem mestu je treba dodati besedo »ponovno«; gre namreč za zgodbo, ki se v zgodovini ponavlja, tako kot pri Marxu, enkrat kot tragedija, drugič kot farsa, vendar znova in znova.

države vzpostavile svoje teritorije, ki so območja delovanja kapitala (oz. prostor, iz katerega se črpa denar), tako se je na primer podobna logika aktivirala tudi v znanosti. Znanstvene discipline so si vzpostavile svoja polja, ki so ravno tako območja delovanja interesov (oz. prostor, ki je vir denarja). V obeh primerih gre za to, da brez medkulturne logike prihaja do zapiranja, preprečevanja prehajanja, skratka, za popolno omejevanje prostega pretoka, najsi so to misli, ljudje ali kaj drugega.

Medkulturnost se tako v veliki meri izkaže kot vprašanje »drugega«, ta drugi pa ni zgolj zveden na konkretno osebo ali skupino oseb – gre za vprašanje razlike oz. različnosti kot take. Vznik te razlike pa nas sooča s potrebo po razumevanju te razlike, po tem, da pričnemo misliti nestandardno, nenormalno. Kaj torej pomeni in kaj zahteva pričeti misliti na tak način? Gre za to, da izstopimo iz okvira, da pričnemo presegati omejitve, ki jih postavlja vzpenjajoči trend politik, ki prisegajo na ponovno obuditev nacionalnih vrednot kot branika narodne identitete, imaginarija družbene kohezije, ki oblikuje družbene pojave in politike.

Vsa vprašanja, ki smo jih nekoliko »aleatorno« odpirali in pustili obviseti, so vprašanja, ki jih postavlja in spodbuja vsebina zbornika. Ta vsebina je, ponovno, mnogovrstna, oblikujejo jo heterogene discipline in različni avtorji, ravno to pa zbornik naredi za najbolj upravičeno orodje, ki omogoča mišljenje medkulturnih fenomenov na vseh ravneh. Sestavljanje se nam namreč gradi iz velikega števila različnih elementov, kar nam pravzaprav kaže, kakšen je smisel razmišljanja o medkulturnosti na različnih ravneh.

Zbornik *Razprave o medkulturnosti*, kot že omenjeno, sega na različna področja, zajema različne mentalitete, pristope, različne ljudi itd. Ravno zaradi tega so prispevki v njem primerno čtivo tako za začetnike, ki se želijo spoznati s tematiko medkulturnosti, kakor tudi za tiste, ki bi svoje poznavanje te problematike želeli poglobiti oz. razširiti. Glavna prednost zbornika – in pridobitev za bralca – je pridobitev več popolnoma različnih pogledov na medkulturnost. To je vsekakor pristop, ki se podreja vzponu popularnosti tega pojma, a tudi pristop, ki lahko doseže najširšo in najbolj heterogeno publiko.

Andreja Trdina

Eva Illouz: Hladne intimnosti: oblikovanje čustvenega kapitalizma.

Ljubljana: Založba Krtina, 2010.

155 strani, (ISBN 978-961-260-034-1), 22,00 evrov

»Če začnem, rad imam zabavo, sem brezskrben, razočaran v ljubezni, a brezupno romantičen ...«; »Sem zabavna, družabna in samozavestna ženska, po horoskopu lev, ki že nekaj časa išče pravo osebo ...« Podobne bolj kot ne standardizirane in ponavljajoče se samopredstavitve so običajni sestavni del profilov spletnih strani za zmenke. Refleksivno samoopazovanje, seciranje in artikulacijo lastnih psiholoških lastnosti, mnenj in okusov moramo razumeti kot prakso stiliziranega javnega uprizarjanje jaza in strateškega insceniranja lastne biografije, ki pa ju nujno omejuje narava kulturnih okvirov, na osnovi katerih se to izkazovanje odvija. Eva Illouz omenjeni fenomen prikaza in predelave jaza na prizorišču, kot je internet, raziskuje v kontekstu »novega kulturnega imaginarija psihologije« (str. 130), ki postaja prevladujoč resurs, kako danes občutiti in razumeti sebe in druge v svetu. Knjiga se konkretnije dotika prav načinov, na katere internetna tehnologija reartikulira čustva in družbene odnose, ko v sebi združuje kulturni logiki potrošništva in psihologije ter celo predvideva, da »javni čustveni jaz predhodi zasebnim interakcijam in jih utemeljuje« (str. 15).

Delo sociologinje kulture torej sledi ne tako skritim razsežnostim kanonskih socioloških razlag modernosti, ki so z referencami na čustva (čeprav ne vedno posebej razdelano) pripoznale, da je odčaranje sveta pomenilo tudi hkratno očaranje v posameznikovem notranjem svetu. Še več, v povsem Giddensovi maniri, a vendar mnogo bolj premišljeno in manj naivno opisuje radikalno 'preobrazbo čustvenosti', ko zagovarja, da je s prevlado terapevtske pripovedi in javnim uprizarjanjem zasebnega jaza prišlo do ključnega premika v romantični senzibilnosti ter pojava nove oblike družabnosti. Performans psihološkega ali reflektivni projekt javnega uprizarjanja jaza namreč temelji na temeljnem preoblikovanju čustvenosti v sodobnih družbenih razmerah, ki ga Illouzova zapopade prek izpeljave ideje o oblikovanju čustvenega kapitalizma kot »kulture, v kateri čustveni in ekonomski diskurzi ter prakse drug drugega vzajemno oblikujejo« (str. 16). Rečeno drugače, v čustvenem kapitalizmu čustvo postaja strukturirajoči vidik ekonomskega obnašanja, katerega regulira in organizira, hkrati pa se sam jezik čustev naslanja na tržne repertoarje ter racionalno kapitalistično logiko ekonomskih odnosov in menjave. Pričujoča knjiga *Hladne intimnosti*, ki je v izvirniku izšla že leta 2006 in je nastala po Adornovih predavanjih, ki jih je na pobudo Axla Honnetha avtorica izvedla leto prej v Frankfurtu, je v prvi vrsti delo dosledno izpeljanih in jasno artikuliranih idej ter povednih etnografskih opazanj o novem čustvenem slogu, ki se v svojih teoretskih zastavkih spogleduje tako s klasično sociologijo Webra in kritično teorijo Adorna kot s poststrukturalizmom Foucaulta.

Vsako od treh poglavij knjige lahko beremo kot samostojno predavanje, obenem pa se tematsko nadgrajujejo, skozi jasno linijo argumentov smiselno navezujejo in tako dajejo vtis koherentne zgodbe. V prvem delu avtorica najprej oriše genealogijo novega čustvenega sloga, ki definira današnjega »homo sentimentalisa« (str. 11). Zаметke in vzpon tega zasidra v Freudov psihoanalitični imaginarij in tradicijo feminizma, ki naj bi reformulirala pojmovanja jaza, čustev in tudi družbenih odnosov. Njune ideje so prehajale institucionalne pregrade medicine/znanosti, politike in popularne kulture ter se tako široko uveljavile na mnogih družbenih prizoriščih. Tako se je jezik čustvenosti vpletal v diskurze ekonomske učinkovitosti in enakopravnosti intimnih odnosov ter potemtakem zaznamoval komunikativni etos tako korporacij kot družine. In če bralca prepriča predvsem vloga, ki jo je ob jeziku (psiho)terapije presenetljivo prevzel tudi feminizem, in obrazložitev, da sta se »feminizem in psihologija čedalje bolj izkazovali za odločilni kulturni zaveznici« (str. 40), pa je zanj iz povedanega nekoliko težje razbrati, v odnosu do česa avtorica opisani čustveni slog opredeljuje kot novi. Hkrati je takšna mogočna teza o novem čustvenem slogu možna le ob precejšnji poenostavitvi in je kot taka neobčutljiva za morebitne vrzeli znotraj samega sloga, česar pa avtorica v tem kontekstu ne izpostavlja. To pa ne pomeni, da nima prav, ko pravi, da novi slog zanesljivo spreminja vzorce družabnosti – *čustva so prek modela komunikacije postala podvržena javnemu pogledu in predelana v »mikro javne sfere«, medtem ko so se intimni odnosi racionalizirali, s tem ko so se podvrgli proceduram govora, oddvojili od subjekta ter postali objekt spoznanja in upravljanja.*

V drugem delu knjiga obširneje razkriva strukturo terapevtske pripovedi, ki združuje tožbo o čustvenem trpljenju in prizadevanje po samouresničitvi. Tako začrta okvire terapevtskega jezika, skozi katerega se čustva danes spravljajo v govor, in pokaže na njegove pomembne učinke. Univerzalizacija in normalizacija novega čustvenega sloga, najočitnejša v samem konceptu čustvene inteligence, namreč določa novo standardizirano obliko družbene kompetentnosti, ki vzpostavlja vzorce ustreznega načina življenja, podeljuje družbeno priznanje in stratificira družbene skupine, ko hierarhizira vse odklone od uveljavljenega čustvenega sloga. Prek tega Illouzova nakaže, kako se prek kulturnih shem kompetentnega čustvenega sebstva kot nove družbene valute emocionalnega kapitala vrši reartikulacija razrednega vprašanja, saj »čustva utegnejo igrati nevidno, vendar vplivno vlogo v mešanju razrednih hierarhij« (str. 91). S tem ko prepoznava klasifikacijsko vlogo novega čustvenega sloga, avtorica pronicljivo odkriva običajno zamolčane mehanizme razrednega razlikovanja v družbi.

Iz celovitega razumevanja vzpona in narave terapevtskega jezika pa v tretjem poglavju avtorica jasno zameji predstavljeni problem, ko z obravnavo povsem konkretnih primerov pokaže, kako je postopek uprizarjanja jaza kot čustvene in javne stvari svoj najmočnejši izraz odkril prav v internetu, ki tako postaja »resnično psihološka tehnologija« (str. 130). Postopki samopredstavitve in iskanje partnerja prek spletnih strani za zmenke, ki imajo strukturo trga, namreč tekstualizirajo subjektivnost in opredmetijo jaz. Avtorica pri tem izrazi kritiko do konca racionalizirane oblike romantičnosti kot značilnosti novega čustvenega kapitalizma, doda pa še nekaj ostrih o tem, kako možnost neskončne izbire briše izkustvo strasti. Tako ugovarja radikalnemu odklonu od tradicije romantične ljubezni, pri čemer se zdi nekoliko moteča posplošena in morda pre nagljena sodba, da internet izprazni družabnost in odnose čustvenih sredstev (str. 133). Bolj smiselno bi bilo govoriti o preoblikovanju same narave romantičnega in strasti pod imperativom trga, ki temeljno spreminja, in ne nujno uniči romantično imaginacijo in strast, s tem ko srečanja ločuje od teles in gradi primarno na kognitivni vednosti o drugi osebi.

Illouzova, ki jo v knjigi vodi predvsem vprašanje, kaj dejansko ta čustvena kompetentnost »opravlja« za nas, ostaja v svoji drži do terapevtske kulture ambivalentna. Zanj terapevtski model komunikacije ni zgolj manever oblastnega discipliniranja, temveč predvsem nam vsem skupno kulturno sredstvo, ki omogoča osmiselitev nestanovitne narave sebstva in »pomaga urediti kaotično strukturo družbenih odnosov v pozni modernosti« (str. 90). Svoj objekt analize tako zagradi v njegovi polni kontradiktornosti, s tem ko sočasno misli emancipatorno in oblastno dimenzijo istega fenomena. To temeljno izhodišče oz. način, na katerega poskuša premisliti vsekakor ambiciozno tematiko, je pravzaprav njen ključni prispevek. In če ji po eni strani torej gre priznati, da v privzemanju pragmatičnega pristopa preseže Foucaulta, ki bi terapevtski etos označil le kot tehniko sebstva, ki subjektivizira dominacijo, pa se vendarle zazdi, da na mestih Illouzova nepremišljeno zdrsnje v esencialistično idejo osebnosti. S tem ko razpravlja o zmanjšani možnosti preklopa od strateškega nazaj k čustvenemu jazu (str. 133), se zdi, da predpostavlja obstoj »avtentičnega čustvenega sebstva«, do katerega imamo dostop. Toda osebnost ni pred-družbena ali predkulturna, saj je vselej učinec diskurzov, prek katerih je posredovana. Tako kot je praksa »spoznati samega sebe« vedno vpeta v diskurzivne strukture, je vsako izkustvo, tudi izkustvo čustev, odvisno prav od diskurzivnih pogojev in možnosti iskanja pomena tega izkustva.

Sicer pa so *Hladne intimnosti* zagotovo zgled obilice družbene senzibilnosti in teoretske imaginacije, saj avtorica spretno in sistematično izpeljuje svoje ideje, ob tem pa ji ne manjka široka in jasna empirična refleksija. Knjiga postaja laičnim bralcem prijetnejša in dostopnejša predvsem prek nizanja splošno znanih referenc na popularno kulturo in konkretnih primerov etnografskih opažanj, ki jih smiselno vpleta v zgodbo, hkrati pa zahtevnejšim ponuja nastavke za nadaljnje poglobljeno branje s sprotnimi napotili na številne ustrezne znanstvene vire, na katerih organizira svoj argument. Tudi zaradi takšnih detajlov, ki pa to niso, spada drobna knjižica med odmevnejša dela avtorice in je kot taka nujno branje. Ne samo da zastavlja aktualna in relevantna vprašanja, ko prevprašuje diskurzivne pogoje uprizarjanja jaza in naravo »nove kulturne konfiguracije« (str. 134) v čustvenem kapitalizmu, ampak kljub svojemu kratkemu obsegu nanje tudi izpiljeno in lucidno odgovarja, in sicer tako, da presega zgolj postmoderno/giddensovsko emancipatorično ali kritično/foucaultovsko oblastno dimenzijo fenomena. Tako ontologijo čustev zapopade prek nemirne prepletenosti protislovnih procesov racionalizacije in čustvenosti, zasebnih zadev in javnih repertoarjev ... V tem pogledu se Illouzova več kot kompetentno spopade z izzivom, ki ga nalaga sociologiji – z izzivom pokazati ostroumnost in budnost »v družbenem svetu, ki te razlike dosledno ukinja« (str. 132), tudi ločnico med poblagovljenjem in emancipacijo sebstva, saj sta ta procesa, kot zagovarja, nerazločljivo in nepreklicno zlita drug z drugim.

Robert Bobnič

**Andreja Vezovnik: Diskurz. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2009.
234 strani, (ISBN 978-961-235-387-2), 22,50 evrov**

Ne bi se pretirano (z)motili, če bi dejali, da v vsej zgodovini filozofije in humanistike pravzaprav ni veliko velikih konceptov, in ne bi se pretirano (z)motili, če bi dejali, da nad njimi visi ena in ista usoda – brž ko se njihov boj konča, ko izrinejo svoje predhodnike, ko izženejo svoje sovražnike in zasedejo prestol suverena, se njihov pomen izčrpa do te mere, da izgubijo vsakršno označevalno pripetost. Morda je pri tem odločilni – svarilni? – znak trenutek, ko besede iz zamejene akademske (upo)rabe preidejo v široko polje množičnih, popularnokulturnih ali celo vsakdanjih rab; morda pa je to samo v naravi jezika? Pomislimo vendar na usodo Freudovega nezavednega ali na usodo Platonove ideje ali pa – raje in nam bližje – na usodo pojma diskurz, ki je v polju humanistike postal tako samoumeven in vseobsegajoč, da se njegova ponovna reartikulacija ne zdi samo možna, marveč nujna. In natanko tega se v svojem monografskem prvencu, ki predstavlja nadgradnjo uspešno zagovorjene doktorske disertacije, loti raziskovalka in asistentka na Fakulteti za družbene vede Andreja Vezovnik.

To pa ne pomeni, da se bo pred nami odprla knjiga, ki bo stran za stranjo zasledovala pomen, ki ga pojem diskurza privzema znotraj različnih teoretskih disciplin – ne, saj gre, nasprotno, za kompleksno, mestoma pa tudi minuciozno teoretsko genealogijo, ki ima svoj začetek in konec postavljen v perspektivi argentinskega političnega filozofa Ernesta Laclaua. A vendar pomen diskurza, kakor ga vzpostavi Laclau, tu ni ponavljan, da bi zgolj potrdili njegovo danost, pač pa je prej ponavljan na način, da bi se konec koncev – morda, zakaj pa ne? – proizvedla razlika. Ta razlika se nemara pokaže v drugem delu, ki pomeni preizkusni kamen analitične aplikacije poprej izdelane teorije diskurza.

Genealogija laclauovskega diskurza je v delu cepljena vzdolž treh osi: poststrukturalizma, postfundacionalizma in postmarksizma. Temu se seveda nimamo kaj čuditi, še posebej ne, če se delo o diskurzu prične pri de Saussurju, ki s postavitvijo jezika kot strukture postavi same temelje epistemološkega obrata, ki ga kasneje razvije (post)strukturalizem. Pravzaprav bi lahko dejali, da je zgodovina (post)strukturalizma zgodovina opomb k de Saussurju. Vendar teh opomb ni malo, in Vezovnikova skuša skozi Hjelmslevov razcep znaka na fonem, Jakobsonovo afazijo, predvsem pa intertekstualnost Kristeve slediti njihovi logiki. Se pravi logiki, ki logiko strukture z jezikovne ravni prenese na obče družbeno, kar se kaže v Barthesovi semiologiji, Lacanovem simbolnem in navsezadnje v Laclauovem političnem.

Z drugimi besedami: prenese se na ontološko raven, katere bistvena poteza je sedaj v tem, da zanika vsakršno transcendentno esenco – temu rečemo postfundacionalizem. V tem smislu je za teorijo diskurza sila pomembna Derridajeva dekonstrukcija (zahodne metafizike), ki s tem ko pokaže, da je vsakršen pomen vselej nestabilen in vselej le rezultat binarnih opozicij na ravni označevalca, strukture ne dojema več kot vase zaprte in osredinjajoče se okoli fiksnega središča, temveč kot vselej odprto in razsrediščeno. Postfundacionalistična pa naj bi bila tudi Foucaultova arheologija vednosti, pri čemer velja poudariti, da gre za eno pomembnejših branj Foucaultovega zgodnjega obdobja v slovenskem akademskem prostoru, saj Vezovnikova pravilno ugotavlja, da Foucaultovo pojmovanje izjave/diskurza ne sloni na lingvistični osnovi, temveč na svojevrstni, skorajda materialistični ravni, kar naposled vodi v to, da Foucault ne misli strukture, temveč, kot pravi sam, regularnost razpršitve izjav. To pa po mnenju avtorice Foucaulta pripelje v slepo ulico, saj če ne mislimo strukture, ki pomen fiksira vsaj začasno, potem ne moremo pojasniti, kako se diskurz sploh totalizira oziroma kako potegniti mejo med enim in drugim diskurzom. Tu smo na sledi eni ključnih poant celotnega dela, ki prek Heideggra vpeljuje razliko med diskur-

zom na ontološki in diskurzom na ontični ravni. Na kratko: diskurz je otičen, če je na določeni regiji le eden izmed objektov, s katerimi lahko prehaja v razmerja, medtem ko je ontološki, če je vsak objekt, ki se pojavi v regiji, konstituiran diskurzivno. Taka dihotomija Vezovnikovi omogoča, da pristope, izhajajoče iz Foucaulta, označi kot otične – saj ohranjajo delitev na diskurzivno in zunajdiskurzivno – in pristope, izhajajoče iz (Laclauovega) poststrukturalizma, kot ontološke, pri čemer privilegira slednje. Če govorimo o Foucaultu, takšna ločnica ni neproblematična, saj je Foucault večkrat poudaril, da je njegov namen izdelava zgodovinske ontologije, kar pomeni, da skuša zgrabiti logiko zgodovinskega *a priorija*, ki določa način, na katerega lahko o nečem govorimo in kako lahko nekaj vidimo. Seveda pa ta logika pri Foucaultu za model ne privzame sinhronost (lingvistične) strukture, temveč diahronost (Nietzschejevih) razmerij sil.

Silam pa se ne izogne niti Laclau, ki ga avtorica v največji meri vpelje preko razdelka, imenovanega »Post-(marksizem)«, saj Laclau v prvi vrsti prelomi s tradicijo ekonomskega determinizma – nič več niso produkcijski odnosi tisti, ki določajo formacije političnega, temveč je že samo politično absolutni ontološki horizont. To pomeni, da je politično ime za simbolno/diskurzivno polje, znotraj katerega se vrši konstrukcija pomena. Povedano drugače: to je kontingentno polje neskončnih antagonizmov, ki kažejo na nezmožnost dokončnega prešitja označevalne verige. V tem smislu Vezovnikovo/Laclaua zanima način, na katerega prihaja do začasne fiksacije pomena. Diskurz namreč »ostaja pojem, ki definira pomen v določeni domeni in se vedno oblikuje tako, da izključuje druge možne pomen v celotnem možnem spektru pomenov, ki mu pravimo *polje diskurzivnosti*« (str. 9^Λ). V ta namen avtorica uvede pojem *reda diskurza*: »Ta nam predstavlja totalizacijsko kategorijo, saj red diskurza definiramo kot verigo diskurzov, ki se artikulirajo okrog določenega praznega označevalca. Red diskurza je torej skupek vseh diskurzov, ki pripadajo isti ekvivalenčni verigi« (prav tam).

S tem pa smo se že dotaknili bistva celotne laclauovske teorije, ki pravi, da se diskurzivni/družbeni red vzpostavi v razmerju do konstitutivne zunanosti/zatiralnega režima, in to na način, da partikularne zahteve svojo partikularnost investirajo v prazni označevalec, ki nase privzame antagonizem z zunanostjo. Ali, kakor zapiše avtorica, »morajo razne izključene kategorije odpraviti svoje razlike z oblikovanjem verige ekvivalenc do tega, kar sistem demonizira, da bi se označil. Tukaj spet vidimo možnost praznega označevalca, ki se naznanja v logiki, v kateri se razlike sesujejo v ekvivalentne verige« (str. 102). Toda zadeve tu še ni konec, saj poleg logike ekvivalenc obstaja še logika razlik, ki se vzpostavi takrat, ko meja zatiralnega režima ni več razločena, zato nastane plavajoči označevalec, ki ga bo hegemonška operacija znova pretvorila v praznega, a vendar tokrat na način, da se bodo premaknile tudi meje samega zatiralnega režima. Ob tem pa Vezovnikova ne pozabi ponavljati, da sta obe logiki neločljivi, saj gre za dva procesa tega, kar po Laclauu imenujemo politično.

Mi pa ne bomo pozabili poudariti, da je avtorica s kompleksno razdelavo Laclauove teorije diskurza šele na pol poti, saj v nadaljevanju oriše hevristični okvir, v katerem na inovativen način teorijo diskurza metodološko dopolni s kritično analizo diskurza (KAD), kar pomeni enega večjih posegov v to zdaj že dodobra uveljavljeno pozicijo analize diskurza. S takim okvirom pa v končni fazi zasnuje problematizacijo konstitucije slovenstva na primeru diskurza vstopa Slovenije v Evropsko unijo in na diskurzu o izbrisanih. Povsem odveč bi bilo misliti, da gre pri tem za goli aplikativni privesek – ki, mimogrede, sestoji iz analize žanra komentarja v slovenskem časopisu – temveč, nasprotno, za analizo, ki se vseskozi vrača na izhodiščno teoretsko perspektivo in jo nadgrajuje.

Medtem ko Vezovnikova prazni označevalec po imenu slovenstvo ob vstopu v EU razume predvsem skozi transpozicijo t. i. krekovskega diskurza s konca 19. stoletja, pa v primeru izbrisanih stopi veliko dlje, saj na svež način pokaže, kako sta se pri artikulaciji zahteve izbrisanih inavgurirali dve ekvivalenčni verigi in/ali prazna označevalca: zagovorniški in zatiralni, ki pa sta se tu in tam – to je pomembno – prekrivala. Izpostaviti velja prazni označevalec Evrope in/ali demokracije, ki sta ga vsak s svojimi partikularnimi zahtevami zapolnjevala oba diskurzivna

reda, pri tem pa kot radikalno izključenost predpostavljala Balkan. Ker pa so bile poglobitni hegemonski označevalec zagovorniškega režima človekove pravice, avtorica naposled v dialogu Laclaua z Agambenom, Žižkom in Rancierjem problematizira sam pojem človekovih pravic, pri procesu emancipacije oziroma artikulacije nove (antagonistične) zahteve zatiranih identitet pa postavlja nujnost političnega predstavništva, ki ga moramo razumeti v sozvočju z Laclauim privzetjem političnega kot ontološkega. S tem je delo dokončno vpisano v register (postmoderne) politične filozofije, kjer bo zavzelo antagonističen odnos tako do Negrijevega kot do Badioujevega diskurza.

In kako potemtakem razumeti piko, ki jo za diskurzom postavi Vezovnikova, čeravno že v uvodu priznava, da mu ni mogoče pripeti celostne definicije? Kako drugače kakor tako, da je diskurz o diskurzu znova možen, znova nujen. Nenazadnje je to delo, ki se nam bo vsililo samo od sebe, saj ne bo več puščalo sporadičnih izkoriščanj, ki jih je v domačem akademskem prostoru trpel diskurz, prav tako pa ne bo zapiralo njegovega pomena. Polje je torej odprto, izgovorov pa ni več.

ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS

Samo Uhan

To think method: Qualitative methodology between theory and experience

The paper aims to present some influences of the poststructuralism theory that are relevant to reoriented qualitative methodological strategies. The paper begins by presenting the key thesis of the structuralist and poststructuralist approaches. This is followed by a section devoted to the central figure of Derrida and deconstruction. We then illustrate some implications of poststructuralism for empirical research. In that part we also offer some specific proposals on possible ways of coping with the complexity of the research process. The paper closes with a discussion that opens space for a more critical evaluation.

Key words: Poststructuralism, reflexive methodology, deconstruction, empirical research

Lea Pfajfar, Boštjan Udovič

»Between declarative statements and reality«: Human resource management at the Ministry for Foreign Affairs of the Republic of Slovenia

The article examines the cadre structure as well as employee education and training at the Ministry of Foreign Affairs (MFA) of the Republic of Slovenia since its independence. This topic is interesting because Slovenia – as a small country with few qualified personnel – is seeking to enforce a knowledge-based society. The authors attempt to find out how much the MFA invests in the education and training of its employees. The results of the analysis show that:

- a) the MFA does not invest enough in human resources;
- b) education and training depend on an individual's desires/preferences and are not performed systematically; and
- c) the MFA does not have sophisticated instruments for the promotion of education which is reflected in the low participation rate of employees in educational programmes.

Therefore, the article suggests that in the future the MFA should develop a policy of the promotion and stronger encouragement of the education and training of its employees.

Key words: education, training, quality, diplomacy, Ministry of Foreign Affairs

Žiga Vodovnik

Citizenship as a verb: The alter-globalisation movement and the idea of translocal citizenship

Despite the vast amounts of books and articles on the alter-globalisation movement (AGM), its political praxes and organisational structure, studies focussing on the AGM's political aspirations and philosophical inspirations are still lacking. In topical debates on global, world and cosmopolitan citizenship, the author intervenes with the recuperation of translocal citizenship, namely one of the AGM's main theoretical and political innovations, which represents an important part of its attempt to delegitimise the status quo by building its alternative from the bottom-up. The concept is directed towards the idea and praxis of municipalised citizenship that is constituted beyond the nation-state, sometimes in opposition to it, but always surpasses the parochial forms of political community that make global interconnectedness impossible.

Key words: democracy, citizenship, political membership, alter-globalisation movement, globalisation

Primož Dolenc, Suzana Laporšek

The tax wedge and employment in OECD countries and Slovenia

The paper assesses the characteristics of the tax wedge and employment in OECD countries and Slovenia and analyses the effect of the tax wedge on employment. OECD countries are characterised by a progressive tax wedge since it increases with one's earnings. In most countries the average tax wedge for families with two children is smaller than for single persons with the same earnings as they are entitled to cash benefits. The empirical estimates also show that, with regard to the employment and unemployment rates, OECD countries can be classified in two groups. The first group is characterised by a high tax wedge, low employment and high unemployment rates, whereas the second group has different characteristics. The negative effect of the tax wedge on employment was also confirmed in a panel regression analysis. Slovenia is ranked among those countries with a high tax wedge, and hence it is particularly important to continue with the dynamics of reducing the tax wedge.

Key words: tax wedge, employment, economic policy, OECD, Slovenia

Katja Huš

Marketing discourse: Historical conditions of possibility of the marketing concept appearing in the post-war USA (1945–1974)

The article presents a Foucauldian archaeologico-genealogical analysis of the constitution of the marketing discipline in the post-war USA (1945-1974). The marketing concept that defined the specifics of marketing with the idea of placing the recognition and satisfaction of the consumer, his/her needs, wishes and demands at the beginning of the production process and which emerged as the discipline's main theoretical concept is presented as a statement, the consumer as its derivative and the newly formed object of marketing discourse. The article then presents some historical conditions of possibility of the emergence of the marketing concept. The article finds that the Keynesian political economy and its implementation in the state's economic policy, along with development of the market research field, the birth of consumer rights, extensive legislation that addressed consumer protection and institutions of the new wave of consumer movement presumed the existence of the consumer as a specific entity, creating him/her as an ever more important, specific and natural politico-economic category and point of identification and thus functioned to provide the historical conditions of such a possibility, creating a space within which the marketing concept could emerge.

Key words: marketing, discourse, discursive object, consumer, consumption

Table of contents

ARTICLES

To think method: Qualitative methodology between theory and experience	
Samo Uhan	7
»Between declarative statements and reality«:	
Human resource management at the Ministry for Foreign Affairs of the Republic of Slovenia	
Lea Pfajfar, Boštjan Udovič	23
Citizenship as a verb: The alter-globalisation movement and the idea of translocal citizenship	
Žiga Vodovnik	41
The tax wedge and employment in OECD countries and Slovenia	
Primož Dolenc, Suzana Laporšek	59
Marketing discourse: Historical conditions of possibility of the marketing concept appearing in the post-war USA (1945–1974)	
Katja Huš	77

RECENZIJE KNJIG

Kirn, Gal (ur.): Postfordizem: razprave o sodobnem kapitalizmu. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, 2010.	
<i>Jernej Prodnik</i>	99
Tomaz Deželan: Nasproti evropskemu federalizmu?: evolucije ideje državljanstva od mestnih republik do federalne države in konfederalnih struktur. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV (knjižna zbirka politika), 2010.	
<i>Tit Neubauer</i>	101
Mateja Sedmak, Ernest Ženko (ur.): Razprave o medkulturnosti. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2010.	
<i>Matej Vatovec</i>	103
Eva Illouz: Hladne intimnosti: oblikovanje čustvenega kapitalizma. Ljubljana: Založba Krtina, 2010.	
<i>Andreja Trdina</i>	105
Andreja Vezovnik: Diskurz. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2009.	
<i>Robert Bobnič</i>	108
ABSTRACTS AND TABLE OF CONTENTS	113